

СТАТТІ

В. А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть

Задум написання узагальнюючої і певною мірою підсумкової праці виник на 4-му конгресі українців (Одеса) в ході дискусії з колегами, українськими істориками С. В. Кульчицьким і С. В. Віднянським, які, зокрема, вважали, що основною складністю на шляху розвитку української історичної науки на сучасному етапі, яка спричиняє багато проблем, є відсутність погодження різних питань і перспектив зображення історичних подій. Погодившись з такою тезою, автор цих рядків додав, що зазначені складнощі зумовлені також відсутністю існування української історії в історії світовій, і лише належне і доказове погодження перспектив всесвітньої історії з особливим узглядненням України сприятиме знаходженню згоди щодо трактування власне історії України самими українськими дослідниками.

Результатом дискусії стала пропозиція С. В. Віднянського узагальнити висловлені нами на конгресі міркування, а також наш багаторічний досвід наукової роботи в різних країнах над проблемами всесвітньої історії на сторінках "Українського історичного журналу".

В плані цілісного підходу до розкриття вищезазначеної проблеми в статті робиться спроба послідовно розглянути її чотири основні аспекти:

1. Діалектика історії України та всесвітньої історії: постановка проблем і перспектив (проблема взаємозв'язку української і всесвітньої історій у контексті співвідношення міфу, ідеології і науки; російська, польська, єврейська, німецька, турецька перспективи історії України, труднощі в їх погодженні, проблеми вписання історії України в контекст всесвітньої історії та навпаки).

2. Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в ХІХ—ХХ ст. (погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему діалектики політичних і культурних домінувань, зв'язок української історичної науки з європейською, еволюція домінувань над українською історичною наукою та її причини).

3. Українська історична наука ХІХ—ХХ ст. у всесвітньо-історичному контексті, концепції та періодизація (основні етапи і періодизація розвитку української історичної науки в європейському і всесвітньо-історичному контексті, засадничі аспекти основних дискусій щодо України в сучасному науковому світі крізь призму минулого, тяглість і перерваність (континуїтет і дисконтинуїтет) основних концепцій).

4. Схеми української і всесвітньої історії в ХІХ—ХХ ст. — зміна світобачення (погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему співпадіння або дихотомії схем періодизацій, причин відсепарованості схем української і всесвітньої історії та взаємного ігнорування на сучасному етапі, спроба концептуалізувати ключові проблеми історії України і всесвітньої історії, зокрема, історії домінуючих націй стосовно історії України).

Оскільки протягом останніх п'яти років під час тривалого перебування автора за кордоном наші дослідження друкувалися переважно в зарубіжних журналах і значно менше на Україні, в цій праці ми узагальнили висновки з ряду методологічних та історичних статей, опублікованих у провідних німецьких, австрійських, данських, ізраїльських, японських та інших зарубіжних часописах.

Діалектика історії України та всесвітньої історії: постановка проблем і перспектив

Спробуємо подивитися на проблему діалектики історії України та всесвітньої історії крізь призму трьох співвідношень, які нами тут висувуються радше як міркування і перспективи щодо їх можливої майбутньої реалізації. Це співвідношення між: а) предметом історії України і предметом всесвітньої історії; б) міфом, ідеологією і наукою; в) різними перспективами в контексті відображення власної національної історії й історії домінуючих націй, відносин між домінуючими, підкореними і спорідненими націями (*dominant, subordinate and related nations*). На з'ясуванні цих вищезазначених співвідношень, які в своїй дисгармонії деструктивно впливають на можливість діалектичного пов'язання української і всесвітньої історії, і міркуваннях щодо їх можливого вирішення зупинимося докладніше.

а) Дефініції історії України і всесвітньої історії як наукових дисциплін

В методологічному підході до дослідження української історії ми виходимо з наступного: 1) історія є в основному історією держав і державоподібних суспільних одиниць та інститутів, а також ідей, котрі ведуть до їх створення. Розрив історії ідей та історії ментальностей став причиною абсолютизації панівних ментальних стереотипів у той час, як спільні ментальні стереотипи ніколи не були загальними, відображаючи певну характерну тенденцію поведінки. Вони не пояснювали поведінку всіх людей, особливо людей з еліти². У випадку з історією України та інших "малих народів", у котрих нація і держава розходились, історія тривалий час була історією ідей, які вели до створення держави і котрі розробляли люди з еліти.

2) Історія як наука є територіалізованим лінеарним часом, яка базується на писаних документах — джерелах. Вона постійно розвивається від зіткнення факту з філософським розумінням історичного процесу. Обґрунтовуючи таким чином філософську концепцію праці, прагнемо використати не лише дискусію про домінацію, але й системне охоплення її історичних варіацій, які конструюються з мінімуму елементарних взаємовідносин³.

Саме в цьому останньому полягає, на нашу думку, розмежування предмету національної історії й історії всесвітньої. Ще М. С. Грушевський, визначаючи завдання спеціалістів з всесвітньої історії, вважав, що вони мають з'ясувати "все нові зв'язки між різними народами і їх життям: в минувшині ріжних підупалих, не культурних народів виявляються форми і становища, пережиті і забуті іншими, культурнішими, і сі форми помагають вияснити ті дороги, котрими йшов розвиток народів культурніших"⁴. Протягом своєї історії Україна і українці встановлювали і встановлюють такі прямі і опосередковані (через інших) зв'язки з рядом народів, зазнавали впливу і самі впливали на них. Коли на початку ХХ ст. історики Західної Європи дійшли думки про необхідність погодити вла-

сну історію з історією всесвітньою, діалектику формування цілісної картини всесвітньої історії стосовно національної історії Італії показав видатний італійський історик Бенедетто Кроче.

Розмірковуючи над розумінням предмету всесвітньої історії Полібієм, яку останній визначав як історію, необхідну для римського володарювання і римського світу, що формувався, і тому присвячену лише народам, котрі були зв'язані з Римом і ворогували з ним, Кроче вважав, що до епох і націй, які знаходяться в центрі політичної і соціальної історії, варто було б виходити за вузькі рамки приватних історій заради "всезагального", тобто більш широкого погляду⁵. "Ця рекомендація, — продовжує Кроче, — підходить, наприклад, для Італії; в епоху Відродження вона, усвідомлюючи своє універсальне завдання, досягла універсального огляду і по-своєму переказала історію всіх народів, потім її історія звузилася до регіональної, з часом виросла в національну, а нині, за ідеєю, повинна знову розширитися до всеохоплюючої історії всіх часів і країн. "Універсальність" можлива лише в цьому сенсі і ніяк не в сенсі "всезагальної історії" ⁶.

Більш ґрунтовна рекомендація, на наше глибоке переконання, стосується не лише Італії початку століття, але й України на межі століть, оскільки остання також знаходиться в центрі політичної і соціальної історії світу, в давній період досягла універсального огляду, потім звузилася до регіональної, виросла в національну, а нині має знову розширитися до всесвітньої історії, щоб увійти в її контекст як органічна частина, а не стояти осторонь.

Згідно з концепцією Карла Ясперса, світова історія як універсальна історія земної кулі (*Universalgeschichte der Erde, die Weltgeschichte*), по-перше, починається з глобальної єдності світу і людства⁷; по-друге, всі види цієї єдності (*Alle diese Einheiten*) взаємоперетинаються і накладаються один на одного, оскільки маса народів, релігій і держав контактують між собою, змінюються і переходять одна в одну⁸; по-третє, світова історія рухається від одного полюсу до іншого таким чином, що все, що знаходиться в зоні нашої доступності (*Zugdngliche*), розміщується між цими полюсами (*Endpolen*). Це — становлення єдностей (*Werden von Einheiten*), наповнені ентузіазмом пошуку єдності (*Suchen der Einheiten*), які замінюються таким же пристрасним руйнуванням єдності (*Zerschlagen von Einheiten*)⁹.

Якщо історія України — це минуле всіх типів держав і спільнот, що існували на сучасній українській території, ідей, які вели до їх створення, їхніх еліт та перейнятих ними розвинутих цивілізацій, то історія всесвіту — це власне історія всього людства, проте для кожної національної історії всесвітня історія визначається насамперед комплексом аналізу тих процесів, впливів і зв'язків, що привели до зникнення низки цивілізацій, а також до їх інтеграції в певну національну цивілізацію на даному ареалі. Це передбачає вивчення тих цивілізацій, від яких залежала і залежить доля України.

Для предмету всесвітньої історії з особливим виділенням національної історії, на відміну від предмету власне національної історії, наукові дослідження концентруються саме (в українському варіанті) на державних утвореннях, їх носіях та цивілізаціях, що зійшли зі сцени української історії в різні часи (Візантія, хозари, печеніги, половці, монголи, китайці тощо), а також тих, що були і є частиною народу, який жив на Україні, і продовжують реально існувати, маючи власні перспективи української історії (росіяни, поляки, євреї, турки, кримські татари, німці тощо). Історію всіх названих народів, їх культур, держав, спільнот, еліт та перейнятих ними розвинутих цивілізацій, взаємини і взаємовпливи народів на фоні поширення та адаптації провідних культурно-цивілізаційних ідей, загальні тен-

денції у розвитку світової історії та їх особливості в окремих державних і суспільних структурах й менталітеті націй і станів мають вивчати спеціалісти з всесвітньої історії з врахуванням особливостей України.

б) Міф, ідеологія і наука

Як зазначалося вище, в ХІХ — на початку ХХ ст. англійські, французькі, німецькі історики обґрунтовували в ході дискусій як власну історичну схему, так і схему історії Західної Європи, поки не дійшли висновку, що історична правда є одна, а коли існують різні, то це вже не наука, а міф¹⁰. Якщо колись існувала дихотомія щодо власних проблем у західноєвропейській історичній науці, то нині подібне становище спостерігаємо в східноєвропейській, зокрема, в українській науці. Існують російська, польська, єврейська, німецька, турецька й різні — власне українські — схеми історії України, які суперечать одна одній. Українська історія має бути створена, але при цьому позбавлена багатьох власних міфів, а світова історія — своїх міфів про Україну.

Історичне пізнання постає в діалектичному змаганні міфа ("метафізична історія") з логікою ("когнітивна історія"). Одне з основних завдань історика полягає в тому, щоб аналітичне деміфізувати архетипи міфа і разом з тим породжені ним передсуди та табу, які, будучи ірраціональними, на думку їх творців, не потребують доказу".

Історія пов'язана з міфом також тому, що народи, які ставили перед собою завдання дізнатися про свою історію, мали на меті виявити її початки. Ці початки не мають ніяких негативних сторін, і в них повинні бути здійснені нереалізовані ідеали сучасної епохи, наприклад, "національна" українська держава у східних слов'ян ще за часів Київської Русі або "національна" українська приналежність київських князів тощо. З другого боку, необхідно наблизити до сучасників невідоме майбутнє і також зробити його привабливим.

Отже, на першій стадії пошуків минулого маємо дійти до його початків, і залежно від того, в якому культурному шарі дана свідомість зароджується, там, очевидно, були початки культурного чи релігійного кола, яке стало основою бачення і сучасного, і минулого. Якщо йдеться про історію Європи, то це історія різних царів — Олександра Македонського, римських царів, і, нарешті, проблеми даної країни (наприклад, теорія Третього Риму). Зв'язок історії з міфом є типовим не лише для середньовічних авторів, оскільки й досі мають місце намагання дійти до першопочатків, творячи нові міфи. Різниця між міфом, яким може бути так звана ідеологічна (партійна) "наука" (в дійсності, це суперечить дефініції поняття "наука"), і об'єктивною наукою (наукою *par excellence*) полягає в тому, що наука досліджує всі гіпотези і моделі умовно, але лише ті пропозиції, які доведені повністю, входять до наукового доробку¹². Проте міф, що за дефініцією не підпорядковується законам логіки, не потребує доказів¹³.

З другого боку, наука завжди виконуватиме деміфологізуючу функцію, оскільки саме вона покликана позбавити міфів національну самосвідомість. Трьома вихідними пунктами для деміфологізації є: а) особливість даного історичного моменту ("стан світу"); б) аналітичний розгляд явища в його історичному розвитку: чим воно було, чим стало і які має перспективи; в) типово індивідуальні особливості творчої особистості вченого. Під "станом світу", крім особливостей певного, хронологічно окресленого періоду, слід розуміти з'ясування національної історії у зіставленні з історіями інших національних держав, що становлять ширшу спільноту.

Видатний англійський історик Арнольд Тойнбі зазначав, що "рушійні сили історії не є національними, а випливають з більш загальних причин",¹⁴ тобто мають розглядатися не лише в конкретному національному вияві, а, при врахуванні національної своєрідності, обов'язково в контексті ширшої спільноти. Такими спільнотами, що являють собою суспільства ширшого обсягу в просторі, ніж національна держава, є цивілізації, характерними ознаками для класифікації яких, за А. Тойнбі, є такі феномени, як вселенська церква і ступінь віддаленості від того місця, де дана спільнота виникла, тобто ступінь її культурної експансії.

Крім загального співвідношення між міфом і наукою, існує також окремих рефрен цієї проблеми в контексті взаємовідносин націй домінуючих і підкорених чи "малих". У нашому дослідженні основний аспект відносин припадає на взаємовідносини Речі Посполитої, Австрійської, Оттоманської та Російської імперій й України. Тут проблема міфу й історії виникає в обсязі безпосередньо імперської політики домінуючих націй. Як відомо, знання домінуючої нації імперії про окремішність націй пригноблених є структурою неправд та міфів, оскільки в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься всередині або в ракурсі структур сили та домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверхньо, з позицій "культурної сили", "вищої культури", як знак панування і сили над підкореними територіями. Імперія керує пригнобленими територіями відповідно до уявлень про них, які вона сама продукує¹⁵.

Сам міф як домінуючої нації, так і "малої" є за своєю суттю не лише розповіддю про "священну", заплутану, неперевірену і незасвідчену правду, але й водночас складною, закритою, символічною системою. Міф завжди розповідає нам щось важливе про культурну реальність. Його мета може бути пояснюючою і нормативною, як, наприклад, рецепт для зміцнення існуючих соціальних структур. В будь-якому випадку міф є спробою зрозуміти ряд явищ за допомогою нераціональних, символічних засобів. Нарешті, в своєму функціонуванні міф рухається від побудови до події, де базове відношення, або правда, охоплює певну кількість сюжетних ліній, подій або характерів¹⁶. Тому деміфологізація, як правило, відбувається від події до побудови в структурі лінійно-логічного, а не циклічно-міфічного мислення.

Історичне завдання, яке стояло перед М. С. Грушевським та його сучасниками, полягало у створенні власної національної історії України. З цим завданням історики справилися. Однак на сьогодні їх здобутків виявилось замало для повноцінного входження української історії в світову, оскільки всі автори її синтетичних курсів (від Грушевського до Субтельного) не охоплювали історії України в її діалектиці з всесвітньою історією і в її багатоваріантності у зіставленні з існуючими в різний час цивілізаціями, російською, польською і німецькими схемами Східної Європи і України зокрема¹⁷. Це зіставлення має, насамперед, враховувати перевірку всіх існуючих перспектив.

Якщо історична традиція європейського раціоналізму нерозривно пов'язана зі своєю цілісною основою — неперервністю освітнього процесу на Заході Європи, то на Сході (зокрема в Україні) він увесь час перебував у контексті контраверсних інтелектуальних впливів політичне і культурно домінуючих націй¹⁸. Незважаючи на серйозні катаклізми, руйнації і ніби повний занепад, неперервність у формуванні культури Заходу (*Bildungskontinuitat des Abendlandes*) не була загублена¹⁹. Принаймні, форми сприйняття та схеми, найменування та формули збереглися протягом тисячоліть. Навіть там, де був перерваний свідомий зв'язок з

минулим, залишалася певна фактична неперервність, а за нею сформувалося свідоме відновлення (*bewußte Wiederanknüpfung*) неперервності в розвитку²⁰.

У Західній Європі раціоналізм, як відрив теорії від практики, на відміну від ірраціоналізму, який (як і міф) об'єднував теорію з практикою, був значно більш сталим явищем. Хоча на початку ХІХ ст. там також розвивається внаслідок буржуазних революцій індивідуалізм, але він не поглинає процес становлення національних спільнот і держав, оскільки традиції, патріотизм і раціоналізм сприяли розв'язанню тих проблем, які не розв'язані в Україні. Тому в структурі цілісності треба враховувати всі аспекти вищезазначеної тріади, а не лише політичний, економічний тощо. Якщо законодавство — раціональна річ і держава — також продукт раціональної цілеспрямованої творчості, то на місце історії дуже часто приходиться проблема утопії — формування іншого, ніж реальність. Саме утопія дала можливість звернутися до іншої системи знань і вивести їх на науковий рівень, замінивши реальність. Нині часто говорять про ірраціоналізм Донцова, але практично нічого не сказано про ірраціоналізм Костомарова, Грушевського та ін. Водночас історичний розвиток не обмежується однією територією. Щоб зрозуміти хід подій, треба мати на увазі весь континент, оскільки концентрація відбувається на тій території, якою дослідник займається.

в) Перспективи домінуючих, споріднених і підкорених націй

Як зазначалося раніше, виведення наукового поняття власної історії для будь-якого ареалу має передбачати два етапи: 1) відображення себе у контроверсі і 2) відображення себе у взаємовідносинах з іншими. Саме другий етап, який в Україні, на відміну від Західної Європи, практично ще не починався, передбачає детальне вивчення різних перспектив з раніше домінуючими, спорідненими й іншими націями. Це — одне з головних завдань, яке має входити до поліперспективних досліджень всесвітньої історії з особливим виділенням історії національної.

В структурі поліперспективності слід враховувати, що історія перш за все є баченням, яке потребує відстані, і передумовою якої є відстань в часі і точка, з якої ми спостерігаємо це. Один історик дивиться з однієї точки зору, другий — з іншої і подають різні інформації часто з різних або навіть з тих самих джерел у ракурсі прочитання. Відомо, що, коли ми отримуємо протилежну інформацію з двох різних джерел, треба перш за все перевірити, наскільки вони дійсно суперечать одна одній, чи не є це проблемою різних перспектив.

Визнаючи об'єктивність всесвітньо-історичного процесу в цілому, ми разом з тим (в сенсі Куна) вважаємо, що об'єктивність повинна аналізуватися в термінах критеріїв, подібних до точності і несуперечності²¹. Будь-який вибір між конкуруючими теоріями і перспективами залежить від суміші об'єктивних і суб'єктивних факторів та критеріїв, які поділяються компетентною групою, щоб про це мати судження (*to be judged*), а також за індивідуальними критеріями²².

Так само при порівнянні концепцій націй домінуючих і націй "малих" треба перевірити, з якого штампункту ті чи інші історики спостерігають "мали" нації. Тому, роблячи нижче спробу окреслити польську, єврейську, німецьку та інші перспективи української історії, ми здійснюємо це не для того, щоб з'ясувати якісь "специфічні" німецькі, російські, єврейські чи інші точки зору, а для того, щоб зрозуміти історію України в усьому її всесвітньо-історичному розвитку. Перевірці на майбутньому, дру-

тому етапі виведення української Історії підлягають, насамперед, наступні перспективи: польська, турецька, єврейська, російська і німецька.

Польська перспектива. При перевірці польської перспективи української історії залишаються насамперед відкритими наступні питання: 1) Чи існувала в польській історичній і політичній думці ідея про спроможність українців самим стати нацією? 2) Чи розв'язувалися в польській інтелектуальній історії проблеми України окремо від проблеми польської національної ідентичності? 3) Якою мірою українська тема була необхідною для формування польської національної ідентифікації і навпаки?

На нашу думку, існують два міркування про необхідність перевірки польської перспективи української історії.

1. Українські дослідження на Заході монополізовані українською діаспорою, яка із зрозумілих причин не приділяла достатньої уваги польським факторам в українській історії²³. Радянська історіографія також (напевно, тому, що СРСР і Польща були союзниками) утримувалася від аналізу етнічних конфліктів між польськими землевласниками і українськими селянами, трактуючи їх лише в рамках класової боротьби. В результаті доля поляків на Україні більш-менш детально досліджувалася лише в Польщі²⁴. Проте останнім часом дедалі більше підкреслюється цивілізаторська місія поляків на Сході, які були для народів "кресів", насамперед для українців, промоторами латинської передової культури і визволителями Російської імперії від візантійсько-татарського ярма²⁵.

Сучасна ситуація в історичній науці України лише ускладнила проблему. В посткомуністичній українській історіографії українська історія отожднюється з історією націоналістичних рухів²⁶.

2. Однією з основних причин того, чому українські поляки могли протистояти асиміляції протягом більш ніж століття після розчленування Речі Посполитої, був той факт, що поляки були не етнічною, а політичною нацією. До початку ХХ ст. бути поляком означало визнавати католицизм, польську мову, полонізм та імперську ідею Речі Посполитої. Російська і українська історіографія визнають політичну діяльність українських поляків протягом ХІХ ст. як "національно-визвольний" рух. На нашу думку, все, що відбувалося в південно-західних провінціях Російської імперії, не було битвою між панівною і підкореною націями, а битвою двох імперських ідей і культур, одна з яких спромоглася перемогти на той час²⁷. Напевно, і взаємовідносини польської і української перспективи власних історій слід спостерігати під таким кутом зору, що ідея реставрації Речі Посполитої (а не лише незалежність Польщі) і повернення історичної (а не етнічної) території продовжувала залишатися життєвою лінією, яка змушувала поляків, що мешкали в Російській імперії, залишатися поляками²⁸.

Наприклад, перша інформація про відносини між українцями і поляками датована 981 р., коли "Володимир пішов на ляхів і забрав Перемишль і інші городи". Тоді кордон між ними пролягав по Перемишлю, за який точилася постійна боротьба. До ХVІІІ ст. поляки доклали багато зусиль і пролили чимало крові, щоб захопити територію України. Про їхні походи на українські землі було відомо усьому світу. Закінчилося все тим, що в 1999 р. маємо ту саму ситуацію, що й в 981 р., — кордон по Перемишлю.

Були часи, коли близькість кордонів і деякі спільні культурні традиції давали можливість зблизитися українцям з поляками. Перша така можливість існувала ще за княжих часів — в 1214 р., потім за часів Гадяцької унії (1658 р.), коли в складі Речі Посполитої виникло Велике князівство Руське. З тих чи інших причин ці можливості не були реалізовані. Нині ж ситуація дещо інша, і лише наступна політика покаже, що буде далі.

Турецька перспектива. Східний та південний напрямок (Візантія і мусульманський світ) політичного й економічного життя країн Східної Європи був одним з визначальних факторів історії цієї частини європейського континенту. Утвердження чорноморської політико-економічної та торговельної системи теж мало свою еволюцію напрямків і домінацій²⁹. Якщо наприкінці XIV — першій пол. XV століття всі колонії на південному березі Чорного моря були під контролем генуезької Кафи, то з падінням в 1453 р. Візантії контроль переходить до Османської імперії, а з завоювання Криму Росією в 1783 р. — поступово до неї. Два останні домінування створили свої імперські міфи, які стали складовою частиною ряду схем історії Східної Європи і витіснили з поля зору дослідників ті реалії, які становили сутність економічної і політичної ситуації на Чорному морі до османського завоювання Візантії і поширення його впливу в Криму.

Турецький міф, ідеологічне оформлення якого почалося в 1475 р. після вигнання турками генуезців з південного берега Криму і визнання в 1475 р. султаном Мехмедом II кримського хана Менглі Гірея як оттоманського васала, ґрунтувався на традиційних ісламських розуміннях суверенності: об'єднання під знаменом пророку всіх мусульман і визнання султана халіфом, який має право призначати офіційних релігійних осіб для Криму³⁰. В результаті встановленої домінації османи зайняли покинуту генуезцями територію, включаючи основний Кримський торговий центр — Кафу. Весь південний берег Чорного моря, разом з Кафою, як його центром, став звичайною провінцією (eyalet) в оттоманській адміністративній системі і управлявся правителем, призначеним з Істамбула (beylerbey)³¹.

У 1516 р. Селім I — батько Сулеймана Пишного здобув Каїр і весь Єгипет та позбавив трону останнього халіфа. В ісламському світі халіф був, з однієї сторони, імператором, з другої — папою. Ця влада там не стала розділеною, оскільки халіф водночас був найвищим авторитетом в релігійних справах. Під впливом відносин з Візантією османи почали переймати концепції візантійських імператорів і з 1526 р. стали халіфами ісламу. Коли з тих чи інших причин військова сила османів почала занепадати, в XVII ст. вони вдалися до спроби відродити іслам. Якщо в Європі у тому ж XVII ст. відбувається секуляризація держав, культур і т. д., то натомість османи пробують знов створити передсекулярну імперію. Вона, очевидно, не вдалася, хоча і мала для цього свій імперський міф сили і домінації.

Російський міф, створений для ідеологічного обґрунтування інкорпорації Кримського ханату до Російської імперії, ґрунтувався на твердженні про необхідність "історичного повернення земель, втрачених внаслідок азіатських загарбань з часів Київської Русі"³² і на тому, що сама анексія була інтегральною частиною "Грецького Проекту", складеного Григорієм Орловим, Потьомкіним і Катериною II ще в 1779 р. Основною метою його було повне вигнання турків з Європи³³. Наступні російські і радянські автори інкорпорували дискусію про анексію Криму в ширший контекст побудови Російської імперії в цілому, уникаючи дискусій про Кафу і кримських татар³⁴.

У зв'язку з вищезазначеним перед дослідником реалій чорноморської політики, які передували обом завоюванням і відповідно створеним імперським міфам, стоїть, на нашу думку, завдання насамперед відповісти на наступні чотири запитання: 1. Як змінювалася ситуація в чорноморській політиці протягом другої пол. XIV — першої пол. XV ст.? 2. Що собою являла Кафа в зазначений період і якою була її торговельно-економічна позиція; яким був вплив Кафи на геополітичну орієнтацію в регіоні Чор-

ного моря? 3. Наскільки важливим стало зміщення пріоритетів, яке відбулося на початку XV ст. в Чорному морі, для східноєвропейської історії взагалі? 4. Якими були в зазначений період стосунки Кафи з однією з домінант тогочасної Східної Європи — Литовським князівством, до складу якого входили на той час і українські землі?³⁵ Саме відповідь на ці чотири запитання має, на нашу думку, допомогти встановленню реального співвідношення української і турецької перспектив власних історій, а не протидія Туреччина — Росія, коли кожна з домінуючих націй виставляє іншу в своїй власній історичній схемі як загарбника і тим самим творить імперські міфи сили і домінації, котрі ще досі панують у всесвітній історії³⁶. Нарешті, в плані з'ясування турецької перспективи української історії заслуговують на особливу увагу дослідника чотири основні етапи українсько-турецьких стосунків, які можна детермінувати таким чином.

Перший етап починається вже тоді, коли постала Османська імперія (XVI ст.) і коли починає діяти українське козацтво. Виникають їй проблеми взаємовідносин. В тій структурі взаємовідносин важливу роль відігравали також кримські татари. Якщо ж говорити про стосунки Османської держави з Східною Європою, то спочатку до другої пол. XVII ст. вони були пов'язані з польськими чи польсько-литовськими справами.

Другий етап настає в період так званого упадку Османської імперії, коли ми маємо дуже близькі контакти з Туреччиною. Відомо, що під час повстання Хмельницького в 1648 р. єдиним, хто міг йому реально допомогти, був кримський хан Іслам-Гірей III, зверхником якого був, у свою чергу, турецький султан Ібрагім. Тоді ж був укладений і перший договір між Туреччиною і Україною, який, правда, діяв лише кілька місяців, внаслідок розв'язаної тоді в Османській імперії яничарської революції і різних внутрішніх проблем самої імперії.

Третій період, коли турки намагаються з тим чи іншим частковим успіхом відновити свою велич, припадає на другу половину XVII ст., коли, зокрема, при молодому султані Мехмеді IV, в період нашої Руїни, один з козацьких гетьманів — Дорошенко — пробує зв'язатися з Османами. Дорошенко прагнув при турецькому протектораті об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну. Після невдачі з ряду причин планів Дорошенка ми маємо епізоди з Юрієм Хмельницьким — так звані Чигиринські походи 1677-1678 рр.

Врешті-решт, останнім цікавим періодом взаємин є період Північної війни, коли Карл XII і Петро I мають свої протиріччя, в результаті яких Карл переходить на територію України і вступає в союз з Мазепою, який закінчується переходом після Полтавської поразки обох державних діячів на територію Туреччини. На території останньої вмирає Мазепа. Його наслідник Орлик при турецькій допомозі частково володіє ще Правобережною Україною й укладає два договори з турками. Останній договір Орлика з Туреччиною зафіксував той факт, що Україна останній раз офіційним чином мала дипломатичні та політичні контакти з Османською імперією.

Всі ці чотири етапи ще чекають на своїх дослідників згаданих проблем й відносно місця турків в Європі і в історії України у ширшому вимірі всесвітньої історії. Потребують деміфологізації ті міфи, які нагромаджені не лише обома сторонами, але й іншими домінуючими націями, зокрема росіянами і поляками. Допомогти в цьому може детальне вивчення книг, в яких записувалися засідання дивану — "muhim"³⁷, оскільки там, безперечно, були зафіксовані обговорення проблем, що торкалися зв'язків України із Туреччиною, та інші турецькі джерела, наприклад, навчальні плани і програми "medrese" (духовний навчальний заклад) та "mekter" (початкова школа). Викликають інтерес адміністративні папери, що надходили у

Високу Порту з мілієтів ("milliyet" — дослівно "народність"), або санджаків (свого роду губернії або провінції), на чолі яких стояв відповідний губернатор. Кожен мілієт або санджак ділився на повіти, які також мали свою документацію³⁸. Певну допомогу можуть подати і порівняно нейтральні по відношенню до турецько-російсько-українського трикутника взаємовідносин праці європейських істориків, які дають відмінне відображення вищезазначених перспектив³⁹.

Єврейська перспектива. Єврейська новітня історіографія, приділяючи головну увагу, по-перше, питанням соціальної історії євреїв, по-друге, погромам і життю євреїв, і, по-третє, відносинам євреїв з владою і дослідженню антисемітизму, практично обходила увагою український національний рух взагалі і українські еліти зокрема, а також не провадила окресленого чіткого розмежування між росіянами і українцями⁴⁰. Внаслідок цього вся українська історія трактувалась і трактується єврейською історіографією лише крізь призму трьох вищезазначених напрямків⁴¹.

У контексті співвідношення української і єврейської перспектив власних історій заслуговує, на нашу думку, на увагу вирішення таких питань: 1) Як взагалі трактувати єврейську присутність в Україні: як присутність домінуючої нації (dominant nation) чи присутність нації спорідненої, зв'язаної (related nation) з українцями спільною проблемою бездержавності, відносини між котрими формувалися в соціально-політичних умовах Речі Посполитої і пізніше — Російської імперії?⁴² 2) Чи можна трактувати антисемітизм в рамках XVII ст., тобто погромів євреїв часів Богдана Хмельницького, чи це діахронно значно більш пізні явища? 3) Як різні стани, політичні течії і т. д. в Україні ставилися до єврейського питання, і навпаки? 4) Яким було ставлення євреїв до українців крізь призму внутрішньої типології єврейських общин, зокрема характеристик східноєвропейського єврейства, і особливо в контексті типології єврейського суспільного життя, перелому менталітету російського і радянського єврейства? 5) Як погодити в контексті перспектив історичні взаємні претензії українців і євреїв один до одного?⁴³ Я маю на увазі не тільки справи погромів, але й висунуті істориками взаємні звинувачення у колабораціонізмі: антисемітський український колабораціонізм з нацистами, з одного боку⁴⁴, і колабораціонізм євреїв з комуністами, зокрема в справах організації голоду в Україні в 30-х рр.⁴⁵

Євреї в Україні становили міщанську і високоосвічену етнічну групу. Наприклад, на Волині 97,7 % євреїв належали до міщан, 50,8 % міського населення Правобережної України були євреями (у Житомирі — 46,4 %); з них 44,7 % чоловіків і 21,7 %, жінок були грамотними. Штетлі — типово єврейське явище, що виникло в XVI—XVII ст. як продукт Речі Посполитої, ще чекає свого дослідника. Євреї — корінне населення штетлів — не лише становили 70—80 % населення (були серед них кравці, шевці, продавці, скупники і т. д.), але й вели своє культурне, політичне і соціальне життя, мали свою диференціацію (почесні — непочесні, багаті — бідні). Там же виникли сіонізм, соціалізм і т. д. Практично штетль був середовищем, де формувалися єврейська культура і соціум, побут, мистецтво, соціальні відносини. Сам факт, що штетлі знаходилися в 15 губерніях (в основному, Україна, а також Білорусія, Новоросія) й входили до межі осідлості, надзвичайно цікавий в плані дослідження спільної міграції українців і євреїв по лінії "село — штетль — місто" з притаманною їй втратою української мови і мови ідіш та появою подвійної лояльності⁴⁶. Явище подвійного життя в Радянському Союзі, яке продовжується нині і в Україні, цікаве не лише з єврейсько-російської і українсько-російської сторони, але і з радянсько-єврейської і радянсько-української. Досить взяти при-

клади таких феноменів у double-life, як радянський письменник єврейського походження Ілля Еренбург, котрий стверджував, що євреї — це сіль землі, і в той же час ненавидів євреїв, які відчували себе євреями, одночасно ненавидячи антисемітизм, або Лазаря Кагановича, який був одночасно соціалістом, сталінцем, євреєм і селянином. Лише усвідомлення і дослідження того факту, що євреї були частиною народу, котрий жив в Україні, і що українсько-єврейські контакти вплинули на погляди тих дослідників, які проживали в Україні (я маю на увазі трагічні і драматичні сторінки цих відносин), зможе подолати встановлений за українською історіографією імідж провінційності і позбавитись назви "хутспа" (в перекладі з ідіш — особа, яка має сміливість займатися тим, чого вона не знає і про що не має ані найменшого уявлення).

Російська перспектива. В дослідженні російської перспективи української історії потрібно, на нашу думку, концентруватися не лише на проблемі подвійної лояльності, але і над спорідненими з цим явищем проблемами як в діахронному, так і в синхронному вимірі. До споріднених проблем можна віднести проблему співвідношення "руський" - "російський", "європейський" - "євразійський", соціальної і етнічної політики Російської імперії тощо.

Проблема розмежування понять "руський" і "російський" в їх сутнісному виявленні ще практично не вирішена. Для мене немає сумніву, що в Росії російська національна свідомість є свідомістю імперською. На теперішньому етапі історичного розвитку Росії ігри з термінами "російський" і "руський" є не більш як "словесное лукавство", оскільки "российское" сприймається як "русское" самими росіянами, та й іншими народами, на мови котрих ці терміни перекладаються, однаково. Російська національна свідомість як цілісне явище, як комплекс різнорідних ідей і суспільних почувань ще не постала, оскільки росіяни усвідомили себе імперією швидше, ніж вони усвідомили себе нацією. Завдяки могутній експансії деспотичної держави (приблизно з середини XVI ст.) виникла Російська імперія і її цінності стали цінностями росіян. Доімперські ж традиційні цінності російського народу були інтегровані і змінені в рамках імперських ідеологій, мислення і політики, міцно з ними переплелись і ототожнились. Розмежування "русской" і "российской" літератури, починаючи з XVIII ст., особливо широко розроблялось в працях українського мислителя Драгоманова і російського мислителя Трубецького⁴⁷. Цікаво, що в цьому розмежуванні український вчений XIX ст. і російський вчений XX ст. приходять до майже аналогічних висновків і погоджують спільну перспективу, хоча кожен і виводить свою національну схему ідентифікації.

Так званий цивілізаційний підхід, який останнім часом знову підноситься на щит і досить часто протиставляється ідентифікаційному, засновується, як відомо, на географічному понятті регіонів. Географічний підхід і цивілізаційні рамки вже не раз застосовувалися в історії (узагальнюючі теорії Шпенглера і Тойнбі, теорії російських євразійців і німецьких та українських геополітиків). Сьогодні в Росії поширюється теорія Гумільова. Він стверджував: 1. Етнос є щось вроджене; 2. Етноси існують в географічних регіонах, і людина, навіть переїхавши, несе в генах свій етнос, національний дух і батьківщину; 3. Коли етноси переживають занепад, приходять на допомогу теорія пасіонарності. Він заперечує суспільні фактори, майже не має джерел, і, як Шпенглер і Тойнбі, створює узагальнюючу теорію. В результаті, за Гумільовим, людина безсила — вона не в стані змінити свою національну приналежність. Тут заперечується роль суспільства — на заміну приходять містика і ноосфера. Українці і білоруси, за Гумільовим, лише суб'єкти російського етносу.

З ідеями Гумільова значною мірою перегукуються ідеї українського історика, географа і геополітика Степана Рудницького (1877—1937)⁴⁸. Рудницький пояснює наявність відмінностей між регіонами Центральної і Східної Європи змінами природи, екології і цивілізації, а також різною адаптацією людей до природи. Разом з тим він також заперечує значення репертуару культурних практик, які є спільними для членів певної соціальної одиниці — групи, класу, суспільства — і які продукуються насамперед в родині, школі, культурній індустрії. На відміну від Гумільова, він на основі тих самих цивілізаційних підходів приходив до висновку, що вже російський народ є відгалуженням автохтонного українського, який видозмінився внаслідок адаптації до іншої цивілізації.

Нарешті, в плані погодження української і російської перспектив треба відмовитися від парадигми Російської імперії як "тюрми народів", або визначення російської політики по відношенню до України як політики колоніальної⁴⁹. Російська імперія могла розширюватися, інкорпоруєчи правлячі еліти інших націй до керівної верхівки імперії. Більше того, ієрархія імперії була значно складнішою системою, ніж "пригноблення нещасних іногородців", і мультимірною. В структурі моделі мультимірності існували три ієрархічні системи: політична лояльність, майнова власність і культурна наближеність чи віддаленість від великоросів, які лише в комплексі визначали місце кожної етнічної групи в цій ієрархії⁵⁰. В офіційній імперській термінології нового періоду офіційно вживаний у XIX ст. при означенні великоросів, малоросів і білорусів термін "росіяни" (євреїв, німецьких і чеських колоністів вважали "неросіянами") замінюється терміном "східні слов'яни". Таким чином, обрусіння у XIX ст. означало "східнослов'янізацію", але не русифікацію, її цілями були, по-перше, деполонізація, по-друге, десемітизація, по-третє, асиміляція німецьких і чеських колоністів. Українці ніколи не були об'єктом обрусіння в повному розумінні цього слова, оскільки вони були, згідно з термінологією, "росіянами" з самого початку.

Німецька перспектива. Різні німецькі перспективи власної історії завжди включали до свого розгляду і диспозиції Україну⁵¹. Хоча після Другої світової війни Німеччина, що і зрозуміло, була надто зайнята собою і вже не мала своєї української політики. Коли "німецьке економічне диво" відбулося, про Україну забули, тим більше, що вона не існувала як незалежна держава, а німці точно слідували за американською політикою відносно Східної Європи, яка мала в центрі уваги Росію⁵². В результаті цієї майже тотальної демократизації, а, по суті, справи американізації німецької післявоєнної науки в цьому ключі з'явилася ціла низка праць німецьких істориків, в яких відповідно подається дещо міфологізована політичною кон'юнктурою українська історія⁵³.

Враховуючи вищезазначене, при окресленні німецької перспективи української історії необхідно відтворити перспективи більш ранніх часів, коли Німеччина мала свою власну політику щодо України. Симптоматичними в цьому плані, на нашу думку, є наукові дискусії початку 30-х рр. XX ст., коли в Німеччині ще не перемаг фашизм і коли між чеськими, польськими, українськими і німецькими вченими обговорювалися питання про можливість спільної історії слов'янських народів⁵⁴. Німецька історична перспектива того часу виходила з того твердження, що лише поняттям візантійсько-слов'янської культури не можна означувати зміст історії Східної Європи, зокрема і України. Хоча російська історія багато запозичила від візантійських впливів, проте якби Росія століттями не здійснювала в своєму внутрішньому розвитку колонізаторське просування вперед по розширенню і зміцненню своєї держави, вона змогла би пройти ті самі

процеси, що були основою розвитку Західної Європи -- реформацію, просвітництво і т. д.⁵⁵ Брак державно-політичної культури завадив Росії стати на шлях національного розвитку значно більше, ніж вплив візантійської церкви.

Що ж стосується Європи, то найважливішим фактом її культурного розвитку в середньовіччі і в новому часі було поступове просування західної культури, як культури більш розвинутої, по географічному просторі, котрій означувався поняттям "Європа". Саме це просування з початку VI ст. і починає ділити Європу на Західну і Східну. Східна Європа розуміється німецькими вченими у вигляді оформленої єдності країн, що перебувають або перебували під впливом германської культури⁵⁶. Цей вплив торкнувся не лише більшості слов'янських, але і ряду інших східноєвропейських народів. Незважаючи на те, що окремі східноєвропейські народи не одночасно і не з однаковою силою входили в орбіту культурних впливів Заходу, Східна Європа з огляду на це (не територіальні і мовно-етнічні виміри, а рівень цивілізації) все одно являє собою хоч змішану і різнобарвну, але єдність. Тому спільна історія слов'янства як об'єкт наукових досліджень є неможливою, а натомість виступає наперед необхідність дослідження історії Східної Європи зі штадпункту впливів західної культури як наднаціональної і культурно-географічної європейської єдності під назвою "Східна Європа"⁵⁷.

Основна увага істориків в плані перевірки української і німецької перспектив власних історій, на нашу думку, має бути зосереджена на таких моментах: 1. Культурні впливи романо-германського світу на народи Східної Європи; 2. Протистояння Схід — Захід, де під Сходом розумілася Росія і ті країни, що зазнали її домінуючого впливу, а під Заходом — ті країни, що зазнали впливу романо-германської культури; 3. З'ясування, в якій мірі Україна, а також і Росія брали участь у тих процесах, що були домінантою культурного розвитку Європи; 4. Відповідь на запитання, чому саме німці завжди займали особливе місце у формуванні української ідентичності, ментальності і континуїтету. Разом з тим, незважаючи на той факт, що українська історія для двох післявоєнних генерацій німецьких істориків асоціювалася з такими негативними стереотипами, як націоналізм, антисемітизм і колабораціонізм⁵⁸, у Німеччині після війни продовжували з'являтися праці, дещо розбіжні з американською перспективою⁵⁹. У цілому ж німецька історична наука стоїть перед рядом подібних проблем, що і українська. Відмінність полягає, по-перше, в тому, що українські історики працюють у пострадянському періоді розвитку власної національної історичної науки, а німецька історична наука знаходиться, вдаймося до такого терміну для більш цілісного охоплення явища, — в періоді післяхолодновоєнному, по-друге, в тому факті, що коли українським історикам доведеться вписувати у всесвітньо-історичний контекст всю свою історію з давнім і ранньоновим періодом включно, то німецькі історики стоятимуть перед проблемою з'ясування перспектив, головним чином, новітньої історії⁶⁰.

Висновки

Діалектику історії України та всесвітньої історії слід розуміти як характеристику відношень загального і одиничного. Одиничне ніколи не розчиняється в цілому, воно залишається одиничним. Одиничне може вступати в якусь цілісність, але залишається ірраціональним (за процесом розчинення). Це Кант називав трансцендентальністю. Це і є екзистенційність. У спробі досягнути єдності історії, тобто мислити загальну історію як ціліс-

ність, відображається і намагання історичного знання знайти і смисл української історії.

Становлення національної свідомості та онтологізація її у цій історичній спільності відбувається на основі самовимірювання у двох векторах — векторі власної історії (її цілісного усвідомлення) та векторі співвідношення, зіставлення з іншими народами та державами світу. Це твердження потребує уточнення, зокрема в деталізації, у яких саме націй відбувалося становлення національної свідомості саме таким чином? Якщо взяти нації так званого західного типу, тобто Західної і Центральної Європи, то вже у німців і французів формування національної свідомості відбувалося по-різному. Розвиток у Східній Європі пішов не французьким, а німецьким шляхом. Ще інакше цей процес відбувався у політичних націй, таких як австрійська, які інтегрували в свою структуру інші етнічні групи і народи. Яким шляхом піде це становлення в Україні? Це питання майбутнього, проте аксіому про становлення національної свідомості на основі самовимірювання у двох зазначених векторах можна повною мірою застосувати і до України. Саме другий вектор в Україні поки що не є втіленим у життя. Створення всіх національних історій виявилось замало для повноцінного входження української історії у світову, оскільки ніхто з авторів синтетичних курсів не охоплював національну історію в обох вимірах, у взаємному дзеркалі синхронного і діахронного вивчення обох історій, а лише у контроверзі з російською схемою, як, наприклад, Грушевський. Майбутнє виведення наукового поняття історії України і має здійснюватися саме в таких двох векторах одночасно.

На сьогодні ж українська історична наука ще не має власної науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, котра би знаходилась у відповідності зі світовою історією. Маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, котрі перебувають у протиріччі і не відповідають одна одній, оскільки, що цілком зрозуміло, не враховують й ігнорують або ж представляють у міфологічному обрамленні специфіку українського історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу. Саме схеми домінуючих націй без врахування української схеми покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у переважній більшості країн світу. Тому історія України має зайняти належне і атрактивне місце в уже практично розподіленому світі всесвітньої історії, яка в значній своїй частині побудована на міфах домінуючих націй щодо України і щодо себе і яка досі ігнорує українську історію.

У різні часи наша історія нас зв'язувала з різними імперіями, з різними народами і т. п. Це все необхідно брати до уваги. В той же час українська історія, після того, як Антонович відсепарував її від польської, а Грушевський — від російської, так і залишилася на рівні сепарації, замість того щоб вступити у більш зрілу фазу — погодження з всесвітньою історією, -яка має настати не лише шляхом діалектичного опрацювання проблем української і всесвітньої історії, але і шляхом деміфологізації перспектив домінуючих націй щодо України, і до певної міри, і щодо себе. Цей етап не настав також і тому, що більшість українських істориків — Грушевський, Липинський та інші, які, окрім проблем української історії, досліджували проблеми історії всесвітньої, були проияні патріотичним ірраціоналізмом, надто заангажовані в політику, підлягали різним індоктринаціям і поєднували ідеологію та науку. Це стосується і вчених інших націй, перспективи яких були тут окреслені в контексті всесвітньої історії.

Все сказане зовсім не означає, що ми маємо відмовлятися від спадщини Антоновича та Грушевського. Радше навпаки. Грушевський — це фундамент, на якому стоїть українська історична наука, але фундаменту для

входження повністю вщепарованої української Історії в Історію світову, на жаль, не вистачає. Потрібен будинок. Тому, коли Західна і Центральна Європа, вирішивши в основному на ґрунті раціональних традицій питання погодження власних національних історій з історією світовою, об'єднується у спільну Європу, для нас це питання, як би ми не хотіли, не вирішується також і внаслідок факту створення української історії поки-що лише для власного українського вжитку. Тому відродження української незалежної історичної науки, вільної від будь-яких ідеологій, має ґрунтуватися виключно на наукових критеріях з розробкою двох блоків діалектичне взаємозв'язаних проблем: власне історії України і всесвітньої історії з врахуванням особливостей України, які мають бути вписані в контекст один одного. Саме на такому двоблоковому підході до вивчення власної історії базуються історичні дослідження як у наших колись історичних суспільств — в Москві, Варшаві і Єрусалимі (де вже давно в співпраці з інститутами по дослідженню національної історії працюють Інститут загальної історії РАН в Москві, Інститут світового сучасного єврейства в Єрусалимі), так і у інших націй світу. В час створення української держави і трансформації Національної Академії наук України, яка поступово також перетворюється з радянської в українську, приходить час і для вирішення проблем, спроба окреслення яких тут подається. Успішне їх вирішення, на глибоке переконання автора, знаменуватиме вступ у новий етап розвитку як світової історичної науки, так і взаємопов'язаний і взаємозумовлений цим вступом поступовий перехід української історичної науки з пострадянського періоду в період український.

(Далі буде)

¹ Ця проблема не є новою чи оригінальною. На необхідності її вирішення для української науки наголосив ще у 1914 р. М. С. Грушевський (Див.: Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. — К., 1996. — Частина перша. — С. 8—11). Згодом вона знову неодноразово порушувалася істориками України. Див., наприклад, П р і ц а к О. Проект "Вступу до історії України" // Український історик. — 1968. — № 104. — С. 128—133; його ж. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967—1973). — Кембрідж, 1973. — С. 121—135; П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Нариси з української політології (1819—1991). — К., 1994. — С. 3—4; його ж. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45 (1997). — Н. 1. — С. 2—30; Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Укр. іст. журн. - 1999. - № 1. - С. 88-89.

² Boureau A. Propositions pour une histoire restreinte des mentalités // Annales: E.S.C. — 1988. — N 6. — P. 1491-1492, 1497-1498.

³ Mannheim Karl. Essays On the Sociology of Culture. — London, 1956. — P. 56—57.

⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Назв. праця. — С. 9—10.

⁵ К р о ч е Бенедетто. Теория и история историографии. — М., 1998. — С. 36.

⁶ Там же. — С. 36—37.

⁷ J a s p e r s Karl. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. — München, 1949. — S. 98.

⁸ Ibid. — S. 315, 316.

⁹ Ibid. — S. 327.

¹⁰ Hagen Schulze. Is There a German History. — London, 1987; Hagen Schulze. Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte? — Berlin, 1989.

¹¹ П р і ц а к О. Що таке історія України? // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 54.

¹² P e t t a z z o n i Raffaele. La mitologia giapponese secondo il libro dei Kojiki. — Bologna, 1929. — S. 3-5.

¹³ Levi-Strauss Claude. The Structural Study of Myth, in: M y t h: A Symposium. — Bloomington, 1972. — P. 81-82.

¹⁴ Т о й н б и А. Дж. Постижение истории. Сборник. — М., 1991. — С. 25.

¹⁵ S a i d E. Orientalism. — Frankfurt / M., Berlin, Wien, 1981. — S. 5—13.

¹⁶ L e v i-S t r a u s s Claude. Op.cit. — P. 81—106; Ibid. The Savage Mind. — Chicago, 1966; Ibid. Mythologia, — Frankfurt / M. 1971.

¹⁷ В пострадянський період, незважаючи на створення українськими істориками ряду колективних праць і навіть багатотомного компедіуму "Україна кризь віки" (К., 1998—1999,

15 томів), для виконання цього завдання проводиться лише підготовча робота, оскільки, за влучним висловом О. П. Реєнта, українські історики, як і їх колеги на посткомуністичному просторі, поки що "долають власні багаторічні завали і очищають "авгієві конюшни" від ідеологізованих нашарувань, а також намагаються осмислити процеси, які відбуваються в їхніх країнах протягом останнього десятиріччя" (Р е є н т О. Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - К., 1999. - Ч. 3. - С. 69).

¹⁸ P o t u l' n y c' k y j V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa. — Forschung. — 1997. - 46 (4). - S. 475-499.

¹⁹ J a s p e r s K a r l. Op. cit. - S. 85.

²⁰ Ibid.

²¹ K u h n T. Objectivity, Value Judgment, and Theory Choice // Кьһн Т. The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change. — Chicago, 1977. — P. 338—339.

²² Ibid. - P. 325-326.

²³ Тому, а також внаслідок ряду інших міркувань, які наводитимуться при з'ясуванні інших перспектив, не можна погодитися з твердженнями львівського історика Ярослава Грицака, що історики української діаспори, які "здобули освіту в престижних західних університетах", "ліквідували ізолюваність та відставання української історичної науки від світової", і "найбільшою заслугою цих істориків стало вписання української історії у загальне русло європейського історичного процесу" (Г р и ц а к Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19—20 століття: Навчальний посібник. — К., 1996. — С. 5). Насправді історики діаспори не могли ліквідувати цю ізолюваність, а тим більше вписати українську історію в світову тому, що були істориками діаспорними. Див. також Таран Л. В. Назв, праця. — С. 89 і аналіз спадщини діаспорних істориків, досліджений нами у наступних подачах цієї статті.

²⁴ Tomaszewski J. Kresy wshodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // Miedzy etniczna a historyczna. — Warszawa, 1988. — S. 97—105; G r u n b e r g K. Polskie koncepcje federalistyczne, 1864—1918. — Warszawa, 1971; G r a b s k i A. F. Orientacje polskiej myśli historycznej. — Warszawa, 1972; Wierzbicki A. Naryd — państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego. — Warszawa, 1978.

²⁵ Tradycje Antyczne w Kulturze Europejskiej-perspektywa polska. — Warszawa, 1995. - T. 1. — S. 1. — S. 1—171; Pacina w Polsce. Miedzy Slavia Latina i Slavia Orthodoxa. Zeszyty Naukowe. — Warszawa, 1995. — Zeszyt 1—2. — S. 1—99.

²⁶ Цю домінанту націоналістських побудов може сприймати також як "хворобу зростання і природну реакцію на десятиріччя дискримінації національної тематики" (Р е є н т О. Назв, праця. — С. 71—72). На жаль, співробітники вітчизняних історичних інститутів системи НАНУ, Київського і Львівського університетів практично дублюють роботу один одного.

²⁷ Звичайно, термін "імперський" щодо польської імперської ідеї, яка надихала поляків протягом усього XIX ст., ми можемо використати умовно, оскільки вони не спромоглися перемогти. Однак у разі перемоги, без сумніву, ставлення Польщі до "кресів" (як воно проголошувалося офіційними представниками всіх ідеологічних течій польського визвольного руху) мало відрізнялося від інших імперських структур. Це було наочно продемонстровано у міжвоєнній Польщі. Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819—1991). — С. 65—68, 79—81; й о г о ж. Український консерватизм на Правобережній Україні в 2-й половині 19 століття: світоглядні та історико-політичні аспекти // Наукові записки Тернопільського університету ім. В. Гнатюка. — Тернопіль, 1999. Серія історична. — Вип. 8. - С. 119-125.

²⁸ Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку XX століття (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язознавства. — Львів, 1993. — Вип. 45. — С. 36—42; Потульницький В. А. Політичні теорії відродження польської державності // Теорія української політології. — К., 1993. — С. 44—50; й о г о ж. Нариси з української політології (1819—1991). — С. 65—81.

²⁹ Berindei I., Veinstein S. La Tana-Azag de la presence italienne a l'emprise Ottomane (fin XIII e-milieu XVI siecle) // Turcica. Paris-Strasbourg 1976. — T. 8/2. — P. 122—125; Ash t o r E. Le volume del commercio Levantino di Geneva nel Secondo Trecento // Saggi e documenti!. — Geneva, 1978. — № 1. — P. 391—432; Heers J. Le commercio nel Mediterraneo alia fine del secolo XIV e nei primi anni del XV // Archivio storico italiano. — Firenze, 1955. — P. 165—189; Н е у d W. Histoire du commerce du Levant au moyen age. — Leipzig, 1885—1886.

³⁰ Хоча хан і зберігав внутрішню владу, мав право гравірувати своє ім'я на монетах і т. д., проте не мав права оголошувати війну і мир за власною ініціативою і був зобов'язаний брати участь у війнах на стороні імперії. Див.: Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. — 1866. — № 11. — С. 201.

³¹ H.A.R. Gibb, and Bowen. Islamic — Society and the West. — London, 1950. — Vol. 1. — Part. 1. - P. 143.

³² Riasanovsky Nickolas. A History of Russia. — New York, 1963. — P. 293.

³³ Florinsky Michael T. Russia: A History and Interpretation. — New York, 1947. — Vol. 1. - P. 427-428.

³⁴ N o l d e B o r i s. La Formation de l'Empire Russe. — Paris, 1952—1953. — Vol. 1—2; Дружинина-Е. И. Кучук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). — Москва, 1955; її ж: Северное Причерноморье 1775—1800. — Москва, 1959.

³⁵ Частково відповіді на порушені питання див.: Потульніцький В. А. Чорноморські міжнародні відносини в пізньому середньовіччі: еволюція домінацій по лінії Кафа-Литва-Османська імперія // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. — Львів. — 2000. — № 3; М о й с е є н к о О. Б. Чорне море у міжнародній політиці в другій половині XIV — першій половині XV століття: концепція проблеми (на прикладі торгівлі генуезької Кафи) // Доповіді та повідомлення четвертого міжнародного конгресу українців. — Одеса-Київ-Львів, 1999. — С. 87—94.

³⁶ Турецька перспектива східноєвропейської, в тому числі і української, історії, подана в: Ahmet Vasif E f e n d i. Mehasin — al-asar ve hakaik-al-ahbar. — Cairo, 1830. — Vol. 1—2; E v l i y a C e l e b i. Seyahatname. — Istanbul, 1928. — Vol. 1—10; I n a l c i k H a l i l. Yeni vesikalara gure Kirim Hanliginin Osmanli tabiligine girmesi // Belleten. — 1944. — Vol. VIII. — № 30. — P. 185-229; Idem.: Kirim Turk Yurdunun Yok Edilisi // Turk Kultura Dergisi 1964. — № XXI; Netaik — ul — vukat. — Istanbul, 1327—1909. — Vol. I—IV; R e s m i A h m e t E f e n d i. Hulasat — ul-intibar. — Istanbul, 1286—1869; Tansel S a l a h a t t i n. 1768 seferi hakkinda ir arastirma // Dii ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi. Ankara Universitesi 1950. — Vol. VIII. — Part 4. — P. 477—536; U z u n c a r s i l i I. H. Osmani tarihi. — Ankara, 1954—1964. — Vol. I—IV та ряді інших численних праць.

³⁷ Мюгим (це слово турки запозичили в арабів) означає важливий, значний. Ці джерела, як і ті, що подані далі, розміщуються в Basbakanlik Arşivi (Турецькому Національному архіві в Істамбулі).

³⁸ Матеріали бібліотечних і архівних фондів Туреччини систематизовані в Lemercier — Quelquejay Chantal. Les Bibliothèques et les Archives de Turquie et tant que sources de documents sur l'histoire de Russie // Cahiers du Monde Russe et Sovietique. — Paris, 1964. — № II. — P. 105-140.

³⁹ Див. наприклад: Duvernois R. Essais de geographie, de politique et d'histoire sur les possessions de l'empereur des Turcs en Europe. — Neuchatel, 1874; G i b b H. A. R. and Bowen. Islamic Society and the West. — London, 1950. — Vol. 1. — Part 1; Hammer-Purgstall. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. — Vienna, 1856; Peyssonnel. M. de. Traite sur le Commerce de la Mer Noire. — Paris, 1787. — Vol. 1—2; S t u e r s. J o h n d e. La route de byzance ou les origines et les causes des conflits de la Russie et la Turquie pour la possession des Dardanelles. — Geneva, 1950; S u m n e r B. H. Peter the Great and the Ottoman Empire. — London, 1949; Tott. Baron de. Memoires du B a r o n de Tott sur les Turcs et les Tatars. — Amsterdam, 1784. — Vol. I—IV.

⁴⁰ Див. B a r o n S a l o W. History and Jewish Historians. — Philadelphia, 1954; D u b n o v a - E r l i c h S o f i a. The Life and Works of S. M. Dubnov. — Bloomington, 1991; Greenbaum A. A. Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918—1953, Jerusalem, The Hebrew University 1978; Kochan Lionel. The Jew and His History. — London, 1977; Meyer Michael A (Ed). Ideas of Jewish History. — New York, 1974; W e i n r y b S. B. The Beginnings of East European Jewry in Legend and History // Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman. — Leiden, 1962. — P. 445—502; Еврейские хроники 17-го столетия. Эпоха "Хмельниччины" (Ред. М. Гринберг). — Москва-Иерусалим, 1997.

⁴¹ Лише останнім часом деякі ізраїльські дослідники починають відмовлятися від старої парадигми і концентруватися на розробці нових підходів до історії України і власної історії. Див.: A l t s h u l l e r M o r d e c h a i. Some Soviet and Post-Soviet National and Linguistic Problems in the Slavic Republics (States): Russia, Ukraine, Belarus // Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World (Ed. by K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. — Sapporo, 1998. — P. 111—133; Idem.: Евреи СНГ на пороге третьего тысячелетия // Acta Slavica Japonica, Tomus XVI. — 1998. — P. 111—146; Abramson Henry. The Scattering of Amalek: A Model for Understanding the Ukrainian — Jewish Conflict // A Journal on Jewish Problems in Eastern Europe 1994. — Vol. 14, № 1. — P. 39-49.

⁴² Це питання потребує особливо ретельного дослідження і вивчення та порівняння різних перспектив. Перевірка другої "бездержавної" версії цього дихотомічного питання вже розпочалось в пострадянській українській науці. Див.: Погребинская И. Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX — начало XX веков) // Евреи в Украине / Під ред. І. Ф. Кураса, О. Ф. Заремби та ін. / К., 1997. — С. 209-215.

⁴³ Див. про ці перспективи: Potulnysky V. The Jews and Jewish Problem in Ukrainian Political and Historical Thought (1890—1945) // Jews in Eastern Europe. The Hebrew University of Jerusalem. Journal of the Centre for Research and Documentation of East European Jewry. Givat-Ram, Jerusalem (in print).

⁴⁴ Himka J o h n -P a u l. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War; Sorting Out the Long — Term and Conjunctural Factors // The Fate of the European Jews, 1939—1945. Continuity or Contingency? Studies in Contemporary Jewry. (Ed. Jonathan Frankel). — An Annual, 1997. — № XIII. — P. 170—189; Грицак Ярослав. Назв, праця. — С. 237—240.

⁴⁵Грицак Ярослав. Там же.

⁴⁶Ця подвійна (разом українська і російська, єврейська і російська) ідентичність і лояльність — явище, яке спостерігалось значною мірою у також асимільованих елітах і дворянствах інших націй, таких як чехи і литовці. Явище подвійної лояльності може бути порівняне з майже повною русифікацією людей з німецькими прізвищами — балтійськими німцями, які зберегли свою німецьку ідентичність. Іншим прикладом є барон Маннергейм, правитель Фінляндії. Див. більш широко: Potul'nyc'kyj V. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945) // Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World (Ed. by K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. — Sapporo, 1998. — P. 163—180.

⁴⁷Про їх методологічні підходи до цього питання див.: Potulnytskyj Volodymyr. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945). — P. 163—195; Idem.: The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945) // Acta Slavica Japonica. — Tomus XVI. — 1998. — P. 1—29.

⁴⁸Про Рудницького див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології. 1819-1991. - К., 1994. - С. 274-286.

⁴⁹На такій парадигмі, зокрема, наполягає ряд американських вчених. Див., наприклад: Grabowicz George. Ukrainian Studies: Framing the Contexts // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54. - № 3. - P. 674-692.

⁵⁰Андреас Каппелер. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // Россия — Украина — история взаимоотношений. — М., 1997. - С. 125-144.

⁵¹Разом з тим вони, як і перспективи істориків інших культурно або політично домінуючих націй, "надзвичайно сильно залежали від політичної кон'юнктури". Див.: Andreas Kappeler. Vorbemerkung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997) H. 1, S. 1.

⁵²P o t u l n y c ' k y j V. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. — S. 27—28.

⁵³Див., наприклад: В о р о с к у Р. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lbbeck / Hamburg, 1970; I l n i t z k y j R. Deutschland und die Ukraine. 1934—1945. Tatsachen europäischer Ostpolitik. Ein Vorbericht. — München, 1958. — Bd. 1—2; Zur Ukraine — Politik des deutschen Imperialismus. Protokoll einer Arbeitstagung am 23.09.1967 in Berlin. Red. Claus Remer. — Jena, 1969; K l a u s Z e r n a c k . Bemerkungen zur Geschichte und gegenwertigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland // Europa Slavica — Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag. — Berlin, 1980. — S. 542—559; Frank Golczewski (Hg). Geschichte der Ukraine. — Gottingen, 1993.

⁵⁴VII-e Congres international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congres. — Warszawa, 1933. — Vol. 1—2.

⁵⁵O t t o Н о e t z s c h . Begriffsbestimmung und Periodisierung der Osteuropäischen Geschichte // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte 1933. — Band VIII. — S. 91.

⁵⁶Ibid. - S. 91-92.

⁵⁷Ibid.

⁵⁸Andreas Kappeler. Ukrainian History from a German Perspective // Slavic Review. — 1995. - Vol. 54. - № 3. - P. 695.

⁵⁹Günther Stükl. Die Entstehung des Kosakentums. — Munich, 1953; Friedrich Heyer. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. — Kulln, 1953; D i e t r i c h G e y e r. Die Ukraine im Jahre 1917: Russische Revolution und nationale Bewegung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. - 1957. - № 8. - S. 670-687.

⁶⁰Тут важливим для німецької історичної науки буде повернутися до осмислення власних світоглядних систем історії — Йоганна Дройзена, Генріха фон Трейчке, Карла Лампрехта, Освальда Шпенглера. Саме такий підхід, на нашу думку, зможе посприяти новітньому інтегруванню німецької історії в світову, оскільки, за вірним виразом Макса Вебера, "комплексні економічні і політичні структури успішно розвиваються від більш елементарних актів об'єднань" / Див.: Max Weber. The Theory of Social and Economic Organization. — New York, 1947. — P. 27—30. Таким об'єднанням має стати і об'єднання німецьких науковців, зокрема дослідників національної німецької історії і всесвітньої історії з особливим розглядом Німеччини.

Проблеми української медєвстики

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення)

Земля, на якій на межі XII і XIII ст. виникло Галицько-Волинське князівство, простяглася в басейнах річок Сяну, Південного Бугу, Дністра, Західного Бугу і Случі. Із заходу вона межувала з Польщею і Литвою по річках Вепреві й Вислоці, на сході — з Київською землею по рр. Горині й Серетові. На півночі галицько-волинська обласна територія обмежувалася Західним Бугом, на півдні — середньою течією Дністра. На південному заході кордон між Галицькою землею й Угорщиною становили Карпати, які літописці називали просто "Горою" ¹.

Волинська й, особливо, Галицька землі сформувалися досить пізно — як для Південно-Західної Русі. В часи існування відносно об'єднаної й централізованої монархії на Русі (кінець X — перша третина XII ст.) ці землі перебували на периферії давньоруського політичного життя. Різницями були шляхи й сама хронологія їхнього формування. Волинь у період свого генезису (середина — друга половина XI ст.) почала поступово перетворюватися на домен київських великих князів, у який вона остаточно оформилася в часи феодальної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислава Великого — його син Ізяслав, онук Мстислав і правнук Роман. Що ж стосується Галичини, то політичне життя почалося тут лише наприкінці XI ст., коли на її майбутній державній території утворилися Перемишльське, Теревовльське і Звенигородське князівства.

Галицька обласна територія склалася навколо міста, якому вона зобов'язана своєю назвою. Галич згадується в джерелах лише під 1140 р. — у Київському літописі XII ст. ². Річ у тому, що Галицька земля утворилася на фундаменті трьох старших від неї волостей Ростиславичів: Перемишльської — на південному заході, Звенигородської — на півночі й Теревовльської --на сході її майбутньої території ³. Центральна частина регіону до кінця 30-х років XII ст. залишалася неокняженою — на неї не поширювалися жодні системи стягнення данини, адміністрації й судочинства. У Перемишлі, Звенигороді й Теревовлі княжили близькі родичі. Проте вони не збиралися об'єднуватись і поступатися владою на користь старшого серед них.

Протягом 20-х -- 40-х років XII ст. праправнук Ярослава Мудрого—Вол одимирко Володаревич, який по смерті батька успадкував Перемишль з волостю, поступово заволодів і Теревовлею та Галичем. Літопис не зберіг обставин і хронології перебігу пов'язаних з цим подій. Про зосередження земель Ростиславичів у руках Володимирка дізнаємося лише з польських джерел, головним чином з "Хроніки" історика XV ст. Я. Длугоша ⁴. Нове князівство, яке літописці називають Галицьким, із самого початку мало велику політичну силу.

Справа об'єднання Галичини і Волині була ініційована володимирським князем Романом Мстиславичем, праправнуком Володимира Мономаха. Майже тридцять років (1170—1199) просидів він у Володимирі Волинському, виробляючи власну модель державного управління. До часу, поки в Галичі княжив могутній Ростиславич — Ярослав Володимирович

(1152—1187), тверезий політик і стратег Роман не наважувався зазіхати на його володіння. Становище різко змінилося, коли по смерті батька до влади в Галичі прийшов його бездарний і слабкодухий син Володимир, котрого одразу ж спробували підім'яти під себе могутні галицькі бояри. Володимир не був популярний у народі, бо, якщо вірити літописцеві, пиячив і вів розпусне життя⁵.

Роман Мстиславич вирішив скористатися з боярської нелюбові до Володимира Ярославича й змовився з галицькими олігархами (як свідчить київський літописець, "Роман же слашеть без опаса к мужем Галичским")⁶. Це сталося 1188 р. Однак спроба не вдалася, їй завадив угорський король Андрій II, який на прохання вигнаного боярами із землі Володимира Ярославича послав військо на Галич. Роман зважив шанси й вирішив до часу не сваритися з угорським королем. Тому він повернувся до Володимира Волинського. А король посадив у Галичі не вигнанця, а свого сина!

Лише при допомозі германського імператора Фрідріха Барбароси та його васала — польського князя Казимира Справедливого Володимир на початку 1189 р. повертається до Галича й сідає на столі. Бояри начебто радіють з повернення князя та вигнання угрів, проте навчений лихом Володимир негайно звертається до могутнього володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо з проханням взяти його під свою руку: "Отце господине! Удержи Галичъ подо мною, а яз Божий и твой есм со всим Галичемъ, а во твоей воле всегда". Всеволод погодився забрати Володимира в свої васали і взяв клятву з інших князів "Галича не искати николиже под нимъ". Так і досидів Володимир на галицькому столі за широкою спиною володимиро-суздальського князя до самої смерті 1199р.⁷ Романові Мстиславичу довелося скоритися долі в особі володимиро-суздальського князя.

Сучасна наука приймає 1199 рік як дату смерті Володимира галицького, вміщену в пізньому (XVII ст.) і компілятивному Густинському літописі⁸. Це свідчення Густинського літопису ґрунтується, ймовірно, від усього, на розповідях польського хроніста кінця XII — початку XIII ст. Кадлубка і Длугоша. По кончині Володимира Ярославича, що не мав законних спадкоємців, династія галицьких Ростиславичів урвалася. Тому відразу по смерті Володимира Роман вокняжився в Галичі, об'єднавши під своєю рукою Галичину і Волинь у Галицько-Волинське велике князівство.

Лише п'ять чи шість років (1199—1205) правив Роман Мстиславич у Галичі, який він перетворив на стольний град новоутвореного князівства. Його князювання було сповнене гуркотом походів і брязкотом битв, жорстокими заходами щодо зміцнення та централізації держави. За свідченнями тогочасних польських хронік, государ нещадно душив боярську сваволлю⁹. Голови багатьох боярських родів були винищені, а вцілілі врятувалися втечею до Угорщини й галицького Пониззя. Князь проводив зважену і розумну зовнішню політику, був у союзних відносинах з краківським князем Лешком та угорським королем Андрієм. І при всьому тому Романові Мстиславичу так і не вдалося створити міцну й консолідовану державу.

Князювання Романа в Галичі було швидкоплинним, а галицьке боярство — надто сильним, щоб можна було остаточно викоренити феодальну олігархію, перед якою виявився безсильним навіть розумний і могутній його попередник Ярослав Володимирович. До того ж Роман Мстиславич сполучив ніби близькі природно й економічно, але політичне й соціальне контрастні землі. Протягом тривалого князювання у Володимирі він централізував Волинь, згуртував і поставив на службу собі тамтешню феодальну верхівку, одружившись, можна гадати, удруге з волинською боя-

риною¹⁰. А Галицьке князівство за Ростиславичів (1140—1199 рр.) так і залишилося сконсолідованим — у ньому панували бояри, а не князь. Роман просто не встиг створити в Галичині сталі й поширені системи управління та збирання данини. Утворене ним велике князівство трималося на авторитеті та військовій силі свого творця. Цьому величезному за площею і водночас крихкому державному організмові не судилося довге життя. Князівство було зруйноване відразу після смерті Романа, який був убитий 19 червня 1205 р. біля міста Завихоста під час походу до Польщі. Його смерть описана в Лаврентіївському літописі¹¹, дата встановлена за допомогою польських джерел¹². Мета того походу залишається незрозумілою.

Роман залишив по собі двох маленьких синів, головних персонажів Галицько-Волинського літопису: 4-річного Данила і 2-річного Василька. Регентом при старшому стала мати, княгиня Анна, її підтримували вірна Романові частина волинського боярства та його бойова дружина. На довгі сорок років Галицько-Волинська Русь залишилася роздробленою. У краї порядкували бояри. Аж до середини 40-х років XIII ст. не може бути й мови про "державу Романовичів".

Галицькі бояри у своїх деструктивних діях знайшли підтримку у Південній Русі. Запеклий супротивник Романа, колишній київський князь Рюрик Ростиславич, якого галицько-волинський государ 1204 р. вигнав з Києва і запроторив до монастиря (за сумісне з половцями знищення і розграбування Києва 1203 р.), дізнавшись про його смерть, "смета с себе чернецькые порты и седе Къеве"¹³. Влітку 1205 р. Рюрик об'єднався з чернігівськими князями-Ольговичами, найняв половецьку орду і рушив на Галич. Галицьке військо, підтримане ополченням городян, відкинуло ворога¹⁴. Але наступного, 1206 р., над князівством Романовичів нависли нові чорні хмари.

Рюрик знову змовився з Ольговичами, до них пристало ще кілька південноруських князів: багата спадщина Романовичів привертала їх. Мабуть, свої дії з Рюриком узгодив краківський князь Лешко, недавній союзник Романа, й із заходу пішов на Волинь¹⁵. Княгиня Анна звернулася за допомогою до іншого союзника її чоловіка, угорського короля Андрія II. У галицькому місті Сянику було підтверджено союзний договір. Анна визнала протекторат короля, що поставив залог у Галичі. Відтоді Андрій II самозванно називав себе в своїх грамотах "королем Галичини й Волині"¹⁶. За те він спинив польське вторгнення на Волинь, але не побажав, мабуть, відбити наступ Ольговичів та їхніх союзників на Галицьку землю. Можна гадати, що король сподівався розпалити міжособну ворожнечу в Південній Русі, аби привласнити спадщину Романа.

Сини героя "Слова о полку Ігоревім" Ігоря Святославича — Володимир, Роман, Святослав і Ростислав (Ольговичі) — наблизилися до Галича і зупинилися перед угорською залогою. Тоді Андрій II навмисно прибрав її з Галича. Ігоревичів закликали великі бояри. Як гнівно писав галицький книжник, цих бояр "загнав великий князь Роман, неверы ради"¹⁷, вигнав із землі як зрадників. Сини Ігоря Святославича отаборилися в Галицькій землі влітку 1206 р. Старший Володимир сів у Галичі, молодший Роман — у Звенигороді!. Княгиня Анна із синами відїхала до Володимира Волинського, під захист чоловікової дружини.

Однак безземельним Ігоревичам виявилось замало Галичини, і вони почали зазіхати й на Волинь. Від них до громади Володимира з'явився якийсь піп з вимогою видання княгині із синами. Анна прийняла рішення залишити розвалене вже на той час Галицько-Волинське князівство. Галицький книжник у кращих традиціях середньовічного рицарського роману зобразив відїзд Романової родини: "Данила же возмя дядька перед ся,

изыде из града; Василка же Юрьи поп с кормилицею возмя, изыде дырою градною" ¹⁸. Насправді ж навряд чи Романовичі з матір'ю вибиралися з власного міста через дірку в міській стіні. Напевне, княгиня Анна демонстративно, із сумною урочистістю залишила Володимир в оточенні волинських бояр та рицарської дружини чоловіка, розгорнувши княжі стяги і хоругви, попрямувала з дітьми до Малополющі.

Краківський князь Лешко Білий був змушений прихистити Романовичів. Адже по загибелі Романа польський князь уклав з Андрієм II угоду про захист династичних прав його старшого сина Данила. Обидва монархи дотримувалися тієї угоди формально і нещиро, користалися з неї у власних інтересах. Андрій II сподівався привласнити Галицьку, а Лешко — Волинську землю. Угорсько-польський альянс був скріплений переведенням Данила до Угорщини, де його тримали при королівському дворі як почесного бранця.

Мине кілька років, і король з польським князем остаточно скинуть машкару захисників родини Романа й 1214 р. підведуть ризику своїм дворушницьким діям відвертим розділом між собою Галицьке-Волинської Русі на з'їзді в угорському місті Спіші. Трирічна польська княжна Саломея була заручена з п'ятирічним королевичем Коломаном. На прохання Андрія II папа Інокентій III доручив угорському архієпископові "помазати" Коломана на "короля Галичини" ¹⁹. Лешко загарбав Західну Галичину з Перемишлем і вже без усякої угоди прихопив забузькі землі Волині.

Повернуся на кілька років назад. Ігоревичам так і не пощастило отаборитися в Галицьке-Волинській Русі. Боярським олігархам не вдалося перетворити гордовитих князів на своїх маріонеток. 1210 р. Ігоревичі, не стерпівши боярської сваволі, зібралися розправитися з олігархами. Було винищено кілька десятків голів боярських родів. Та найбільші бояри — Володислав Кормильчич, Судислав і ще кілька врятувалися втечею до Угорщини. Аби тільки здихатися Ігоревичів і повернути власні багатства, бояри по-зрадницькому погодилися віддати королеві Галицьку землю. Олігархи підступно вирішили скористатися з постаті законного спадкоємця галицького престолу, "отчича" Данила Романовича. У вересні 1211 р. з угорською допомогою і на запрошення бояр 9-річний Данило перший раз вокняжився в Галичі ²⁰.

По тому боярські верховоди викупили в угрів захоплених тими в полон Ігоревичів — і зі зловісною урочистістю повісили їх на площі Галича! ²¹ Єдиний в історії Давньої Русі випадок публічної розправи бояр над князями-Рюриковичами ще раз продемонстрував велетенську силу й суспільне нахабство галицького боярства, з яким у цьому ледве могло зрівнятися хіба що боярство Новгороду Великого...

Тим часом малі Романовичі підросали... А 1219 р. Данило Романович досяг 18-ліття і міг уже самостійно княжити. Спочатку — на клаптику Волині, яким він тоді володів. Того самого року Данило одружився з донькою тільки-но посадженого в Галичі польським князем Лешком і прийнятого боярськими олігархами Мстислава Мстиславича Удатного (Удачливого), котрий до того сидів теж у боярському царстві — в Новгороді Великому. За згодою боярства Мстислав вигнав угорську залого з галицького замку ²². Незабаром після цього Данило починає потроху збирати під своєю рукою Волинь — "полуотчину" Романа.

Вже в ті роки він замислив головну справу свого життя: відновлення великого й сильного Галицько-Волинського князівства. Його надії на допомогу тестя виявилися марними. Мстислав послався на дружню угоду з польським князем і відмовив зятеві у війську ²³. Тоді старший Романович вдало проведеною стрімкою операцією відвойовує у Лешка Білого забузь-

кі землі Волині. Лешко спробував оружно відновити status quo, але зазнав невдачі. Після цього польський князь мусив поновити дружню угоду з угорським королем, порушену кілька років тому, коли Андрій II відібрав у нього Західну Волинь, віддану тому в Спіші. Вони спробували вдарити по Галицькому князівству. Король намірився знову посадити там сина. Мстислав звернувся за допомогою до Данила, і разом вони розгромили ворога. Данило завдав поразки нападникам біля Кривавого Броду. А наступного, 1221 р., Мстислав з Данилом розігнали угорське військо біля валів Галича²⁴. Невдачею закінчилася спроба Лешка привласнити втрачену ним Західну Волинь.

До того ж Лешкові довелося укласти мир із старшим Романовичем, бо той наслав на нього союзних литовських князів. Тому польський князь змушений був відмовитися від послуг давнього ворога і суперника Романовичів, белзького князя Олександра Всеволодича, чи не головного розпалювача усобиць у Галицько-Волинській Русі. Це віддавало в руки Данила з Васильком важливу складову частину Волині — Белзьку землю. Однак покірний боярам Мстислав примусив Данила повернути її Олександрові.

А 1223 р. галицькі олігархи остаточно вороже настроїли Мстислава щодо Данила. Вони зробили літнього вже князя маріонеткою в своїх жилах руках, бо над усе боялися того, що Мстислав віддасть зятеві Галицьке князівство. Слід зауважити, що Мстислав підпав також під вплив угорського короля (гадаю, не без тиску проугорської партії, що завжди була сильною серед галицьких бояр). У розповіді про події 1225 р. галицький літописець відзначив: "Мстислав же, по совете льстивых бояр галичских, вда дщерь свою меншую за королевича Андрея и дасть ему Перемышль"²⁵. Боярам пощастило схилити підупалого волею Мстислава до династичного союзу з Угорщиною, заступити шлях Данилові до батьківського престолу. Втім, наш літописець, певно, не знав, що ще 1221 р. Мстислав з Андрієм II уклав угоду, згідно з якою дочка галицького князя заручилася з королевичем, а по смерті Удатного Галич із землею переходив до його угорського зятя²⁶.

Нарешті, 1227 р. боярська верхівка змусила свого князя передати Галич королевичу, відверто мовивши Мстиславу: "Не можеш держати (Галич. — М. К.) сам, а бояре не хотят тебе". Князь скорився й подався до свого володіння на півдні Київської землі, м. Торчеська, де наступного року і помер²⁷. Відтоді Галич на довгі десять років потрапив під владу Угорщини. Водночас бояри час від часу проголошували князем якогонебудь слабкого і слухняного їм володаря — Олександра белзького або чернігівського княжича Ростислава.

Мудрий і прозорливий державний діяч Данило Романович розумів, що одразу йому не відвоювати у боярства та угрів Галицьку землю — для того ще не настав час ("не приспе время", як казали літописці), бо ще не була повернута Волинська земля. На кінець 20-х років XIII ст. князь об'єднає під своєю рукою майже всю Волинь. Останній осередок феодальної анархії — Белзьке удільне князівство — увійшов до складу Волинського князівства у 1234 р. Нарешті, прийшов час Галицької землі.

У процесі змагань за повернення Волині й підготовку до оволодіння Галичиною князь Данило перебудував військо, створивши регулярну піхоту з городян, "пешцев" Галицько-Волинського літопису. З полками "пешцев" Данило відвоював у бояр Галич і здобув багато перемог.

Протягом 30-х років Данило неодноразово входив до Галича і кожного разу залишав його. Боярський опір виявлявся надто сильним, до того ж у стольному граді ще й стояла, звичайно, угорська залога. Ось як зображує книжник облогу Галича ранньою весною 1230 р.: "Данил стояще... на бе-

резе Днестра. Выехавшим же галичаном и утром, и стреляшася на леду; вечеру же бывшу, и ледом возставшим и реце наводнившисья, зажгоша мост на Днестре безаконный лихый Семьюнко (галицький боярин. — М. К.), подобный лисичи чермности (рудизни. — М. К.) ради"²⁸. Фортуна посміхнулася Романовичам — вони здобули Галич. Більшість галицьких бояр скорилася (тимчасово, звичайно) Данилові, а угорська залога капітулювала. Романовичі вирішили відпустити королевича Андрія, щоб досягти миру з Угорщиною. "Изыде же с ним (королевичем. — М. К.) един Судислав, **на нь же мета каменеие** (люди. — М. К.), **рекуще: "Изыди из града, мятежниче земли!"**"²⁹ (підкреслено мною. — М. К.). У цих словах сформульоване ідейне кредо галицького літописця: затаврування свавільного і зрадливого галицького боярства, що перешкоджало відновленню державного життя в землі й тягло її назад, у багно удільної роздробленості.

Кілька років з перемінним успіхом тривала боротьба між боярами, Ростиславом і уграми, з одного боку, й Романовичами — з іншого. Шалька терезів поступово схилялася на бік Данила. У 1238 р. "мужі градські" — патриціат Галича — закликали його на княжіння. Галицько-Волинський літопис урочисто зображує опанування князем Галича: "Данило же выйде во град свой, и прийде ко пречистой святей Богородици, и прия стол отца своего, и обличи победу, и постави на Немечьских вратех³⁰ хоругвь свою"³¹. Зазнавши краху надій на галицький стіл, Ростислав подався до угорського короля, зятем якого він став 1242 р. ... Туди ж пішла частина відверто ворожих Романовичам олігархів.

Здавалося, Романовичі досягли переможного фіналу в справі відновлення Галицько-Волинського князівства свого батька. Данило з Васильком зламали боярську фронду, встановили союзні відносини з Угорщиною і Польщею. Та Данилові недовго судилося володіти об'єднаною Галицько-Волинською державою. Саме в той час князь дізнався, що орди Батия вдерлися в Північно-Східну Русь. Потім настала черга Русі Південно-Західної...

Розвиваючи воєнний успіх, монголи о-татарські поневолювачі здобули всі головні міста Галицько-Волинської Русі, серед них Галич і Володимир. Ворог не зміг захопити лише нових, створених Романовичами у 30-х роках XIII ст. міст-фортець Крем'янця, Даниліва і Холма. Далі орди Батия сплюндрували Угорщину, Польщу, Хорватію, Сербію, Болгарію, Трансільванію і Молдавію. Потім кочовики подалися до гирла Волги, де заснували свою розбійницьку державу — Золоту Орду³².

"Батиїв погром", як назвали навалу монголо-татарських орд давньоруські літописці, завдав східнослов'янським землям такого нищівного удару, після якого вони ще багато десятиліть не могли оговтатися. Тверський літописець з відчаєм і тугою вигукнув: "Села от того нечестивого Батыева пленения опустеша"³³. Багато селян загинуло в нерівному бою з ворогом, інші розбіглися по навколишніх лісах. Мине час, і вони повертатимуться до рідних осель й оброблятимуть землю.

Поневолювачі наклали на Русь важке, принизливе і жорстоке ярмо. Щоправда, монголо-татарські намісники-баскаки не утвердилися в Галичині та на Волині, й ще якийсь час хани коректно ставилися до Романовичів. Ймовірно, їх дещо стримувала близькість західноруських земель до країн Заходу, які зберігали величезну економічну і військову потугу. Мабуть, Батий пам'ятав про поразку, якої зазнали його орди від чеських важкоозброєних рицарів у 1241 р.

Ворожа навала спричинила послаблення державної структури держави Романовичів. Нещодавно відновлене централізоване Галицько-Волин-

ське князівство знову потрапило до рук великого боярства, що зуміло спритно скористатися із занепаду князівської влади, загибелі в боях з татарами тисяч воїнів, цвіту волинського і галицького рицарства.

Данило Романович не схилився перед ворогом і невтомно докладав зусиль до нового об'єднання Волинської й Галицької земель. А в Галичині тим часом порядкували великі бояри Доброслав Судьч і Григорій Васильович. Князь зумів упоратися з новим спалахом боярської фронди. Він зіштовхнув цих бояр між собою, змусив їх прийти на суд до себе й ув'язнив обох³⁴. Зі свого боку, галицькі бояри не склали зброї й знову закликали у князі Ростислава чернігівського. Угорський государ видав за нього доньку, сподіваючись у такий спосіб заволодіти Галицькою землею. Наступні роки (1242—1245) минули в двобої між під'южуваним Угорщиною Ростиславом і Данилом. Неодноразово боярство відчиняло браму Галича перед Ростиславом, та кожного разу він позбавлявся міста і землі.

В липні 1245 р. велике угорське військо на чолі з досвідченим воєводою Фільнієм рушило на Русь, щоб допомогти Ростиславу здобути Галич. Вороже Романовичам боярство підтримало угрів численними озброєними загонами. Військо Фільнія посилили й польські контингенти. Ворог здобув південно-західну галицьку фортецю Перемишль і підступив до добре укріпленого міста Ярослава. Воїни залози разом з городянами відкинули ворога. Тоді бан Фільній розпорядився доставити з Угорщини облогові машини...

Дізнавшись про вторгнення ворожого війська, Данило з полками спішно виступив із Холма (де по Батієвому погромові звичайно жив) і вирушив йому назустріч. Вирішальна битва відбулася 17 серпня 1245 р. біля валів Ярослава й завершилася повною перемогою Данила, вмілого і талановитого полководця. Фільній загинув, а Ростислав з рештою війська втік до Угорщини. Нарешті Данило постинав голови лідерам боярської опозиції, позбавившись ворога в державі³⁵. З 1245 р. і до кінця життя Данила існувало об'єднане і централізоване Галицько-Волинське велике князівство.

Та на зміну одній небезпеці прийшла інша, ще страшніша. Одразу по Ярославській битві "приславшу же Могучееви посол свой к Данилови и Василкови..." Дай Галич!"³⁶. В Орді стривожилися, коли князь розбив угорські та боярські сили й придушив боярську опозицію, бо це зробило його сильним, як ніколи. Тому Батий вирішив примусити Данила до покори, і його намісник у Південно-Західній Русі Мауці поставив князеві ультиматум: або той приїздить з поклоном до Орди, або буде змушений віддати частину князівства у руки монголо-татар.

Після вагань і роздумів Данило зважився їхати в Орду. В ханській столиці він повівся мудро й обачливо, unikнув небезпек, був доброзичливо прийнятий Батием, котрий видав йому "ярлик" (грамоту) на князювання у Галицько-Волинській Русі (те ж саме зробили тоді всі головні давньоруські государі). Його успішне повернення із Сараю, де перед тим загинув не один князь, вразило європейських монархів. Угорський король Бела IV, що напередодні монголо-татарської навали відмовив у допомозі Данилові, тепер запобігає перед ним. У перші місяці 1246 р. Бела IV запропонував галицько-волинському князеві видати його дочку Констанцію за свого сина Лева. Галицький книжник уїдливо пояснив причини королівської ласки: "Бояшебоя (король. — М. К.) его, яко был бе в Татарех, победою победы Ростислава и угры его"³⁷. У ватиканському архіві зберігся лист короля до папи Інокентія IV, в якому він пояснював, чому віддав доньку за некаталика³⁸. Данило Романович після довгих вагань погодився на цей династичний шлюб, що приносив, хай і неширий, та все ж таки мир з Угорщиною.

Данило не сподівався на допомогу з боку Заходу в боротьбі проти Орди. Тому він шукає собі союзників на Русі. Данило вступив у переговори з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем і, заради скріплення союзу, видав за нього свою дочку. Молодих урочисто обвінчав у Володимирі на Клязьмі 1250 р. галицький митрополит Кирило³⁹, котрий, мабуть, виконував і посольську службу. Проте сподівання Данила на володимиро-суздальського государя в допомозі проти татар не справдилися.

Великий князь Андрій Ярославич був занадто емоційною і широю як для політика людиною, щоб приховати від ординських намісників свій намір скинути татарське ярмо. У 1252 р. величезна орда хана Неврюя завдала нищівної поразки військові Андрія поблизу Переяславля Залеського. Андрій подався до "Свейської землі"⁴⁰, тобто до Швеції, по тому вибув з політичної гри. Данило позбувся єдиного сильного спільника на Русі проти Орди. Тому можна зрозуміти Данила Романовича, коли він відгукнувся на пропозицію папи Інокентія IV розпочати переговори. Адже папа пообіцяв князеві проголосити хрестовий похід католицьких країн Заходу проти татар. З папського архіву у Ватикані відомо, що переговори розпочалися в квітні 1246 р.⁴¹, тривали довго і йшли тяжко. За свою (так і не надану, врешті-решт) допомогу папа сподівався від Данила сприяння в поширенні католицизму в Галицько-Волинському князівстві й навіть підготовки унії її православної церкви з католицькою. Однак великий князь відмовлявся не тільки від унії, а й від найменших поступок папській курії в релігійних справах.

Щоб приспати пильність Романовичів, Інокентій IV 1253 р., нарешті, декларував хрестовий похід проти Орди, закликавши до нього християн Польщі, Чехії, Моравії та кількох інших слов'янських країн. Досвідчений понтифік не міг не знати, що тому поході не судилося відбутися: всі ці невеликі держави загрузли в міжусобицях, та й були ослабкі для того, щоб відважитися воювати з могутніми татарами.

Данило Романович повірив (може, лише удав, що повірив?) Інокентію IV й восени 1253 р. прийняв привезений папським легатом Опізо вінець у висунутому на південно-західний рубіж Волині місті Дорогичині. Не покладаючись на папських хрестоносців, він вирішив дати відсіч орді Куремси, що наближалася до його земель. Цим князь розірвав стосунки із Сараєм. Данило не пішов на будь-які поступки папству в справах віри і не дозволив в'їзд до князівства католицьким місіонерам і ченцям. Далі великий князь розірвав стосунки з папським престолом. У відповідь папа загрожував Данилові хрестовим походом (це проти християнського князя і християнської держави!), хотів нацькувати на нього пруських рицарів, але ті остереглися воювати з могутнім государем. На згадку Данилові залишився хіба що химерний королівський титул.

У 50-ті роки XIII ст. очолюване Данилом Романовичем Галицько-Волинське князівство досягло зеніту могутності й слави. Великий князь зберігав приязні стосунки з Литвою і Польщею, улагоджуючи суперечки поміж польськими князями. Він зумів інкорпорувати до складу своєї держави Люблінську землю. Були розгромлені й підкорені войовничі ятвязькі князівки, що кілька століть грабували і нищили північно-західні землі Волині.

На початку 50-х років міжнародна політика Данила сягнула європейських масштабів. Князь почав боротьбу за австрійську корону, одруживши сина Романа з небогою загиблого на війні з Угорщиною герцога Фрідріха II Бабенсберга Гертрудою. Роман на короткий час зробився герцогом Австрії. За престол з ним почав змагатися чеський королевич Оттокар, що одружився із сестрою небіжчика Маргаритою. Бела IV, який втягнув Данила у змагання за австрійську спадщину, переконавшись, що Оттокар перема-

гає, перейшов на його бік. У кінці 1253 р. Романові довелося залишити дружину й забиратись з Австрії⁴². Прикра невдача, однак, не применшила авторитет Романовичів у європейському світі.

У 50-ті роки Данило Романович першим серед руських князів розпочав боротьбу проти татарських поневолювачів. У той час ставлення ханів до нього змінилося. Орда зрозуміла, що князь збирається повстати проти них. А вже 1252 р. "Неврюєва рать" приборкала Андрія Ярославича. На думку ханів, настала черга Данила. В кінці того ж року проти нього кинули орду Куремси з причорноморських степів. Згідно з докладно розробленим для Куремси стратегічним планом, передбачалися вторгнення татарського війська до Галицького Пониззя, відтіснення війська Данила на захід, окупація Київської землі й по тому вирішальний наступ на Галицько-Волинське князівство⁴³.

Та Куремса не впорався з поставленими Сараєм перед ним завданнями. Йому не вдалося подолати рубіж князівства на середньому Дністрі. Звідтіля татар відкинули полки під командуванням старшого сина Данила — Лева⁴⁴. А 1254 р. Романовичі перейшли до наступу й громили татарські полки водночас у Побужжі, Київській землі, на західних кордонах Галицької та Волинської земель. Спроба Куремси перейти у контрнаступ не мала успіху. Під Володимиром і Луцьком татарський воєвода зазнав поразки. Його військові довелося повернутися до південних степів. Літописець Данила Галицького з гордістю писав, що його князь постійно долав Куремсу, а той не міг йому заподіяти ніякого зла⁴⁵.

Перемогами над ордами Куремси галицько-волинський князь завдав дошкульного удару авторитетові Орди, її правителі вирішили, нарешті, приборкати Данила Романовича і 1258 р. замінили Куремсу своїм найдосвідченішим полководцем Бурундаєм. Коли він з незліченною раттю наблизився до рубежів Галицько-Волинського князівства, воно не мало досить сили, щоб боронитися від татар. У Романовичів не було надії на допомогу ні руських князів, ні іноземних государів, їм довелося припинити боротьбу проти Орди і, за вимогою Бурундая, знищити укріплення майже всіх своїх міст і замків⁴⁶. Бурундаїв "погром" був для Галицько-Волинської Русі не менш страшним, ніж Батиїв. Данилові довелося розпрощатися з головною ідеєю зрілої пори свого життя: об'єднати Русь для повалення ординського ярма. Привівши до покори Галицько-Волинську Русь, орди Бурундая 1259 р. вдерлися до Польщі й сплюндрували Люблінську і Сандомирську землі⁴⁷.

Можна думати, що Данило Романович до останнього подиху залишився вірний ідеї скинення ординського іга. Розрізнені й скупі свідчення руських літописців та іноземних хронік справляють враження, що він марно продовжував закликати польських князів й угорського короля до створення спілки проти Орди. Та всі вони залишилися глухими до його закликів.

Нищівна навала орд Бурундая завдала великої шкоди військовій могутності Галицько-Волинського князівства. Проте воно і в кінці 50-х - першій половині 60-х років зберігало військову силу. Коли литовський князь Мендовг вирішив скористатися з несприятливої для Романовичів ситуації й напав на Волинь, військо Василька розгромило його поблизу м. Берестя⁴⁸. Мендовгові і його наступникам довелося зберігати мирні стосунки з Галицько-Волинською Руссю. Данило владнав відносини з краківським князем Болеславом на з'їзді 1262 р. у галицькому порубіжному місті Тернава⁴⁹. По тому джерела не згадують вже про діяльність Данила Романовича. Сповнене небезпек і тривоги життя, численні поранення, одержані в багатьох битвах з ворогами підірвали здоров'я князя Данила. 1264 р. він помер у своєму улюбленому місті Холмі.

Смерть Данила Романовича спричинилася до розпаду Галицько-Волинського князівства, що, як незабаром з'ясувалося, здебільшого трималося на його державних і військових здібностях, полководницьких талантах, високому авторитеті на Русі та за кордоном. Здавалося, колесо історії зробило повний оберт назад, адже так само сталося й по кончині його отця Романа. Завершальних п'ять — шість років життя Данила слабо відображені в джерелах, насамперед у Волинському літописі, що продовжив Галицький з 1258 р. Круговид Волинського літопису незмірне вужчий від Галицького. Тому історія Галицько-Волинської Русі з початку 60-х років відома історикам менше й поверховіше.

По кончині Данила Романовича, як мовилося, Галицько-Волинське князівство перестало існувати. Формально великим князем вважали його брата Василька. На ділі він перетворився на удільного князя і господарював на малій частці Волинської землі з м. Володимиром. Василько втратив Західну Волинь; Луцьком із Східною Волинню заволодів його небіж Мстислав Данилович. Холмська земля разом із Белзькою та Чорна Русь (Західна Волинь) були успадковані Шварном Даниловичем. Найбільше земель серед Романовичів прихопив старший син Данила Лев, котрий володів Галицькою і Перемишльською землями⁵⁰.

Безперечно, існували й історично об'єктивні причини розпаду держави Романовичів: вона залишилася не досить політичне згуртованою, а суспільно-господарський стан різних її земель був неоднаковим. Поза сумнівом, одним з вирішальних чинників розпаду держави Романовичів стало наростання феодалної роздробленості у Східній Європі, що не обминуло жодної давньоруської землі у XIII ст.

Василько Романович помер у 1269 р.⁵¹ Його єдиний син Володимир успадкував стіл невеликого, але заможного Володимирського князівства. Більша частина його князювання минула в боротьбі з тяжкою недугою: спочатку (з 1276 р.) невідомою науці, а з 1285 р. смертельним раковим захворюванням. Незважаючи на це, князь був і залишився до кінця своїх днів мудрим політиком, тонким дипломатом, мужнім воїном і полководцем. Володимир підтримав свого союзника Конрада проти його молодшого брата Болеслава в змаганні за престол Мазовії, мав вирішальний вплив на загальнопольські справи, беручи дійову участь у політичних комбінаціях навколо головного у Польщі краківського стола й підтримуючи власних кандидатів на той стіл. Йому доводилося громити на кордонах свого Володимирського князівства жадібних ятвязьких племінних князків. Володимир Василькович помер 1288 р.

Невелике Володимирське князівство за Василька й Володимира було заможним і культурним. Його стольний град Володимир належав до числа головних осередків міжнародної торгівлі. Там існували колонії східних, південних і західноєвропейських купців⁵². Провідною думкою літописця Володимира Васильковича була та, що князь був "книжник и философ", якого не було доти й потім уже не буде. Адже цей середньовічний государ відзначався великою любов'ю до книг і книжної мудрості, власноручно переписував книжки і дарував їх церквам та монастирям.

Володимирське князівство Романовичів було своєрідним оазисом благополуччя і добробуту загалу волинської людності. Тим часом інші землі Галицько-Волинської Русі перебували в стані розрухи, викликаній переважно нерозумною і короткозорою політикою синів Данила, котрі вирішували всі справи зовнішньої й внутрішньої політики лише збройним шляхом. Йдеться насамперед про старшого Данилового сина — Лева. До того ж татарські хани все частіше з'являлись у Галичині й на Волині, грабуючи міста і села й силоміць тягнути в походи на Захід князів з їхнім

військом. Охоче ходив з татарами хіба що запальний і корисливий Лев, бо користувався з допомоги загарбників у конфліктах з братами і претензіях на краківський престол.

По смерті свого молодшого брата Шварна енергійний і нерозбірливий у політичних засобах Лев Данилович заволодів ще більшою частиною колишнього Галицько-Волинського князівства. Своє винятково тривале князювання (помер на початку XIV ст.) Лев змарнував у постійних війнах із сусідами: Польщею, Угорщиною, Литвою і ятвягами. Він не гребував союзами з польськими і литовськими князями для зведення рахунків із своїми родичами, насамперед з Володимиром Васильковичем. Та найбільшим гріхом цього князя було використання татар у власних егоїстичних інтересах.

Майже безперервні війни з руськими князями й західними сусідами страшенно зруйнували квітучу за Данила Галицьку землю. Коли в першому двадцятилітті XIV ст. нащадкам Лева пощастить сяк-так на час сполучити Галичину з Волинню, вони будуть змушені перенести столицю князівства до м. Володимира, бо Галич перебуватиме у занепаді.

Як відомо, Галицько-Волинський літопис раптово уривається на рубежі 80-х і 90-х років XIII ст. і, за влучним порівнянням М. С. Грушевського, "кімерійська пільма" спадає на історію Галичини і Волині, утім — як і на інші південноруські землі. Історикам неможливо реконструювати останні роки того століття, відтворити долю колись великого і могутнього князівства Романа і Данила. Зрозуміло лише, що Галицька і Волинська землі настільки ослабли, що в середині XIV ст. стали легкою здобиччю польського короля і литовських князів. Таким сумним виявився фінал історії Галицько-Волинського князівства.

¹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — С. 13—20.

² Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 140.

³ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX- XIII вв. - К., 1985. - С. 75-117.

⁴ Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. Ks. 5. — Warszawa, 1975. - S. 32 ets.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. — С. 444.

⁶ Там же.

⁷ Найбільш докладні й вірогідні відомості про ці події подає Київський літопис (Летопись по Ипатскому списку. — С. 444—449). Дуже неточно сповіщає про них Я. Длугош (Ibid. — S. 172—174). Див. докладний розгляд подій у кн.: Грушевський М. Назв, праця. - С. 446-453.

⁸ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. — СПб., 1843. — С. 326. Див.: П а ш у т о В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М.; Л., 1950. — С. 192.

⁹ Monumenta Poloniae Historica. Т. II. — Lwyw, 1872. — P.437—441 (розповідь Кадлубка).

¹⁰ К о т л я р М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького // Археологія. — К., 1991. — № 2.

¹¹ ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 2. — Л., 1927. — Стлб. 425 (далі в посиланнях — Лаврентьевская летопись).

¹² Monumenta Poloniae Historica. Т. II. — P. 836, 876; Т. III. — 1878. — Lwyw. — P. 70, 162-163, 171,353.

¹³ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 426.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку. — С. 480.

¹⁵ Лаврентьевская летопись. — Стлб. 427.

¹⁶ Codex diplomatics Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. A. Fejer (далі в посиланнях: Fejer). - Т. III. - V. 1. - Budaе, 1829. - P. 31, 32.

¹⁷ Летопись по Ипатскому списку. — С. 481,

¹⁸ Там же.

¹⁹ T h e i n e r A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque finitimarum Historiam Hungariam illustrantia (далі в посиланнях: Theiner) T. I. Romae, 1860. — Т. 1. — F. 1. — N 1. Див.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М.; Л., 1950. - С. 200.

²⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 486.

- ²¹ Там же. - С. 489.
²² Там же.
²³ Там же. - С. 489-490.
²⁴ Там же. - С. 490-493.
²⁵ Там же. - С. 499.
²⁶ Fejér. - Т. III. - V. 1. - Budaë, 1829. - P. 355-357.
²⁷ Летопись по Ипатскому списку. - С. 500-501.
²⁸ Там же. - С. 506.
²⁹ Там же.
³⁰ Тих, що вели до "Немечьской страны", тобто на Захід.
³¹ Летопись по Ипатскому списку. - С. 518.
³² Див.: Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. - М.; Л., 1950.
³³ ПСРЛ. Т. 15. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. - СПб., 1863. - С. 386.
³⁴ Летопись по Ипатскому списку. - С. 525-526.
³⁵ Там же. - С. 531-535.
³⁶ Там же. - С. 535.
³⁷ Там же. - С. 537.
³⁸ Fejér. - Т. IV. - V. 2. Budaë, 1829. - P. 220-221.
³⁹ Лаврентьевская летопись. - Стлб. 472.
⁴⁰ Там же. - Стлб. 474.
⁴¹ Див. серед численної літератури найбільш докладні, хай і тенденційні праці: Ч у б а т и й М. Західна Україна і Рим у XIII ст. в своїх змаганнях до церковної унії // ЗНТШ. - Львів, 1917. - Т. СХХІІІ-СХХІV; Пашу то В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. - С. 238-261.
⁴² Летопись по Ипатскому списку. - С. 544-545.
⁴³ К о т л я р М. Ф. Данило Галицький. - К., 1979. - С. 176.
⁴⁴ Летопись по Ипатскому списку. - С. 550.
⁴⁵ Там же. - С. 560.
⁴⁶ Там же. - С. 562-563.
⁴⁷ "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. - М., 1987. - С. 184.
⁴⁸ Летопись по Ипатскому списку. - С. 565-566.
⁴⁹ Там же. - С. 567.
⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 3. - С. 92; П а ш у т о В. Т. Указ, соч. - С. 290.
⁵¹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. - Львів, 1901. - Т. 41.
⁵² Летопись по Ипатскому списку. - С. 605.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

**Українська зовнішня політика після
Переяслава: стратегічні цілі та
тактичні відступи другої половини
1655 р.**

Характерною особливістю політичного розвитку Центрально-Східної Європи на рубежі середньовіччя — нового часу була наявність там (на відміну від західноєвропейського регіону) великих поліетнічних державних утворень -- Речі Посполитої, Московського царства, Габсбурзького цісарства, Шведського королівства та Оттоманської Порти ¹. Існування у регіоні наддержав (імперій за своєю суттю) детермінувало ситуацію, за якої обставини геополітичного плану відігравали важливу, а подеколи - вирішальну роль у суспільно-політичних процесах, що відбувалися у цій частині європейського континенту.

Не підлягає сумніву і факт надзвичайно тісного зв'язку, який існував у середині XVII ст. між національно-визвольною боротьбою українського народу та розвитком геополітичних процесів у Центрально-Східній Євро-

пі. Варто пригадати, що вже сама підготовка до козацького виступу 1648 р. стала можливою завдяки планам польського короля Владислава IV щодо ведення війни з Портою ². Так само й переможні для козацької зброї результати воєнної кампанії першого року Визвольної війни значною мірою були обумовлені дипломатичною перемогою, здобутою гетьманом Б. Хмельницьким ще напередодні виступу, а саме: залученням до боротьби з Річчю Посполитою важливого стратегічного союзника — Кримського ханства ³.

У наступні роки значення геополітичного чинника у розгортанні на українських землях національно-визвольної боротьби не лише не втратило своєї попередньої ваги, а з огляду на нові завдання (становлення національної держави) значно зросло. Проте саме остання обставина обумовила ситуацію, за якої головні складові елементи геополітичної рівноваги в регіоні змінилися не на користь справи незалежності України. Першим і найбільш відчутним проявом даної метаморфози стала політика кримського керівництва, яка влітку 1649 р. дозволила польській армії уникнути неминучого розгрому під Зборовом, а в червні 1651 р. стала причиною трагічного для українського війська результату Берестейської битви. Саме "кримський" чинник (котрий восени 1653 р. знову виявив себе з негативного боку в Жванецькій кампанії) у поєднанні з провалом українського зовнішньополітичного курсу в Придунайському регіоні став головним стимулом гетьманського уряду для становлення нової системи міжнародних відносин, закріпленої Переяславсько-Московським договором 1654 р. ⁴. Останній, у свою чергу, справляв великий вплив на розвиток міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі чи не впродовж усієї другої половини XVII ст. Причому наслідки даного міжнародного акту не втискуються в найбільш очевидну (і, варто зазначити, спрощену за своєю суттю) модель: послаблення Речі Посполитої та зміцнення Російської держави. Вони, безумовно, екстраполюються на більш широке коло міжнародних суб'єктів і, відповідно, зумовлюють значно масштабніші геополітичні зрушення в межах усього центральносхідноєвропейського регіону. Дослідження векторів дії цього впливу вкрай важливе як для розуміння логіки розвитку української зовнішньої політики, так і моделі геополітичної рівноваги в регіоні.

Зважаючи на важливість проблеми, певні її аспекти вже давно привертати увагу дослідників ⁵. Однак через вплив цілого ряду обставин (як об'єктивних, так і суб'єктивних) при їх вирішенні не було досягнуто наукового консенсусу, а іноді й просто спотворювались історичні реалії. Завдання даної праці полягає в тому, аби не лише встановити рівень вірогідності запропонованих раніше трактувань тих чи інших подій, а й спробувати розглянути їх комплексно, у взаємозв'язку одна з одною.

Найближчою у часі й чи не найважливішою похідною українсько-російської угоди 1654 р. став розрив України з Кримом та укладення останнім союзницької угоди з Річчю Посполитою (за визначенням З. Вуйціка, ключового питання всієї тогочасної польської зовнішньої політики ⁶), що зберігала свою актуальність протягом наступних 12 років. Як відомо, прямим наслідком даного перегрупування сил став спільний польсько-кримський похід в Україну взимку 1654—1655 рр., в результаті якого було майже вщент зруйновано Східне Поділля — Брацлавщину. Проте дана кампанія не наблизила польське керівництво до головної мети - повернення "східних кресів" під зверхність короля. На початку серпня 1655 р. україн-

ські війська на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким разом з московськими полками під командою боярина князя В. В. Бутурліна розпочали облогу Кам'яця і лише диво могло врятувати неприятеля від неминучої здачі міста ⁷. Зважаючи на катастрофічне становище, польська сторона вирішила розпочати з гетьманом сепаратні переговори. Зокрема, на початку серпня коронні гетьмани направили до Чигирини з дипломатичною місією родича генерального писаря Івана Виговського — Федора ⁸. Як видно з царського наказу, надісланого до Бутурліна, близькі родинні зв'язки посланця польського короля з впливовим українським сановником викликали в Москві занепокоєння. А тому воєводі наказувалося: "...У гетьмана і у Івана Виговського провідувати всякими засобами, для чого Федір Виговський до нього приїжджав і які з ним листи від гетьманів коронного і польного..." ⁹.

Проте ситуація в регіоні розвивалася таким чином, що Москві не варто було особливо перейматися небезпекою сепаратного українсько-польського порозуміння. Адже саме на той час українське керівництво отримало додатковий стимул для продовження війни з Річчю Посполитою — у боротьбу втрутився шведський король Карл X Густав. 19 квітня 1655 р. представник останнього вручив польському сенату меморіал, який мав остаточно розвіяти сумніви щодо намірів Швеції воювати з Річчю Посполитою.

В історичній літературі існують різноманітні точки зору щодо причин, які спонукали Карла X Густава до виступу проти польського короля. Переважна більшість дослідників одностайна в оцінці особистості 32-річного шведського монарха, войовничість вдачі якого й стала одним зі спонукальних моментів початку воєнної акції. Щоправда, мають рацію ті історики, які не обмежуються висвітленням лише цієї проблеми, а розглядають її на широкому міжнародному тлі, зокрема розвитку та наслідків польсько-українського протистояння. Насамперед слід зазначити, що у Стокгольмі із самого початку з належною увагою поставилися до війни, яка наприкінці 1640-х рр. розгорілася на теренах Речі Посполитої. Щоправда, спочатку шведське керівництво не наважувалося втручатись у внутрішній конфлікт сусідньої держави. Перелом у ставленні до подій намітився з осені 1651 р., коли офіційний Стокгольм почав зондувати (поки що безрезультатно) ґрунт щодо можливості укладення альянсу з тодішніми супротивниками Речі Посполитої -- Трансільванією та Оттоманською Портою ¹⁰.

Новий сплеск зацікавлення польськими справами спостерігається у шведській столиці з 1652 р., тобто часу, коли туди прибув політичний опонент польського короля Яна Казимира, колишній підканцлер коронний Ієронім Радзейовський. Прагнучи повернути собі втрачені майно, гідність і політичний вплив, а вітчизні -- мир і силу, Радзейовський розробив план, який передбачав заміну на польському троні слабкого й скомпрометованого в очах литовських і польських дисидентів, а також українських козаків Яна Казимира на тодішню королеву Швеції Христину. Зрозуміло, що, згідно із задумом экс-підканцлера, головну опору його планів мали створювати ті ж самі литовські і польські дисиденти та українські козаки. З метою залучення останніх на свій бік Радзейовський направив листа Хмельницькому (який, щоправда, був перехоплений поляками) ¹¹.

Чергова ж хвиля зацікавлення шведських політиків перебігом польсько-українського конфлікту зумовлюється повідомленням про українсько-російський альянс та, відповідно до нього, нові титули московського монарха. Ще більше посилювали зацікавленість шведської сторони грандіозні успіхи російсько-українських військ на території Великого князівс-

тва Литовського, що, зважаючи на давнє суперництво з Московією, створювало загрозу для шведських Інфлянт (Лівонії -- територія сучасних Литви та Естонії). У Стокгольмі боялися того, що російські війська зможуть дійти до Балтики і шведи матимуть небезпечного конкурента у справі панування над морем. Першою реакцією стало приготування фінських полків, але у другій половині вересня король наказав передислокувати війська до московського кордону. Вже у той час Карл X Густав виношував плани навесні наступного року розпочати війну, щоправда, поки що відкритим залишалось питання: чи воювати проти Росії в альянсі з Річчю Посполитою, чи, навпаки, проти останньої разом з Москвою¹². Обидва варіанти мали свої переваги. Війна з Росією призупинила б зростання її могутності, а війна з Річчю Посполитою, ослабленою внутрішніми конфліктами і війною на Сході, передбачала незаперечний успіх.

Щоправда, незважаючи на прогнозовану легкість перемог у Польщі, аналіз зовнішньополітичної діяльності Стокгольма в довоєнний час переконав усе ж дослідників у намірах шведського керівництва воювати не проти Польщі, а проти Москви, зростання могутності й агресивності якої розцінювалося як головна небезпека для шведських інтересів. Причому в планах шведського короля Польщі відводилася роль не другого ворога, а, навпаки, союзника в майбутній війні з Російською державою. Зважаючи на тверді наміри Карла X Густава розпочати війну, шведська державна рада хоч і дала дозвіл на військові приготування, все ж не ухвалювала остаточного рішення щодо напряму удару. Частина ради, передовсім безпосередні співробітники короля і він сам, виступала за війну проти Росії в союзі з Польщею, сподіваючись, що остання, перебуваючи в надзвичайно складних умовах війни на Сході, погодиться піти на певні територіальні поступки шведам. Адже наступ шведської армії на Росію кардинально змінив би співвідношення сил і дозволив би Речі Посполитій повернути втрачені у Литві досить значні території. В той час як відмова від "рицарської прислуги" шведів на продиктованих ними умовах могла б поставити Польсько-Литовську державу в ще більш складну ситуацію. Остаточне рішення по цій проблемі у Стокгольмі планували винести після приїзду польського посла, і, як зазначає з цього приводу польський історик А. Керстен, то був для Речі Посполитої останній шанс зупинити велику польську кризу середини XVII ст., яка не тільки на десятиліття, але на кілька століть змінила б розклад сил у Центрально-Східній Європі¹³.

Окремі дослідники висловлюють думку, що спонукальними мотивами для Карла X Густава стали непоступливість, навіть ворожість Яна Казимира, яка була особливо виразною на тлі приятного ставлення московської сторони¹⁴. Крім того, справедливими є зауваження тих істориків, котрі як певний гальмуючий фактор польсько-шведського діалогу називають укладений раніше польсько-кримський союз¹⁵. І, дійсно, оточення Яна Казимира явно переоцінювало воєнне значення кримської допомоги і сподівалося в 1655 р. рішуче переломити хід війни з Росією та Україною на свою користь.

І тому, хоч уже 14 листопада 1654 р. у Варшаві ухвалили інструкцію для польського посла в Стокгольмі стольника сandomирського А. Морштина, де містилися гарантії дотримання Польщею миру і висловлювалася готовність розпочати переговори щодо найбільш вразливого у стосунках королівських дворів питання про права Яна Казимира Вази на шведський трон (і при цьому не приховувалися мотиви поступливості: схилити Карла X Густава до війни з Москвою або принаймні забезпечити його нейтралітет у конфлікті¹⁶), ні ранг, ні кваліфікація посла, рівно як і продемонст-

ровані в інструкції межі компромісних можливостей польського керівництва, не відповідали серйозності моменту.

За таких умов наприкінці 1654 — на початку 1655 р. на тлі значних воєнних і політичних успіхів Москви та відсутності реального бажання польського керівництва піти на поступки північному сусіду і відбувається кардинальна зміна зовнішньополітичних пріоритетів Стокгольма. Вже 27 січня 1655 р. на засіданні державної ради вперше висловлювалася думка щодо перспектив війни з Річчю Посполитою. Причому вельми важливою для розуміння логіки розвитку регіональних процесів є та обставина, що вістря воєнної акції Карла X Густава, розпочатої на польських коронних землях, насправді було спрямоване насамперед проти посилення московських впливів у Центральній Європі, особливо в Балтійському регіоні. Як переконливо доводить воєнний історик А. Штаде, шведський король, розпочинаючи мілітарну акцію в Польщі, насамперед прагнув загородити росіянам дорогу на Балтику, випередити їх на шляху до головної балтійської твердині — Дінсбурга¹⁷.

Готуючись до війни (поки що невідомо, з яким супротивником), Карл X Густав уже 19 січня 1655 р. (н. с.) написав листа українському гетьману Богдану Хмельницькому, де позитивно оцінив попередні шведсько-українські контакти, запевняв у своїй доброзичливості та висловлював сподівання стосовно того, що невдовзі між ними встановляться постійні відносини¹⁸. Разом з листом до гетьмана шведський король надіслав також послання й українському "канцлеру" - І. Виговському, в якому дякував за сприяння в справі налагодження дружніх стосунків між Військом Запорозьким і Швецією¹⁹. Неформальна ж місія Морштина призвела до того, що декілька днів по тому, на згаданому вже засіданні державної ради 27 січня 1655 р., ґрунтовно обговорювалося питання направлення послів до Війська Запорозького.

Зміна політичного клімату на півночі та в центрі Європи цілком задовольняла український уряд, оскільки з'являвся ще один (поки що політичний) союзник Війська Запорозького в боротьбі з Річчю Посполитою. Наскільки серйозні сподівання покладав Хмельницький на сприятливий для українських інтересів розвиток міжнародних процесів у регіоні, зокрема у контексті перспектив укладення угоди про приязнь зі шведами, видно з його сподівань, висловлених у листі до царя від 2 квітня 1655 р.: "Мы желаем, чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали — чтоб больше крови христьянской не проливали и церквей божих не разоряли..."²⁰. Ще більше ентузіазму вселили в гетьмана та його оточення передані ченцем Данилом запевнення Карла X Густава стосовно того, що шведи "... не будуть давати допомоги ляхам, неприятелям твоім і нашим, але обіцяють їх воювати..."²¹. Свою обіцянку Карл X Густав виконав 19 липня 1655 р., розпочавши наступ на коронні землі з моря.

Переяславське-Московський договір 1654 р. не містив заборони на проведення українським гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тому його стосунки з шведським королем, про які він до того ж завчасно повідомляв уряд Олексія Михайловича, з формального боку однозначно поки що не були виявом сепаратизму. Вступ у війну проти Речі Посполитої Шведського королівства та блискучі перемоги шведів на першому етапі війни здавалося повинні були значно спростити завдання Росії добитися перемоги над Варшавою. Однак давнє суперництво Московії та Швеції, а також мотиви вступу останньої до воєнного конфлікту — все це, навпаки, змушувало московських політиків навесні-влітку 1655 р. тривалий час зважувати переваги і недоліки нової міжнародної реальності, не поспішати з визначенням свого ставлення до політичних процесів у регіоні. З огляду

на це уряд Олексія Михайловича затримав і не пропускав до Чигириня посередника в українсько-шведських стосунках — Данила Грека. Такий вчинок московського керівництва явно непокоїв українського гетьмана, і він намагався пояснити Москві користі, які можна отримати від союзу з шведським королем. У листі до Москви від 2 квітня Хмельницький, зокрема, зазначав з цього приводу таке: "Ми вже від чотирьох літ з королевою швейською о приязні договір чинимо, щоб на тих неприятелів — ляхів нам помогла.., зичимо не лише, аби зі Свеї, але і з інших країв на тих неприятелів вашої царської величності войовано..."²².

Однак, незважаючи на запевнення Хмельницького стосовно обопільної користі від розвитку контактів зі шведським урядом, висловлені в листах до царя Олексія Михайловича, думного дяка Ларіона Лопухіна та боярина Іллі Милославського²³, українське посольство на чолі з сотником Кіндратом Бурляєм Москва не пропустила до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації зводилося до того, що, оскільки між Росією і Швецією відбувається обмін "великими посольствами", направлення гетьманом свого особного посла видається недоцільним²⁴. У наказі В. Бутурліну від 3 липня 1655 р. уряд Олексія Михайловича наголошував на необхідності всілякими способами відмовляти гетьмана і старшину, насамперед Виговського, від дипломатичних контактів із шведським королем, але робити це рекомендувалося таким чином, аби "...вони того собі в образі не ставили, що ми посланців в Свею відпустити не вказали"²⁵.

Вкрай неприємне враження в Москві мала справити також звістка про укладення в Кейданах на Жмуді 17 серпня та 20 жовтня "некоронованим литовським монархом", гетьманом і воєводою, лідером литовських дисидентів Я. Радзивілом, його братом Богуславом, В. К. Гоноєвським, іншими литовськими магнатами та Карлом X Густавом угоди, якою проголошувалася унія Великого князівства Литовського зі Шведським королівством. Як справедливо відзначають дослідники, дана акція не лише клала край ягеллонській ідеї спільного державного життя Польщі та Литви, а й зводила практично нанівець усі успіхи російських військ на території Великого князівства Литовського²⁶. Шведський король обіцяв литовським опозиціонерам відновити попередні кордони їх держави і це неминуче вело до зіткнення шведсько-російських інтересів. Таким чином, об'єктивно склалося так, що логіка розвитку російсько-шведських взаємин не дозволяла царському оточенню легковажити перспективою можливого зміцнення сусіда-конкурента.

Однак уже перший рік союзницьких відносин з Москвою переконливо продемонстрував Чигирину, що російські інтереси далеко не завжди збігаються з українськими прагненнями²⁷. Досить прикметно, що чутки про непорозуміння в стані союзників стали відомими і правителям сусідніх держав. Зокрема, вже 19 серпня (н. с.) трансільванський князь Дердь II Ракоці писав невідомому адресату, що "московит твердо стискає Хмельницького, кається (той. — В. Г.) зараз у своїй клятві; прагнучи свободи, отримав він ярмо — і більше, ніж було під Польщею"²⁸. Інший придунайський правитель — молдавський господар Стефан Георгіца 23 серпня (н. с.) також повідомляв трансільванському князеві про те, що Хмельницький "...не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік..."²⁹.

За таких умов вельми значні за своїми масштабами успіхи Карла X Густава на теренах Корони Польської (17 серпня Ян Казимир залишив Варшаву, слідом за цим Велике князівство Литовське визнало своїм протектором шведського короля, на початку вересня гарнізон польської столиці капітулював) спонукають Хмельницького до того, аби він мало зважав на

вказівки з Москви і, не втрачаючи час, пристав на пропозиції шведського короля щодо укладення угоди про дружбу і взаємодопомогу, передані українському правителю шведським послом О. Ю. Торкватом у середині серпня 1655 р. під мурами обложеного Кам'янця³⁰. Зважаючи на те, що Торкват передав Хмельницькому прохання свого короля щодо надання українською стороною військової допомоги фельдмаршалу графу А. Вітенбергу, гетьман запевняв Карла X Густава в тому, що, "...полишивши облогу міста і самого Кам'янця, найближчим часом підемо спішно на Львів і там чекатимемо вказівок вашої королівської милості"³¹. І дійсно, 24 серпня Хмельницький разом з царськими військами "...прямо під Львів і Глиняни пішли..." і в середині вересня розпочав облогу міста³². Але, зрозуміло, навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана щодо мотивів його приходу в Галичину — заяви українського керівництва восени 1655 р. недвозначно вказують на істинну мотивацію поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація з шведами допомогти "...визволити Україну свою руську..."³³.

Паралельно з налагодженням стосунків з шведським королем Хмельницький робить певні кроки на шляху нормалізації відносин з Придунайськими князівствами, насамперед з найбільш могутньою поміж ними у військовому та політичному відношеннях Трансільванією³⁴. Дослідники відзначають, що потреба в цьому для Хмельницького назріла в той час хоч би вже тому, що протягом літа українські війська перебували у безпосередній близькості до Придунайського регіону і це, природно, викликало тривогу в місцевих правителів — молдавського та волоського господарів і трансільванського князя³⁵. Проте тут варто також брати до уваги і той факт, що український гетьман завжди намагався проводити активну політику в Придунайському регіоні. Прорахунки в її реалізації влітку 1653 р. призвели до оформлення антиукраїнської коаліції держав, котрі виступили союзниками Польщі, і, природно, значно ускладнили міжнародне становище гетьманату. Розчарування трансільванського князя наслідками союзу з Річчю Посполитою та внутрішня нестабільність у Валахії призвели до того, що вже наприкінці 1654 р. були зроблені перші кроки на шляху налагодження добросусідських стосунків Придунайських держав з Україною³⁶. На початку березня 1655 р. Дердь II Ракоці направив С. Люца з посольством до Хмельницького³⁷. Таким же чином діяв і валаський господар³⁸.

Зрозуміло, що тривале перебування влітку 1655 р. українських та союзних їм російських військ у безпосередній близькості до кордонів Придунайських держав, які формально залишалися союзниками Речі Посполитої, неабияк непокоїло їх правителів. Особливо хвилювався молдавський господар Стефан, пам'ятаючи активність гетьмана Хмельницького в Придунайському регіоні на початку 1650-х рр. та побоюючись, що той знову спробує посадити на один з придунайських князівських столів воєводу Михайла³⁹. Не вірила в щирість українських прагнень до налагодження союзницьких стосунків і трансільванська сторона, яка була переконана, що Богдан не забув і не вибачив ані смерті сина Тимоша під Сучавою, ані розгрому козаків під Сіркою⁴⁰.

Реальним підґрунтям для встановлення союзу могло стати українсько-шведське зближення. Адже лідери впливової при дворі князя Ракоці протестантської течії Чеських братів, зокрема відомий педагог Ян Амос Коменський, принаймні вже з 1650 р. виношували й активно пропагували в оточенні трансільванського князя (опори протестантизму в Центральній Європі) плани рішучої боротьби з папством. Боротьба мала розпочатися з

удару по Польщі, завданого Трансільванією спільно з українськими козаками зі сходу та шведами — з півночі⁴¹. Вторгнення шведів на польські землі в середині 1655 р. ще більше активізувало діяльність Коменського в цьому напрямі, він виступив активним посередником у шведсько-трансільванських стосунках⁴². Однак Дердь II Ракоці не поспішав приймати остаточне рішення щодо напрямів своєї зовнішньої політики, він займав вичікувальну позицію та певний час прагнув лавірувати між Річчю Посполитою і Швецією (так, до речі, як раніше діяв у стосунках з Польщею і Хмельницький). Пояснювалося це тим, що в умовах надзвичайно важких воєнних поразок у Польщі знову ожили плани обрання представника трансільванського двору на польський трон, що, на думку апологетів цієї ідеї, мало не лише втримати князя від збройного вторгнення на землі свого північного сусіда, а й надати йому військову допомогу для відбиття агресії з боку Швеції та Росії. Зокрема, ряд польських сенаторів виробили проект звернення за допомогою до Дердя II Ракоці, пропонуючи йому за це визнати його сина Францішека спадкоємцем польського престолу. Певний час ці плани підтримував архієпископ А. Любомирський, котрий, варто зазначити, навіть не вимагав від майбутнього короля переходу в католицизм. Активно виступали на підтримку цієї ідеї також впливові польські магнати Є. Любомирський та Я. Велєпольський (останній навіть звернувся до Дердя II Ракоці з пропозицією негайно вступити в Польщу на чолі військ, аби рішуче припинити будь-які коливання в цій справі)⁴³. Саме ця обставина, на наш погляд, була визначальною в тому, що посол трансільванського князя на переговорах у Терговиштах Ян Барош не поспішав виказати українській стороні готовність свого правителя укласти угоду з Військом Запорозьким (а не через те, що не довіряв словам українських послів щодо їх приязні зі шведами)⁴⁴.

За таких умов Терговиська чотиристороння зустріч завершилася безрезультатно. Проте це не завадило Хмельницькому на початку вересня 1655 р. дякувати Ракоці за те, що той "...доброзичливо прийняв наших послів та був ласкавим свого листа..., повного благовоління, передати нам..."⁴⁵. Так само і трансільванський посол Костянтин Шаум, прибувши у вересні 1655 р. у Лешно на зустріч з Коменським, заспокоював його, що союз князя Ракоці з Військом Запорозьким не за горами, і "...наслідки цього дуже скоро стануть явними..."⁴⁶.

II

Як уже відзначалося вище, українські політики уважно слідкували за успіхами шведів у Польщі й покладали великі надії на Карла X Густава, розраховуючи за його допомогою остаточно змусити польське керівництво відмовитися від своїх претензій на Україну. Однак легкість перемог шведського короля не сприяла становленню рівноправних союзницьких стосунків між ним і Військом Запорозьким. Як слушно зауважував з цього приводу М. Грушевський, Карл X Густав не стільки завойовував Польщу, скільки вона добровільно йому піддавалася; швидше за все він у той час воював не з Польщею, а з Яном Казимиром⁴⁷. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королю "як протектору Польського королівства", що передбачало гарантування ним збереження цілісності держави⁴⁸. Більше того, у планах головного консультанта шведського короля з українських питань экс-підканцлера великого коронного І. Радзейовського співпраця з Військом Запорозьким була одним із засадничих елементів агітації польської шляхти і коронного війська на користь протекції Карла X Густава. Так, в авізах з обозу кварцяного війська, яке перейшло

на шведську службу, автор з впевненістю констатував, що козаки відступають від союзу з Росією "... і ціле послушення КИМ шведському віддають, а якби Москва з кордонів не пішла, за універсалом КИМ, а також війська усього спільно вирушити проти них мають..."⁴⁹. Тобто, агітація будувалася на тому, що шведський король — теперішній протектор, а в майбутньому король Речі Посполитої — приведе до послууху козачину, покладе край багатолітній виснажливій війні, а згодом спільними силами подолає і Москву.

Атому й, інспірувавши марш українських військ з-під Кам'янця, Радзейовський у листі до Карла X Густава від 1 жовтня 1655 р. розцінив появу Хмельницького під Львовом як значний політичний успіх шведів. Довідавшись про марш, экс-підканцлер широ вважав сам і запевняв Карла X Густава в тому, що український гетьман прямує до Кракова, аби задекларувати там свою службу шведському королю⁵⁰. Проте не такими були плани Хмельницького, який, як відомо, сподівався, використовуючи слабкість свого супротивника, добитися того, "...чтоб неприятели — ляхи сего лета все пропали..."⁵¹.

Переконливим доказом серйозності намірів української сторони стали дії козацького війська у Галичині. Розгромивши 29 вересня війська гетьмана великого коронного С. Потоцького під Городком, Хмельницький розпочав облогу Львова і водночас направив сильний українсько-російський експедиційний корпус до Вісли. Останній оволодів Люблінном, дійшов до Пулав і Казимира Дольного. Поява українсько-російських військ на власне коронних землях, у безпосередній близькості до польської столиці, викликала тривогу і занепокоєння як з боку поляків, так і шведів. Вже в перших числах жовтня Радзейовський тричі писав до гетьмана, "...затримуючи його і відриваючи від Москви..."⁵². Дії Хмельницького дезорієнтували і Карла X Густава, котрий з метою з'ясування його намірів та зупинки просування українських військ далі на захід 16 жовтня відрядив під Львів свого кур'єра Галюцького⁵³.

Ознайомившись із запитаннями шведської сторони, Хмельницький того ж самого дня приготував листи до короля, які мав відвезти посол Данило Грек, а також детальну інструкцію, що окреслювала позицію української сторони на переговорах зі шведами. До Варшави посол прибув у супроводі 3 тис. козацького загону. Поява такої кількості козаків у столиці гучною луною прокотилася не лише по всій Польщі, а й мала відповідний резонанс у цілій Європі. Як слушно відзначає з цього приводу А. Керстен, ескорт гетьманського посла мав на меті не лише забезпечення його особистої безпеки, а й повинен був продемонструвати силу гетьмана та надати переговорам належної тональності⁵⁴.

Зміст інструкції послові зводився до того, що Військо Запорозьке, за порадою Радзейовського, віддається під протекцію шведського короля, котрому зобов'язується вірно служити за умови дотримання останнім миру з Москвою, укладення шведсько-українсько-російської коаліції, обов'язання сторін про взаємодопомогу проти неприятелів, підготовки до великої європейської війни з Оттоманською Портою (українські козаки спільно з венеціанцями та англійцями мали проводити морські операції, а шведи і росіяни — сухопутні)⁵⁵.

А. Керстен, уважний дослідник політичної біографії одного з найбільш відомих тогочасних польських опозиціонерів Радзейовського, відзначає, що, крім названих вище положень, в інструкції виразно показано прагнення Хмельницького "вивести" экс-підканцлера на політичний Олімп Речі Посполитої (хоч би як віце-короля, що правив би з мандату Карла X Густава), аби за його правління вирішити, нарешті, проблему українсько-польських стосунків⁵⁶.

Однак сформульовані українською стороною умови в жодному аспекті не відповідали шведським планам, причому як стратегічним, так і тактичним. Крім того, перебіг воєнних операцій на півночі Польщі, спільні дії електора бранденбурзького з воєводою мальборським і станами пруськими спонукали Карла X Густава до звернення своєї уваги саме на цей регіон, нехтуючи перспективами укладення пропонуваного українською стороною союзу⁵⁷.

Таким чином, цілком очевидно, що за конкретних умов середини жовтня 1655 р. укладення з Військом Запорозьким формального союзу, який визнавав би існування молодої держави, для шведів втрачало будь-який сенс. В очах польської шляхти він однозначно свідчив би про нехтування монархом взятих на себе зобов'язань, а тому такий крок у нових умовах був неприпустимим для Карла X Густава, оскільки принципово змінив би ставлення до нього місцевої шляхти та населення в цілому. Крім того, надзвичайно серйозним стримуючим фактором на шляху становлення українсько-шведських відносин була Москва. Зокрема, активний учасник українсько-шведського діалогу І. Радзейовський у листі до Карла X Густава від 21 жовтня 1655 р. зазначав з цього приводу таке: "...Якби ще хоч не було з ними москалів, я б мав деяку віру в козаків, а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і тривогу..."⁵⁸. Австрійський резидент у Варшаві барон Ф. Лізоля також інформував свій уряд про те, що І. Радзейовський та інші поляки в таборі шведського короля наполягають на війні з Москвою⁵⁹.

Саме на такому політичному тлі у першій половині жовтня відбулася зустріч посла українського гетьмана з шведською стороною. Прикметне, що після розмов з Данилом Греком Радзейовський підготував начерк концепції угоди про порозуміння з Військом Запорозьким, який регулював питання: 1) розквартирування на зимівлю козацьких відділів у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах; 2) вибори козацького предводителя (вжито термін "генерал") тощо. Як відзначають дослідники, угода мало чим нагадувала акт міжнародний — швидше за все внутрішній трактат⁶⁰. Чи не єдиним елементом, що виходив за межі Зборівської і Білоцерківської угод, було положення про те, що король у всіх справах, дотичних до стосунків з Москвою, Портою, Валахією і Трансільванією, буде консультиватися з українською стороною.

Причому вже в день приїзду Данила Грека до Варшави Радзейовський надіслав Хмельницькому листа, де сповіщав про те, що Карл X Густав уже не потребує козацької допомоги, отож, гетьман може вертати війська в Україну⁶¹. Мотивацію своїх вчинків екс-підканцлер Речі Посполитої пояснював у цитованому вище листі до шведського короля таким чином: налякана наступом козацьких і московських військ шляхта з Перемишля, Ярослава, Любліна та прилеглих до неї земель постійно апелює до нього з проханням про захист з боку Карла X Густава, оскільки "...всі воєводства навколо віддалися під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону..."⁶².

Очевидними є і наслідки дипломатичного демаршу довіреної особи Карла X Густава для подальшого розвитку українсько-шведських стосунків. Трохи згодом, вже під час слідства над Радзейовським, Данило Грек, котрий у другій половині жовтня, тобто в час отримання Хмельницьким листа від екс-підканцлера великого коронного, перебував у ставці українського війська, стверджував, що гетьман "...так сильно розгнівався, що тут же розірвав того листа на дрібні шматочки, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзейовського..."⁶³. Згідно із спостереженням Данила, "...з цього моменту почався поворот козаків і їхнє сильне відчуження (від шведського короля. — В. Г.) ..." ⁶⁴.

Зважаючи на попередні домовленості сторін щодо визнання за українською стороною Львова та навколишніх місць (про них, зокрема, інформував у лютому 1656 р. посланець Хмельницького до Варшави)⁶⁵ і стратегічні плани української політики щодо поширення "козацького панування" й на західноукраїнські землі, гнів Хмельницького був цілком виправданим. Щоправда, наявні історичні джерела переконують у тому, що об'єктом невдоволення мав бути не Радзейовський, принаймні не лише він. Інша справа, що польський вельможа на шведській службі невдовзі потрапив в опалу Карла X Густава, а із зими 1656 р. потреба в налагодженні союзницьких стосунків з Військом Запорозьким для офіційного Стокгольма стала значно актуальнішою, ніж восени попереднього року, а тому королівське оточення всю вину за їх охолодження намагалося звалити на опального тепер головного радника короля в українських справах⁶⁶.

Історичні ж факти недвозначно вказують на те, що восени 1655 р. не лише відчуття політичного реалізму зрадило Радзейовського та переважну більшість шведського керівництва. Справа була набагато серйознішою. Як уже відзначалося вище, сам розвиток політичних процесів на теренах Речі Посполитої об'єктивно штовхав уряд Карла X Густава до дистанціювання з Військом Запорозьким. Успіхи шведів на коронних землях досягалися не стільки завдяки шведській зброї, скільки — політичній переорієнтації польської шляхти, причини якої, серед іншого, крилися і в сподіваннях останньої за допомогою Карла X Густава повернути втрачені землі "на східних кресах". Успішне завершення боротьби з Яном Казимиром для Швеції бачилося в продовженні політики протекціонізму по відношенню до лояльної Карлові X Густаву польської шляхти.

А тому, згідно з інформацією польського дослідника Л. Кубані, 30 жовтня 1655 р. і сам шведський монарх звернувся до Хмельницького, по суті, з ультимативною вимогою зняти облогу Львова⁶⁷. Аналогічну думку висловлює з цього приводу й історик шведського правителя А. Пуфендор, зазначаючи з цього приводу, що Карл X Густав зажадав від українського гетьмана, аби його війська залишили Львів і не пустошили навколишні коронні землі, оскільки шляхта Руського воєводства вже склала йому присягу на вірність⁶⁸.

Ще одним підтвердженням того, що діяльність Радзейовського стосовно Війська Запорозького не була виявом його власної ініціативи, а відбивала пануючу на той час в оточенні шведського монарха точку зору, є також повідомлення французького посла при дворі Карла X Густава Авогура, котрий переповідав главі свого уряду слова шведського канцлера стосовно того, що шведи тепер не потребують допомоги ні козаків, ні угорців, котрі б руйнували "справжню Польщу"⁶⁹. Франція і Швеція виступали союзниками в європейській політиці. Отож, у правдивості слів високого шведського урядовця сумніватися не доводиться.

Після демаршу шведської сторони, незважаючи на бажання українського керівництва, задеклароване у зверненні гетьмана до мешканців Львова: "...Його милість шведський король нехай візьме те, що дав йому господь Бог у його володіння, а що нам господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою"⁷⁰, а також у заяві генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського на переговорах з представниками львівського магістрату про те, що "...доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування..."⁷¹, отримавши від мешканців міста незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 р. українське командування припинило облогу Львова.

¹ Порів.: Podraza A. Problem pograniczny w Europie Srodkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukrainskiego) // Prace Komisji Srodkowoeuropejskiej / Polska Akademia

Umiejtnosci. - T. IV. - Krakow, 1996. - S. 98-99.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 58—59; Флорья Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Б. Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — Вып. 1. — М., 1995. — С. 51—61; Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 26-55.

³ Про військові аспекти українсько-кримського союзу на початковому етапі Визвольної війни див.: Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Кн. 1. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 88-102.

⁴ Див.: Степанков В. С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 6—13; Горобець В. М. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: причини і наслідки // Там же. — С. 14-27.

⁵ Див.: Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты / Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. XII—XIV; Грушевський М. С. Історія України — Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — К., 1997; Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руйни. — К., 1998; Kubala L. Wojna moskiewska, R. 1654—1655 / Szkice historyczne. — Ser. 3. — Krakow, 1910; Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655—1660 // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655—1660. — Warszawa, 1957. — Т. 1; Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Ibid; Wyjciek Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w

okresie wojny polnocnej 1655—1660 // Ibid; Idem. Traktat Andrusowski 1667 roku i ego geneza. —

Warszawa, 1959; Idem. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej // Rocznik Lubelski. — 1962(1964). — Т. 5. — S. 28; та ін.

⁶ Wyjciek Z. Traktat, Andrusowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa, 1959; Idem. Niektóre zagadnienia polityki wschodniej Rzeczypospolitej // Rocznik Lubelski. — 1962 (1964). — Т. 5. — S. 28; порівн.: Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271; Галактионов И. В. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979. — С. 382—383.

⁷ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12. — С. 350.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 883.

⁹ Там же. — С. 884.

¹⁰ Kersten A. Hieronim Radzejewski. Studium wladzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 317.

¹¹ Ibid. — S. 317-333.

¹² Ibid. — S. 366.

¹³ Ibid. — S. 375-376.

¹⁴ Див.: Historia dyplomacji polskiej. — Т. 2. / Pod red. Z. Wyjcieka. — Warszawa, 1982.

¹⁵ Див.: Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej... — S. 121; Заборо веки й Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века... — С. 271.

¹⁶ Wyjciek Z. Jan Kazimirz Waza. — Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1997. — S. 105.

¹⁷ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. — 1973. — Т. XIX. — Cz. 2. — S. 90.

¹⁸ Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. 6. — № 20. — С. 73.

¹⁹ Там же. — № 21. — С. 74.

²⁰ Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — № 304. — С. 420.

²¹ Там же. — № 313. — С. 426-427.

²² Документи Богдана Хмельницького. — № 304. — С. 420.

²³ Там же. — № 313. — С. 426-427; № 314. — С. 428; № 315. — С. 429.

²⁴ Центральный государственный архив древних актов (далее — ЦГАДА). — Сибирский приказ. — 1636. — Л. 432—443; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

²⁵ ЦГАДА. — Сибирский приказ. — 1636. — Л. 499—509; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

²⁶ Wyjciek Z. Jan Kazimirz Waza... — S. 109; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 155.

- ²⁷ Див.: Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII-першої чверті XVIII ст. — К., 1995; його ж. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. іст. журн. — 1995. - № 4. - С. 45-55.
- ²⁸ Жерела... - Т. 12. - С. 350.
- ²⁹ Transsylvania et bellum boreo-orientale. — Budapeste, 1910. — Т. 1. — Р. 439.
- ³⁰ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 76.
- ³¹ Там же. — С. 78; Документи Богдана Хмельницького... — С. 439.
- ³² Там же.
- ³³ Жерела... — Т. 6. — С. 134; Документи Богдана Хмельницького... — С. 340.
- ³⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 440; Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. 23. Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesiher. — Budapeste, 1874. — Р. 223-226, 236-237.
- ³⁵ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 157.
- ³⁶ Жерела... - Т. 12. - С. 336, 341.
- ³⁷ Там же. — С. 347; Документи Богдана Хмельницького... — С. 440.
- ³⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 437.
- ³⁹ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. 23: Oktmantar II Racoczy diplomaciai ossrekotte tesiher. — Budapeste, 1874. — Р. 223-226.
- ⁴⁰ Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — Р. 236 — 237.
- ⁴¹ K u r d y b a c h a L. Działnoś Jana Amosa Komeńskiego w Polsce. — Warszawa, 1957. - S. 244-245.
- ⁴² Ibid. - S. 250-251.
- ⁴³ Z a r z y c k i S. Stosunek księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakozcego II do Rzeczypospolitej Polskiej. Od początku wojny szwedzkiej do wyprawy tegoż na Polskę w r. 1657 // Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Kolomyi za rok szkolny 1889. — Kolomyja, 1889. — S. 41; Czaplinski W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej. 1655—1660. — Warszawa, 1957. — Т. 1. — S. 171,191; Тазбир Я. Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV— XVIII вв. — М., 1979. — С. 229.
- ⁴⁴ Порівн.: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... - С. 158.
- ⁴⁵ Monumenta Hungariae Historica... — Т. 23. — Р. 235 — 236; Документи Богдана Хмельницького... — С. 440-441.
- ⁴⁶ K u r d y b a c h a L. Działnoś Jana Amosa Komeńskiego w Polsce... — S. 263.
- ⁴⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. - Т. 9. — Ч. 2. — С. 1 129.
- ⁴⁸ K u b a l a L. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. - Lwyw, 1913. - S. 139.
- ⁴⁹ Цит за: K e r s t e n A. Hieronim Radzejwski... — S. 447.
- ⁵⁰ Ibid. - S. 446.
- ⁵¹ Документа Богдана Хмельницького /Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. -№ 304. -С. 420.
- ⁵² Цит. за.: K e r s t e n A. Hieronim Radzejwski... — S.447.
- ⁵³ Жерела... - Т. 6. - С. 145.
- ⁵⁴ K e r s t e n A. Hieronim Radzejwski... — S. 449.
- ⁵⁵ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 86-88, 94-95.
- ⁵⁶ K e r s t e n A. Hieronim Radzejwski... — S. 450.
- ⁵⁷ Ibid. - S. 459.
- ⁵⁸ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 82-83.
- ⁵⁹ K e r s t e n A. Hieronim Radzejwski... — S. 463.
- ⁶⁰ Ibid. - S. 451.
- ⁶¹ Архив ЮЗР. - Ч. III. - Т. 6. - С. 215.
- ⁶² Там же. — С. 82-83.
- ⁶³ Там же. - С. 197.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ Lettres de Pierre des Noyers, secretaire de la rei de Pologne Marie-Louise de Gonzague princesse de Mantoue et de Nevers, pour servil a L'histoire de Pologne et de Suede de 1655 a 1659. — Berlin: Librairie de V. Behr, 1859. — S. 97.
- ⁶⁶ Див.: K e r s t e n A. Hieronim Radzejwski... — S. 447-451.
- ⁶⁷ K u b a l a L. Wojna moskiewska, R. 1654— 1655 / Szkice historyczne. — Ser. 3. — Kракyw, 1910. - S. 437.
- ⁶⁸ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1131.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 340.
- ⁷¹ Жерела... - Т. 6. - С. 134.

(Далі буде)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.А. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський)

Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст.

Мета даної роботи — з'ясувати, як в українських історичних дослідженнях XVIII ст. висвітлювалась історія слов'янських народів і робилися перші кроки на шляху формування славістики як самостійної наукової галузі. Під останньою розуміється вивчення історії стародавніх слов'ян до появи державних об'єднань і виникнення національних мов, а також матеріальної і духовної культури південно- і західнослов'янських народів. Автор також враховував існуючу різницю між поняттями "знання (свідчення) про слов'ян", з одного боку, і "наука про слов'ян", "славістика", "слов'янознавство" — з іншого. Він виходив з того, що історична наука починається тоді, коли здійснюється не лише теоретичний підхід до вивчення минулого, але і досліджуються джерела та критично оцінюється доробок попередників.

Із середини XIX ст. російські і українські вчені приділяли увагу окремим сюжетам розгляданого питання: вивчалась освітянська і наукова діяльність Д. Туптала і Ф. Прокоповича¹, котрі зверталися до історії слов'янських народів, є праці про Київську академію², професори і вихованці якої досліджували сторінки історії слов'янських народів. У радянській історіографії аналізувались витоки наукового підходу до слов'янської проблематики та формування славістики в Росії³, зокрема, відзначався інтерес Ф. Прокоповича до минувшини слов'янських народів і підкреслювалося, що його багатюща науково-літературна спадщина "ще не вивчена істориками вітчизняної славістики"⁴. Деякі аспекти досліджуваного питання висвітлювали польські⁵, болгарські⁶ та італійські⁷ вчені. Проте вся ця література, на жаль, не дає уявлення про дослідження в українській науці XVIII ст. історії південних і західних слов'ян, більшість аспектів цього процесу не висвітлена взагалі, частина — схарактеризована однобічно, а решта — потребує нової інтерпретації.

Зростання протягом XVII ст. політичної і культурної ролі слов'янських народів у житті Європи значно підвищили інтерес до них науки, літератури й публіцистики. Своєрідним підсумком попереднього розвитку стали перші наукові і публіцистичні твори, в яких простежувалося зародження цілеспрямованого інтересу до осмислення минулого, сучасного і почасти майбутнього слов'янських народів. У західній і Центральній Європі — це праці Ю. Крижаніча, М. Орбіні, публіцистика польських авторів, діяльність Г. Лейбніца, І. Спарвенфільда, Г. Лудольфа та деяких інших. В Україні свідченням цього стали Український хронограф і Густинський літопис, "Хроніка" Софоновича та "Синопис". Зрештою, цей період було названо "предісторією славістики"⁸.

Політичні події у Європі кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема війни з Османською імперією, визвольна боротьба слов'янських народів проти турецького панування антигабзбурзькі повстання в чеських і словацьких землях, розвивали і поглиблювали усвідомлений інтерес соціальної еліти Гетьманщини до зарубіжних слов'янських народів, який був пов'я-

заний із загальними зрушеннями в духовному житті українського суспільства. В межах звичайних і в більшості традиційних уявлень поступово визрівали елементи нового бачення світу, нового підходу до предмета такого інтересу, що залишався складовою частиною публіцистичних, агіографічних та історичних творів.

У 1705 р. Данило Туптало (1651—1709) — український літописець, агіограф, один із найвідоміших церковних діячів останньої чверті XVII — початку XVIII ст., письменник, котрий, за словами академіка Д. Лихачова, "мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи"⁹, завершив 4-томну "Книгу Житій Святих", складання якої він розпочав ще в 1684 р. Це була свого роду агіографічна енциклопедія. Статті і твори її скомпоновано за календарними датами, а у кількох із них розглядалися слов'янознавчі сюжети — життя і діяльність слов'янських першовчителів Св. Кирила і Мефодія. Так, у першому тримісячному томі на вересень, жовтень і листопад (Києво-Печерська лавра, 1689) під 25 листопада Д. Туптало виклав "Життя і страждання священномученика Климента, Папи Римського". У ньому йшлося про знайдення останків Святого Климента під час хазарської місії Кирила і Мефодія. Повний же життєпис Святих апостолів слов'янських, складений у розповідній формі великого життєпису, під назвою "Того ж дня (11 травня — С. К.) життя і праці преподобних батьків наших, Мефодія і Константина, названого Кирила, єпископів Моравських, вчителів Слов'янських" було вміщено у третій "Книзі Житій Святих" на березень, квітень, травень, вперше видрукованої Києво-Печерською лаврою 1700 року.

Над цим життєписом Солунських братів автор працював, головним чином, протягом останніх років XVII ст., що засвідчують його щоденні записи у "Діаріюші": "Року 849. У цих літах Мефодій і Константин вчителі слов'янські в Козарах у Когана. Року 855. Св. Кирил і Мефодій азбуку слов'янську скомпонували і книги на слов'янську мову перевели з грецької. Року 865. У цих літах Мефодій і Константин вчителі слов'янські у Моравії"¹⁰. Із цього тексту та інших записів видно, що Д. Туптало фіксував і оцінював інформацію про першовчителів слов'янських за кількома джерелами: тут не лише Великі Четві Мінеї, але й літопис "з Нестора Печерського", інші "літописи російські", "Хронограф московський" та "Синопис печерський", а також римське видання 1588—1607 рр. "Анналів" Ц. Баронія.

Видатний український проповідник, критично дослідивши літературні пам'ятки, присвячені діяльності Мефодія і Кирила, склав новий, компілятивний життєпис. У Д. Туптала діяльність "цих двох світочів миру і просвітників країн слов'янських" змальовувалася на відповідному історичному фоні, завдяки чому відчувався колорит тієї далекої епохи і без особливих зусиль локалізувалися події у часі. Відтак, описуючи найбільш важливий період діяльності Св. Братів Солунських — Моравську місію, яка в тодішніх пам'ятках кирило-мефодіани висвітлювалася досить локально, розпливчате і часто навіть суперечливо, письменник вибрав головні факти: винайдення Св. Кирилом азбуки, переклад обома братами необхідних літургійних книг і введення ними богослужіння на слов'янській мові: "І почали слов'янською мовою Божественну правити Літургію, і весь церковний спів"¹¹. При цьому він фактично двома фразами передав саму суть відомого конфлікту з тримовниками: "...Багато архієреїв та ієреїв, а особливо західної Римської мови, почали обурюватись, що дивною мовою новоосвіченим літургію проводять. Говорили: що трьома тільки мовами, якими тітлі хресні написані були, належить Божественну літургію провадити — Єврейською, Грецькою, Римською"¹².

Д. Туптало побудував своє оповідання про слов'янських першовчителів на складній, багатоепізодній фабульній основі панонського Життя Константина Філософа, але зміг уникнути дослівного повторення із цього джерела. В його змісті автор досить часто одні епізоди безслідно виключав, інші — доповнював новими історичними вставками чи біографічними подробицями, сюжети третіх — закінчував описами, запозиченими з інших джерел. Відсутність буквального текстового збігу свідчить про колосальну творчу, наукову роботу автора, який у пошуках "істини" та "доскональності" дуже скрупульозно і критично збирав і зіставляв найрізноманітніші літописи, найбільш важливі, необхідні і достовірні документальні свідчення. Цю "єдину у своєму роді роботу", писав академік О. Н. Пипін, дійсно і "без сумніву не міг би зробити ніхто із московських книжників" ¹³. Сучасні ж болгарські вчені відзначають, що саме Д. Туптало "відіграв велику роль в уславленні Кирила і Мефодія і першим надрукував їх великий життєпис" ¹⁴. Відтак цим твором започатковувалося вивчення кирило-мефодіани — однієї із центральних тем славістики.

Окремі аспекти історії слов'ян Д. Туптало виклав у одній із останніх своїх праць — "Літописці келійному", заключну частину якої було названо "Про початок стародавнього слов'янського народу". Наслідуючи київський "Синопис", автор у традиційному для свого часу уявленні виводив походження слов'ян від біблійного Афета, сина Ноєва: "А сей Афет є прародитель і батько всіх, найпаче у Європі, мешкаючих Християн... Той же народ (чи плем'я Афетово) розширився на країни півночі, сходу, південні і західні, інших всіх силою, мужністю і хоробрістю перевершив й від славних справ своїх, найпаче військових, слов'янами чи славними почав зватися. Також і мова слов'янська" ¹⁵. Щоб переконати читача у давності і мужності слов'янства, автор спеціально ввів параграф "Про свободу чи вільність Слов'янську", в якому із посиланням на твори Я. Длугоша та М. Стрийковського розповідав про подвиги слов'ян у давнину та їх перемоги над "грецькими і римськими кесарями" й повторив легенду про дарування Олександром Македонським слов'янам грамоти про вольності і володіння землями.

Вдалиий підбір використаних джерел дозволив Д. Тупталу реконструювати головні події історії слов'ян-сарматів. Автор зауважив, що розселившись, вони отримали різні імена "від річок і лісів, прикмет, полів, від справ і від князів, своїми іменами прозвані були, як Болгари і Волинці від річки Волги... Запорожці від Запорожжя... Козаки від славного свого давнього якогось вождя... Поляни чи Поляки від поля... Чехи від Чеха князя; Ляхи чи Лехи, першого Короля Польського; Москва народ від Мосоха праотця свого, всіх Слав'яноросов" ¹⁶. У розділі "Про Європу" серед інших європейських народів названі й слов'янські. Літописець наголошував не лише на спільності походження (повторюючи відомі біблійні тлумачення), але й мовній спорідненості "народів московських, слов'янороських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких (хорватських — С. К.) і всіх загалом, скільки їх є, слов'янська мова природно вживається" ¹⁷.

Д. Туптало знайомить читачів з окремими сюжетами історії західних і південних слов'ян. Навіть викладаючи історію Руської держави, він має на увазі досить часто не лише східнослов'янський регіон, а весь слов'янський світ. Так, говорячи про хрещення Русі, яке відсувалося набагато раніше часів владарювання князя Володимира, він вказував, що апостол Павло послав слов'янам свого учня Андроніка, "еже вчив, і хрестив в Ілліріке і Місії, що є в Болгарах, в Босне і Мораве, пішовши потім у Панію чи Панонію єпископом бути" ¹⁸. Далі він пише і про друге хрещення слов'ян під

час місіонерської діяльності Кирила і Мефодія: "... У царство царя грецького Михайла, патріарху константинопільському сушу Фотію, від них же на прохання князів слов'янських Святополка, Ростислава і Коцела, прислані були слов'янські вчителі віри христової, Мефодій і Кирил, сини мужа за ім'ям Льва із Солуня, і вони по дару Духа Святого, переклали грецькі книги слов'янською мовою, Святе Євангеліє, Апостол та інші" ¹⁹. Проте найчастіше літописець звертався до історії Польщі. Зокрема, йшлося про протистояння київського князя Ярополка із польським королем Болеславом Кривоустим, що завершилося військовою поразкою останнього ²⁰.

Зрештою, твори Д. Туптала у частині висвітлення слов'янської теми були свого роду підсумковими і підводили ризику під тими знаннями про слов'ян, які накопичилися в українській історіографії на початок XVIII ст. Авторський стиль Д. Туптала ніс на собі вплив передових ідей ранньопросвітницької думки із характерною їй критичною перевіркою джерел і нового розуміння завдань історичного твору. Болгарський історіограф-ченець Спіридон вказував, що "ніхто не писав так правдиво, як святитель Димітрій Ростовський (Д. Туптало — С. К.)" ²¹. Окремі запозичення із його творів зустрічаємо й у науковців XIX ст. — П. Шафарика, Є. Болховітінова та ін. ²²

Інтерес до слов'янського світу освічених кіл українського суспільства, що в переважній більшості виховувались у стінах Київського колегіуму (з 1701 р. — академія), засвідчують й перші зразки коротких літописів кінця XVII — початку XVIII ст. Вони походять із рукописів відомих діячів культури і православної церкви В. Ясинського (1627—1707) та І. Кроковського (7—1718) й розширюють наше уявлення про історичні погляди, що панували в середовищі професорів і вихованців колегіуму. Так, слов'янські сюжети були представлені серед інших подій всесвітньої історії лапідарного за своїм стилем літопису В. Ясинського, скомпільованого на основі творів Ц. Баронія, "Хроніки" Ф. Софоновича та інших ²³.

Ця праця автора, близького до В. Ясинського — ректора колегіуму у 1665—1673 рр. та митрополита київського у 1690—1707 рр., покладена в основу аналогічної компіляції І. Кроковського, що займав ті самі посади відповідно у 1693—1697 і 1707—1718 рр. Фактична сторона цього твору розширена автором за рахунок матеріалів Хроніки М. Стрийковського, Лаврентієвського та Межигірського літописів, "Синопису" тощо, тоді як структурно він повторював літопис В. Ясинського. Минуле слов'янських народів фіксувалося у зв'язку з всесвітньою та вітчизняною історією, переважно через призму українсько-польських взаємин. Автор, зокрема, відзначав: "...1204. Роман князь війну велику з ляхами мав... 1207. Каптаном римським мони віднято за поворотом до Польського короля Локетка від папи римського... 1588. Ляхи прийняли календар від Риму... 1597. Наливайко, гетьман запорозький за унію ляхів воював... 1649. Король Владислав помер у Вільно... 1651. Війна Радивілова. Ї того ж року був Радивіл у Києві і Київ спалив... 1654. На Дрожиполі козаки ляхів збили... 1663. Король Казимір ходив за Дніпро. Й Іван Брюховецький змінив. 1664. Казимір, король польський, Глухова добував..." ²⁴.

Спеціальний інтерес до осмислення минулого і сучасного становища слов'янських народів виявив інший виученик Київського колегіуму, а згодом професор і ректор Київської академії Феофан Прокопович (1677 чи 1681—1736). Вирішальний вплив на формування інтересу майбутнього мислителя до слов'янського світу мало його спілкування у стінах колегіуму із студентами — вихідцями із слов'янського Півдня і Польщі — та обов'язкове вивчення серед інших мов польської, що зумовлювалося традиціями тогочасної української науки.

Навесні 1694 р. Феофан вирушив у освітню мандрівку по Європі. Спочатку він зупинився у Польщі, де протягом двох років викладав поетику і риторіку в одній із львівських колегій, а згодом, за свідченням його біографа Т.-Г. З. Баєра (1694—1738), "прибув він до Кракова, де єпископам і деяким професорам відомий став, а згодом — до Відня, королівств Кроації (Хорватії — С. К.), Славонії, звідти через Тірольський комітат, Форум Юлію, Удіну, Патавію (Падуя — С. К.), Феррару, Анкону, Бононію (Болонью — С. К.), Флоренцію до Пізи дійшов... прибув до Рима, матерії мистецтв і наук"²⁵. Після трирічного студіювання у колегії Св. Афанасія та римських бібліотеках він знову пішки через слов'янський Південь і Центральну Європу повернувся до Києва (1703). Так київський науковець став одним з перших українських вчених, хто наприкінці XVII — на початку XVIII ст. відвідав фактично всі слов'янські землі Центральної і Південно-Східної Європи. І хоча вивчення їх мови, історії та культури, за винятком поляків, навряд чи було спеціальною метою подорожі Феофана та переважувало над потребою поглиблення студій "світських" наук, його мандрівку потрібно розглядати як явище, що, поза сумнівом, мало позитивний вплив на становлення цілеспрямованого інтересу до зарубіжних слов'ян у представників української вченості, насамперед серед академічної корпорації.

Важливе значення у світлі досліджуваної проблеми мав академічний курс Ф. Прокоповича "Про риторичне мистецтво" (1706), багато ілюстровані цитати із польських хронік та текстів. Обґрунтовуючи проблему походження польського народу, київський професор, наприклад, у шостій книзі свого курсу "Про метод писання історії і про листи" наводить власні аргументи щодо особи легендарного прабатька поляків Леха: "Звістку про нього пізніші історики, як польські, так і інші, прийняли як достовірну і не вагалися писати не тільки про те, що був такий, але які війни вів, скільки років управляв країною... Завдяки цьому польський народ добре пам'ятав своє походження і життя Леха. А коли Марцін вивів це на світло, а за ним послідували Кромери, Стрийковські та Ліпські, то чи раптом усі поляки забули про все це?"²⁶.

Історія стародавніх слов'ян дістала певне відображення у наступній праці Ф. Прокоповича "Витяг з літописців коротких відомостей від початку великих монархів, що були на державних престолах, викладений за ступенями і роками". Вона була одним із варіантів авторської історії Росії від найдавніших часів до Петра I, скомпільованої на основі творів польських і західноєвропейських хроністів, руських літописів, які ретельно аналізувалися, оскільки, вказував Ф. Прокопович, "польські та рутенські (руські — С. К.) хронологи досліджують і вивчають це по-різному"²⁷.

Як і Д. Туптало, Феофан виводив походження слов'ян від біблійського Афета, а їх назви — від грамоти Олександра Македонського. Збігаються їх погляди й на слов'янську мовну та культурно-історичну спільність, вивчення якої у контексті дослідження вітчизняної історії було досить важливим фактором з точки зору перспектив зростання цілеспрямованих слов'янознавчих інтересів у середовищі українських вчених. Говорячи, зокрема, про хрещення Русі та винайдення слов'янської грамоти, автор "Витягу з літописців" досить слушно назвав Мефодія і Кирила "вчителями слов'янськими". Згадувалися також походи київських князів на Балкани: Святослав "в болгарях 80 міст взяв", а Володимир "переміг же Мечеслава, князя польського, і взяв у нього міста Перемишль, Победиш, Вячици та інші, і за Дунаєм взяв землі болгарську, сербську, муянську, волоську, крояцьку, дупляцьку, семиградську і бубрицьких татар, і данину на них поклав"²⁸.

У післямові "Огляд цієї повісті" до російського видання книги хорватського вченого-богослова М. Орбіні "Царство Слов'ян", яку деякі сучасні автори помилково приписують Ф. Лопатинському²⁹, Ф. Прокопович відкинув твердження автора, що місіонерська діяльність Кирила і Мефодія начебто спрямовувалася папою римським, а для підтвердження своїх суджень посилався на чеські та польські хроніки, "Повість времінних літ", спирався на висновки Ц. Баронія. "Якщо ці апостоли були направлені папою, — пише він, — не дійшло б до чвар між греками і римлянами відносно похрещених болгар: оскільки без будь-яких сумнівів болгари були б папними". На підтвердження того, що Кирило і Мефодій не були посланцями Риму, а проповідували православ'я, вчений досить слушно посилався на сучасне йому становище православної церкви у слов'янських народів: "І до сьогодні бачимо той чин в Росії, болгарях та інших народах слов'янських, що під владу папи не відійшли і не втратили батьків своїх легенди"³⁰.

Завдяки російському перекладу твір М. Орбіні зміг стати важливим джерелом як для сербської, так і болгарської історіографії XVIII ст.³¹ Це, безперечно, стосується і авторської післямови київського теоретика, яку сербський історик І. Раїч (1726—1801) назвав серед "авторів достовірних", до яких із російських видань він також відносив "Синопис", "Феатрон" М. Стратеманата "Царство Слов'ян" М. Орбіні³². Зрештою, введення авторської післямови-коментаря Ф. Прокоповича у петербурзьке видання книги М. Орбіні було переконливим свідченням цілеспрямованого інтересу освіченої частини українського суспільства до історії та сучасного становища слов'янських народів й поширення цієї тенденції завдяки їх посередництву (Ф. Прокопович, Г. Бужинський) на середовище московських і петербурзьких вчених.

Протягом першої половини XVIII ст. на зміну творчості академічного духівництва, котре відживало і втрачало свою провідну роль, поступово приходить нова літературна течія, виникнення якої пов'язано із "козацькою інтелігенцією, славнозвісним "станом військових канцеляристів", що його виховала Київська академія"³³. В її стінах майбутні жителі пізнавали мистецтво творення історії, згодом втілюючи це у своїх працях послідовно дотримуючись історіографічних принципів тогочасних академічних риторик. Зокрема, у своєму викладі "Про риторичне мистецтво" (1706) Ф. Прокопович вказував: "Мета історії — приносити користь, але користь таку, очевидно, щоб ми з чужих прикладів так як з власного досвіду, знали, що слід робити, а чого уникати"³⁴.

Першим у серії козацьких літописів XVIII ст., що найвиразніше відбиває погляди старшинського стану, був літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки (7—1738). Він мав назву "Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького" і обіймав події з найдавніших часів до початку XVIII ст. Хоча в "Оголошенні до читача" автор пояснював, що замислив оцю історію написати на "незабудь нащадкам" про славетні звершення козаків, авторське уточнення у назві "від початку поляків", потрібне повторення тут імені цього слов'янського народу та визначення хронологічних меж твору — "за найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира" — вказувало, що найближча історія Польського королівства також опинилася серед центральних сюжетів його викладу. Серед джерел останнього, як це вже відзначалося науковцями, були Літопис Самовидця, "Синопис", твори польських історіографів і хроністів М. Бельського, М. Кромера, М. Стрийковського, В. Коховського, О. Гвагніна, С. Твардовського, книги німецьких авторів С. Пуфендорфа та Й. Гібнера. Використовував Гра-

бянка й спогади сучасників та офіційні документи: акти, грамоти, договори України з Польщею та Московщиною, різноманітні листи тощо.

Розпочинався твір із з'ясування вельми важливого, на думку автора, питання "про зачатки перейменування на козаків та звідки їхня назва походить, від якого племені та роду". У дусі "сарматської теорії" життєписець виклав своє бачення етногенезу одного із слов'янських народів – українського: "Має щонайдавніше походження від скифського роду... від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера"³⁵. Від читачів твору Грабянки, його сучасників, ніяк не могла приховатися політична тенденція подібної генеалогії, оскільки в їх уявленнях запропоноване походження козаків від першого сина Афета Гомера було набагато почесніше, ніж загальновідоме твердження про походження "Москви" від його шостого сина Мосоха. Ці нащадки Гомера "альянохозари", продовжував Грабянка, зайняли колись територію майбутньої України, дехто з них пішли потім на південь "навіть до Панонії і там дали початок іншим народам, які тоді прозивалися аварами, гунами тощо", другі ж розселилися до Волги і "перебрали собі назву Болгар", а згодом "попрямували до Дунаю і десь року 666 болгарами прозвалися"³⁶. За цією версією, європейською прабатьківщиною слов'ян ставала Україна, а основними їх предками оголошені козаки. Про територіальне розмежування колись великого слов'янського племені ми зустрічаємо згадку й далі: "Розселились аж до берегів північного моря-окіану і поселилися за річкою Альбою і що перебрали назву велятобів, сербів, оботритів, богемів", підкреслюючи при цьому спільність їх походження та спорідненість – "єдиного племені і народу суть, і що тільки деякими звичаями та обрядами різнилися"³⁷.

Викладаючи давню історію, Грабянка розповів й про численні перемоги "народу славенского", повідомив про прийняття слов'янами християнства, коли вони "з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-католицький догмат проповідувати"³⁸. Не залишилися поза увагою життєписця і трагічні сторінки історії західного слов'янства – нищівна поразка від військ імператора Карла у Панонії, а на півночі – від кесаря Отгона. І хоч кількісно це плем'я й поменшало, констагував авгор, проте мужність їхня не зменшилася.

Історія українських земель до часів Хмельниччини подавалася також досить схемагично, переважно на тлі польської експансії, що, як вважав автор, була розпочата 1340 р. польським королем Казиміром. Польські сюжети представлені й у основній частині твору, де йшлося, "чому Хмельницький повстав на поляків", і викладалися події визвольної війни середини XVII ст. Так, Грабянка розповідав про смерть короля Владислава і обрання шляхтою на польський престол Яна Казиміра, про українсько-польську військову конфронтацію й похід Б. Хмельницького у польські землі восени 1655 р. та ін. У заключній частині літопису польська тема поступово відійшла на другий план за рахунок російських сюжетів, хоча у порічних записках авгор продовжував фіксувати найголовніші політичні події у Польській державі, наприклад, похід у 1683 р. польського війська під орудою Яна Собеського "заради загальної християнської справи" проти гурок. "Вони гак силу гурецьку розбили, — пише козацький літописець, — що сам візир, залишивши напризволяще габір, гармаги і намеги, з невеличким загоном заледве втік"³⁹.

Зрештою, літопис Г. Грабянки на почагок 1710-х рр. найповніше і найвиразніше обгрунтовував і відбивав погляди козацької старшини щодо найголовніших подій всесвігньої історії, зокрема слов'янських народів й

минулого та почасти сучасного автору становища України. Тому цей твір протягом XVIII ст. автори інших літописних компіляцій неодноразово доповнювали, переробляли і переписували.

Одне з центральних місць серед джерел козацьких літописів займали хроніки та історичні твори польських авторів. Протягом перших десятиріч XVIII ст. їх діапазон розширився за рахунок віршованої поеми С. Твардовського "Війна домова", де уперше подавався зв'язаний і повний виклад польсько-української війни середини минулого століття. Останнє зумовило надзвичайну увагу до цього джерела українських життєписців: твір С. Твардовського використовував Грабянка, майже водночас його було перекладено на історичний прозовий стиль лубенським писарем С. Савицьким, який назвав свою працю "Повість про козацьку війну з поляками" (1718)⁴⁰.

Можливо, що саме виклад О. Савицького наштовхнув іншого козацького життєписця — Самійла Величка (1670 — після 1728) на думку в "інший спосіб учинити переклад" твору С. Твардовського⁴¹. Назва літопису Величка "Сказання про війну козацьку з поляками" (1720) говорить читачеві про наміри автора й про те, що власне польська тема займає у ньому не останнє місце. Як і його сучасник Грабянка, Величко неодноразово наголошував на спільності походження та етнічного коріння козацько-руського і польського народів, зараховуючи їх до "преславних у Європі народів"⁴². Підтвердженням цього для автора слугував авторитет польських історіографів та посилання на офіційні документи. Так, у сімнадцятому розділі першої частини "Сказання" наводився текст універсалу Б. Хмельницького, де сповіщалося, що "поляки народились і пішли від нас, савроматів та русів, і про це свідчать їхні і польські хронікарі... але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками... взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і наволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою..."⁴³.

Серед численних сюжетів твору виділяється історія Польської держави XVII ст., що подавалася на тлі українсько-польської конфронтації. Чимало уваги приділено також подіям шведсько-польської війни, зокрема збройному опору польських патріотів під проводом С. Чарнецького. Цій темі присвячено майже повністю останні п'ять частин першого тома. Відтак у Літописі Величка Корона Польська згадувалася 160 разів, Річ Посполита — 133, Польща — 216, Великопольща — 15, тоді як Москва і Московська держава — 230 разів, а Російське царство — 110. Середньовічна польська столиця Краків фігурувала у тексті 36 разів, Люблін — 29, Варшава — 73, Познань — 17. Із польських державних діячів С. Величко найчастіше згадував короля Яна Казимира — 93 рази та Владислава IV — 28, реймента і воєводу руського С. Чарнецького — 42 (підрахунки автора).

Південним слов'янам козацький життєписець приділив значно менше уваги, а перша згадка про слов'янський південь датувалася 1658 р. У ній йшлося про війну між Туреччиною та Венецією: "Турчин стояв тоді в Ядренополі (Адріанополі — С. К.) і хотів на прийдешнє літо проводити свої війська через Кроацію (Хорватію — С. К.) на венецьку війну. Для того він, піднісши воєну Хоругву проти венетів, змусив усіх ковалів у Румелії (територія Південної Болгарії — С. К.) гриміти залізом, куючи зброю"⁴⁴. Згодом, говорячи про невдалий похід російських військ на Крим у 1687 р., С. Величко свідчив, що минулі довгочасні незгоди між християнськими державами спричинили їх військові невдачі і підкорення басурманами. "...Не тільки завоювали і заволоділи доброквітними у давні часи Грецьким християнським царством і його столицею Константинополем, -- пише

він, — але й загорнули й нахилили потім своїм насиллям та зброєю під свою владу й інші християнські держави, а саме: Сербську, Болгарську, Венгерську, Мултянську, Волоську тощо... І нарешті обернули вони своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій" ⁴⁵.

Як на свій час, справді старанний і критичний автор С. Величко, крім польських друкованих джерел: творів О. Гвагніна, М. Кромера, С. Твардовського, щоденника Окольного, краківських газет тощо, намагався ілюструвати свій виклад великою кількістю польських, російських та українських офіційних документів. Прискіпливий автор не брав на віру звістки джерел про ті чи інші факти, а зіставляв і перевіряв їх, що "характеризувало великий поступ в розвитку історичної науки" ⁴⁶. Однак козацький літописець ще не усвідомлював поняття про об'єктивність історичного факту, що досить легко компенсувалося перебором бажаних "свідчень" •- версій, залишених попередниками, і навіть створенням нових, інколи з посиленням на неіснуючі джерела. Не випадково С. Величко сам був автором фальсифікату — діаріуша Самуїла Зорки ⁴⁷.

Чільне місце в історичній літературі середини XVIII ст. займає "Короткий опис Малоросії" (1735), як назвав невідомий автор свій стислий виклад минувшини України від великокняжої доби, а головне, від XIV ст. до 1734 р. Життєписець скопілював вибірку із творів своїх попередників, насамперед літопису Грабянки, виклавши матеріал без вичурності стилю, зрозумілою читацькому загалу мовою, що зумовило надзвичайну популярність і доступність цього твору. Наслідуючи традиції козацьких історіографів, автор подавав історію українських земель у тісному зв'язку з історією Польщі, виводячи початок польського владарювання в Україні із часів короля Казимира Першого. Відтак і хронологічний опис найголовніших подій національної історії, як правило, літописець пов'язував із роками правління польських королів: "1574. Після же, при королі польському Генріху Французькому, був гетьманом запорізьким Сверговський, який з Іванею, господарем волоським мали по 14 щасливих війн на турків... 1576. Після був гетьманом Богданко. Він завоював Крим. При Степані ж Баторії королі польському, у тому ж 1576 році... поставив сам їм гетьмана... 1620. За Жигмондта Другого, короля польського, гетьман Жолковський* ходив з козаками українськими на Цоцору проти турок..." ⁴⁸.

Зрештою, польські сюжети на сторінках "Короткого опису Малоросії" були представлені досить рівномірно, а в останньому з них, як і в цілому творі, йшлося про події 1733—1734 рр., смерть короля Августа Другого і зведення на престол його сина Фрідріха, заради чого були "відряджені від її величчї государеві імператриці війська великоросійські і малоросійські у Польщу" ⁴⁹. У плані фактичної сторони даного питання цей твір значно поступався Літопису С. Величка. Проте його численні списки доводять, що у середині і другій половині XVIII ст. саме він слугував головним джерелом і посібником для всіляких покликань на минуле України та Польщі.

З трохи пізніших літописів, написаних у середині XVIII ст., вирізняється анонімний "Літописець, що де в руській і польській сторонах діялось і якого року", відомий ще з подачі М. Білозерського як літопис Чернігівський. Виклад подій твору охоплював період з 1587 по 1725 р. (за іншими списками доведено до 1750 р.) і, незважаючи на його лаконічність, він містить оригінальні відомості із історії Польщі. Так, під 1620 р. автор записав: "Турки гетьмана великого коронного Жолковського на Цоцорі з військом розбили, а самому Жолковському гетьмановий мужик сокирою

* Мається на увазі коронний гетьман С. Жулкевський.

голову відрубав над Дністром, проти Могиліва Подільського. Того ж року, у Варшаві на сеймі, шляхтич Пекарський Жигмонта, короля польського, коли той виходив з костюлу, вдарив чеканом, але Бог його сам боронив від смерті, бо плашмя вдарив і кров його облила, і пав король на землю, а потім пришедши до себе, дарував його здоров'ям, й Владислав королевич, наказав його (Пекарського — С.К.) на коні мідному спалити і велів, щоб чеканів ніхто не носив"⁵⁰. Важливі подробиці щодо замаху на польського короля, як і оповідання під 1632 р. про розправу поляків над царем-самозванцем, що поблизу Лубен підбурював голоту⁵¹, видають в авторі твору представника козацької старшини, у світогляді якого можна відзначити сталу зацікавленість політичною історією Польщі та усвідомлення спільного минулого українського і польського народів. Отже, пам'ятки історичної думки середини і другої половини XVIII ст. відбивали конкретно-історичну атмосферу доби їх створення, кардинальні зміни у політичному житті України. Відразу ж по скасуванні Гетьманщини (1764) з'явилися історичні праці, які ніби підбивали підсумок пережитої доби самостійності, а потім автономного існування краю. Зокрема, ці настрої знайшли відображення на сторінках "Короткого опису про козацький малоросійський народ і воєнні діла його..." європейськи освіченого П. Симоновського (1710—1808). Як і Грабянка, він бачив у козаках "рід скіфослов'янський"⁵². Підсилюючи цей "козачий" варіант "сарматської теорії" походження слов'ян, автор свідомо замовчував її важливу ланку — "Мосох-Москва", що активно поширювалася в історіографії російськими авторами. В цілому ж у світлі слов'янознавчих сюжетів твір П. Симоновського нічого оригінального не містить у порівнянні з іншими подібними хроніками.

Розвиток і поглиблення спеціального інтересу соціальної еліти Гетьманщини до історії слов'янських народів засвідчила поява у 1770 р. "Зібрання історичного" відставного прилуцького полковника обозного С. Лукомського (1701—1779). Ще у 1738 р., перебуваючи на службі у Військовій Генеральній канцелярії, цей виученик Київської академії переклав з краківського видання 1639 р. щоденник домініканського ченця Семена Окольського про польську військову експедицію проти учасників козацького повстання 1638 р., доповнивши його оповіданням про події другої чверті XVII ст.⁵³ Невдовзі він переклав записи польського хронікера Матвія Тітловського про спільну боротьбу польських і козацьких військ з турецько-татарською навалою у 1620—1621 рр. Як і в першому випадку, С. Лукомський додав до перекладу власну літописну компіляцію щодо подій 1622—1638 рр.⁵⁴ Серед джерел останньої, крім творів польських авторів, були й такі, що не дійшли до нашого часу, зокрема Руський вірогідний літопис. Внаслідок цього авторська студія зберегла у своєму складі деякі оригінальні відомості з історії українсько-польських взаємин: інформацію щодо ставлення принца, а згодом польського короля Владислава до козаків та гетьмана Сагайдачного, листування останнього із польським королем Жигмонтом III тощо. Обидві ці праці, за задумом С. Лукомського, мали бути вступом до зробленого ним перекладу поеми С. Твардовського "Війна домова", що не дійшов до нашого часу⁵⁵. І хоча авторські студії до перекладів польських авторів, як і остання історична компіляція С. Лукомського, досить бідні оригінальною інформацією про минуле слов'янських народів, вони відбивали конкретно-історичну атмосферу доби створення і свідчили про підвищену увагу їх автора до історії Польщі, польсько-українських відносин.

Загальна тенденція до розширення джерельної бази історичної літератури, у першу чергу за рахунок залучення архівних матеріалів, не могла не

вплинути на більш високий рівень висвітлення слов'янської теми в студюваннях українських вчених останніх десятиріч XVIII ст. Це відбилося, насамперед, на науковій діяльності українського історика і археографа, дійсного члена Російської академії (1808) М. Бантиша-Каменського (1734—1814), який здобув серйозну історико-філологічну підготовку у Київській академії та Московському університеті. У 1763 р. він розпочав службу у Московському архіві Колегії іноземних справ, а згодом очолив його. Займаючись вивченням документів про відносини Росії з Туреччиною і Польщею, М. Бантиш-Каменський протягом 1780—1784 рр. підготував фундаментальний п'ятитомний звід джерел "Дипломатичне зібрання справ між Російським і Польськими дворами із самого їх початку до 1700 р.". Ця обширна і ретельно підготовлена праця хоч і залишалась у рукописі (була лише частково видана у 1860—1862 рр.)⁵⁶, однак стала предметом уваги цілого покоління російських і зарубіжних вчених, починаючи із М. Карамзіна, який використав її в "Історії держави Російської".

Проте мало привертала до себе увагу науковців і достатньо не проаналізована книга М. Бантиша-Каменського з історії Берестейської унії 1596 р. і церковно-релігійного життя наступних двох століть у східних провінціях Польської держави (1795, опублікована 1805)⁵⁷. Вона свідчила про принципово новий підхід в історіографії до польської теми, суспільний інтерес до якої внаслідок поділів Польщі набагато зріс.

Проблема унії, на думку автора, постала чи не відразу після розколу церков в 1054 р. Посилення уніатських настроїв у православному середовищі Речі Посполитої протягом другої половини XVI ст. пов'язувалось із активізацією пропаганди унії папськими послами та єзуїтами, а також конфліктом у самій православній церкві через нерозважливі і суперечливі дії Константинопольського патріарха Єремії — зміщення з київської митрополії Онисифора Дівочки та призначення на його місце Михайла Рогози. Остання подія підштовхнула український єпископат до рішучих дій і "на скликаному 1595 року у Києві Соборі вирішили у підлеглість Папі, і прийняти догмати Римського сповідання"⁵⁸. Також у дослідженні докладно висвітлюються події, що передували Берестейському собору — місія до Риму двох православних єпископів І. Потія і К. Терлецького, у ході якої 23 грудня 1595 р. папа римський прийняв рішення, підтверджене невдовзі ухвалою церковного собору 1596 р. про перехід київської митрополії під зверхність римського престолу⁵⁹.

Головна сюжетна лінія викладу торкалася конфлікту у церковно-релігійному житті України й Білорусі — східних провінціях Речі Посполитої, що спалахнув після Берестя і тривав протягом наступних століть. М. Бантиш-Каменський цілком слушно вказував на визнання польським королем уніатських єпископів єдиною законною ієрархією у православному суспільстві й акцентував увагу на прагненні державної верхівки підкорити православне духовенство їх владі. Релігійний конфлікт, на думку автора, з часом набув характеру політичного протистояння: непокора єпископів стала розцінюватись як непокора польській Короні. Проте зміщення позицій уніатів не означало для дослідника придушення опозиційних настроїв, оскільки у конфесійний конфлікт поступово втягувалися нові широкі верстви населення, насамперед козацтво⁶⁰. Як відкритий виклик на адресу польського короля і свідчення готовності православної опозиції до рішучих дій проти уніатської політики стало, на його думку, створення 1620 р. (єрусалимським патріархом Фотієм на українських землях нової православної ієрархії).

Доволі схематично М. Бантиш-Каменський виклав події передодня і років Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Зрештою,

він підкреслив важливе значення для православної частини населення статей Зборівського договору 1649 р. і Гадяцької угоди 1658 р., хоча й "через хиткість козаків, іноді переймаючих підданство Російського двору, іноді Польського вимагаючи покровительства, Зборівська постанова мало, а Гадяцька комісія ще менше з польської сторони була виконана" ⁶¹.

Чи не найбільше уваги приділив автор міжконфесійним відносинам на Правобережжі наприкінці XVII—XVIII ст., залучивши для цього чималі масив архівних матеріалів. Навернення в унію та насильне покатоличення поспільства, супроводжувані утисками і неприхованими гоніннями на православ'я, набули у цей період, на його думку, характеру державної політики Речі Посполитої. Рішення ж Генеральної конфедерації 1733 р. ще більше дискримінували православних заборонаю організувати публічні похорони та релігійні процесії, поставили виконання православним духовенством треб і служб у залежність від дозволу місцевих ксьондзів ⁶².

У книзі докладно охарактеризована позиція російського уряду щодо міжконфесійного конфлікту на Правобережжі, зокрема зауважено, що ратифікація у 1710 р. сеймом Вічного миру 1686 р., статті якого проголошували російський уряд опікуном православного населення Польщі, дозволили царату виступити у ролі захисника православ'я ⁶³. Проте становище православних не поліпшилось і після формального їх урівнювання в правах із католиками й скасування за постановою сейму (1766 р.), прийнятою під тиском російської дипломатії, всіх попередніх дискримінаційних рішень.

Із вірнопідданих царату позицій автор простежив релігійну ситуацію за часів поділів Польщі, висловивши переконаність, що лише включення Правобережної України до складу Росії "поклато край не лише всім клопотанням Російських государів з приводу захисту своїх єдиновірних, що були під польською владою, але і самому їх терпінню і стражданню, що знали від гонінь Римського і Уніатського духовенства" ⁶⁴.

Загалом, поява як "на свій час дуже солідно зробленого" ⁶⁵ дослідження М. Бантиша-Каменського стало важливою подією у відокремленні вивчення зарубіжного слов'янства від розробки національної історії та пов'язаних з нею наукових дисциплін.

Із Колегією іноземних справ Росії пов'язана діяльність іншого представника української історичної науки кінця XVIII ст. — Якова Марковича (1776—1804) — онука відомого мемуариста, вихованця Московського університетського пансіону, автора "Записок про Малоросію, її жителів і твори" (1798), у першому розділі яких було подано стислий виклад історії стародавніх слов'ян. Метод дослідження науковця — встановлення істинного факту на основі вельми критичного підходу до історичних джерел і творів попередників, навіть таких авторитетів, як, наприклад, почесний член Петербурзької АН А. Шльоцер, — вигідно вирізняла його твір від подібних компіляцій цього періоду. Крім того, Я. Маркович розширив коло традиційних джерел за рахунок праць А. Лизлова, М. Ломоносова, О. Манкієва, Ф. Єміна, М. Щербатова, І.-Г. Гердера та інших, виписки з яких збереглися в архіві дослідника ⁶⁶.

Для слов'янознавчих поглядів Я. Марковича характерне розуміння складності проблеми походження слов'ян, розв'язання якої передбачало врахування їх контактів і зв'язків із іншими народами. "Час згладив усілякі сліди, за якими можна було б дійти до місця народження і до гробів перших жителів Малоросії, — писав він, — проте можна найменувати її колискою Росії, тому що предки їх сармати, скіфи і слов'яни поселилися там раніше і побудували тут перші міста. Частина, яку займали сармати, була більшою і називалась суомі; а скіфи жили лише на берегах Дніпра" ⁶⁷.

Аргументи вченого ла користь давності слов'ян у Європі, визначення їх прабатьківщини як регіону у межиріччі Дунаю і Дону свідчили про його заперечення норманської теорії походження слов'ян, що розвивалось у російській науці Т.-Г. З. Байером і Г. Міллером.

З історичної відстані розглянув Я. Маркович також суспільний і адміністративний устрій в минулому українських земель. Він вказував, що Магдебурзьке право і розподіл на воєводства та повіти було введено польським королем Казиміром Ягайловичем, який згодом "роздав всю Мало-росію, по частях, вірним і хоробрим людям із тамтешніх жителів", тоді як Казимір Великий надав дворянські титули "всім вірним і хоробрим малоросіянам". Походження ж поняття "Україна... тобто прикордонна земля", пов'язувалося автором із землями по берегах Дніпра, переданими козакам Стефаном Баторієм⁶⁸. Ці, як і решта слов'янознавчих сюжетів твору, де, зокрема, розглядалася міфологія стародавніх слов'ян, поглиблювали суспільний і науковий інтерес до слов'янського світу.

Не обминув слов'янознавчих сюжетів і автор славнозвісної "Історії Русів". Слов'янський народ він виводив від біблійного Афета, сина Ноєва, а саму назву "слов'яни" пов'язував з їх родоначальником і князем Сла-венном — нащадком Росса, онука Афетова, що було новим у трактовці походження їх імені. Водночас, навряд чи можна погодитися з думкою анонімного історіографа, що з Азії слов'яни переселились у Європу в роки Вавілонського змішання мов, осівши на землях "од гір Поясних, або Рифейських, і від моря Каспійського на Сході до ріки Вісли і моря Варязького на Заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на Півдні до Північного океану і Балтійського моря на Півночі"⁶⁹.

Подібні твердження автор прямо відносив до київського літописця "Нестора Печорського", авторитет якого і "його послідовників і попередників, які ту історію писали", особливо зростав, оскільки всі вони (за волею автора) "були Академіками, або Членами тої головної школи, яку в Слов'янах заведено було в місті Києві Кирилом, філософом Грецьким, невдовзі по запровадженні там релігії Християнської"⁷⁰. Подальша історія слов'ян викладалася автором на основі свідчень Птолемея, Геродота, Страбона, Діодора та ін. Серед подій він також вирізняв безперервну війну слов'ян з сусідніми іноплеменними народами, зайняття нових земель "за річкою Дунай до моря Адріатичного в Іллірії і від гір Карпатських до ріки Одра, а на західних берегах Балтійського моря оселили всю Померанію, їхнім нарiччям так поименовану". Автор "Історії Русів" вказував, що давні історики слов'янські племена по-різному називали, приміром "Східних Слов'ян ... Скiфами, або ж Скiттами... Південних — Сарматами... і Русами, або Русняками... Північних приморських Варягами"⁷¹.

Натхнений національною ідеєю й бажанням з'ясувати місце русів-українців "між народами", автор проводить думку, що державне життя українського народу бере початок за часів створеної саме ним Київської Русі. У творі відзначалося, що частина "Слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунай до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини і Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами і Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону Русь... і на Білу Русь...". Відповідно до цього концептуального бачення української минувшини робиться важливий висновок: "Відомо ж бо з історій, що народ сей з найдавніших давен був у землі своїй своїм самостійним і самодержавним під управлінням власних Князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями і війнами. Але перше нашестя і спустошення Татарське з Ханом своїм Батиєм завело його в протекцію Литовську, а опісля — і до злуки з Польщею"⁷².

Зрештою, у викладі наступних подій автор здебільшого обмежувався територією Русі, але не обминав й окремих аспектів історії Польщі, у кордонах якої у 1386 р. "Малоросія, під давньою назвою Русі, об'єдналась тоді разом з Литвою". Найбільше уваги автор приділив зовнішній політиці польської держави, що найчастіше підкріплялась військовою міццю королівства. Жоден український історіограф XVIII ст. не приділяв стільки уваги військовим справам, як автор "Історії Русів". Це стосувалось і військових кампаній польської армії: детально обгрунтовані перемоги і поразки, розкрито мистецтво ведення бою, дано чимало подробиць, що значно розширяло коло традиційних сюжетів польської теми. Окремі з них висвітлювалися в українській історичній літературі вперше. Так, у першому розділі докладно оповідалось про польсько-турецьку конфронтацію 1439 р. Не минув автор і "віроломного і ганебного" порушення королем у 1444 р. мирного договору з Туреччиною, що викликало нову битву поблизу Варни, фінал якої для поляків виявився жакхливим: "Армія Польська була розбита і розсіяна, Король убитий"⁷³. Відображено в "Історії Русів" участь у цій битві 30-тисячного руського війська, залишки якого "по розбиттю всієї польської армії повтікали до Булгарії, а народи тамошні, що з Русинами єдиновірні і єдиноплеменні, бо з слов'янського роду з-під ріки Волги вийшли, давали їм безпечний у себе притулок, проводили їх потаємними дорогами за ріку Дунай"⁷⁴.

Оригінальні для української історіографії XVIII ст. матеріали і сюжети, що торкалися військової історії сусідньої слов'янської держави, зустрічаються і в наступних розділах "Історії Русів". До того ж, автор виявив прекрасну обізнаність з дипломатичною документацією Польщі, яка вміло перекладалась із польської і стилізувалась відповідно до політичних обставин його часу⁷⁵. Зрештою, твір відіграв помітну роль у розробці окремих аспектів історії стародавніх слов'ян, військової справи польської держави та українсько-польських взаємин.

Отже, на кінець XVIII ст. вивчення історії слов'янських народів значно просунулось уперед: визначалися концепції походження слов'ян, розроблялися питання історії та культури західних і південних слов'янських народів. Особливо помітний інтерес до історії Польщі та польсько-українських відносин виявили С. Величко, М. Бантиш-Каменський, автор "Історії Русів". Завдяки творам Д. Туптала та Ф. Прокоповича в історіографії слов'янського відродження започатковано дослідження кирило-мефодіївської проблематики. Ці новації прискорювали процес відокремлення вивчення західних і південних слов'ян від розробки української історії та пов'язаних з нею наукових дисциплін, а протягом наступних десятиріч - й організаційного оформлення славістики як самостійної наукової галузі.

¹Чистович И. Феофан Прокопович и его время. — СПб., 1868; Морозов П. П. Феофан Прокопович как писатель. — СПб., 1880; Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651—1709). — СПб., 1891; Титов Ф. И. К истории Киевской Духовной Академии в XVII—XVIII в.: Св. Димитрий митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской Духовной Академии (1651—1709). — К., 1909; отдельный оттиск из Трудов Киевской Духовной Академии та ін.

² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721—1795 гг.). — Т. I—V. — К., 1904—1908; Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII ст. — К., 1901; Петров Н. И. Киевская академия в царствование Екатерины II (1762—1796 гг.). — К., 1906; Титов Ф. И. Киевская академия в эпоху реформ (1796—1814 гг.). — К., 1912; В и ш н е в с к и й Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). — К., 1903; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией. — К., 1856.

³ Дьяков В. А., Мыльников А. С. Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — М., 1979. — С. 11—46; Моисеева Г. Н. Славистика в России XVIII в. // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Международный съезд славистов. — Загреб—Люблина, сентябрь 1978. — М., 1978. — С. 511—515; Мыльников А. С. Об истоках становления славяноведения в России (К вопросу об изучении "предыстории" славистики) // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. — М., 1984. — С. 5—42 та ін.

⁴ Мыльников А. С. Зарождение академической славистики // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. — М., 1987. — С. 18.

⁵ L u z n y R. Pisarze Krógu Akademii Kijowsko-Mohylanskiej a Literatura Polska: z dziejów zwazków kulturalnych polsko-wschodnio-słowiańskich XVII—XVIII w. — Kraków, 1966; Я н о-в с к а Л. А. Литературно-богословское наследие Святителя Димитрия Ростовского: восприятие иезуитской науки XVI—XVII вв.: Автореф. дис...докт. филол. наук. — М., 1994.

⁶ Дылевский Н. М. Димитрий Ростовский (Данило Туптало) и болгарское возрождение: Заметки и материалы // Etudes balkaniques. — Sofia. — 1966. — № 4. — С. 113—139.

⁷ В г о г і В е р с о f f G. Krylewstwo Słowian. Mysi polityczna i historyczna pisarzy XV—XVIII wieku / Pod red. A. Nowickiej—Jeńowej. — Warszawa, 1998.

⁸ Дьяков В. А., Марков Д. Ф., Мыльников А. С. Некоторые узловые методологические вопросы истории мировой славистики // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. — С. 485.

⁹ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы /3-е изд. — М., 1979. — С. 9.

¹⁰ Цит. за: Д и а р и й Св. Димитрия // Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709 гг.). - СПб., 1891. - С. 4.

¹¹ Димитрий Ростовский. Книга житий Святых на м-ц Майи, тщательнее и вернее от прежденапечатанных во святой великой чудотворной Киевопечерской Лавре, в лета от Ржтва по плоти Бга Слова 1689 и 1711, напечатана в Царствующем великом граде Москве, в Синадальной Типографии, четвертым тиснением, в лето от сотворения мира 7365, от Ржтва же по плоти Бга Слова 1856, Индикта 15, мца Ноемвриа. — 11 мая. — С. 166 зв.

¹² Там же. - С. 166-167.

¹³ Пыпин А. Н. История русской литературы. — СПб., 1913. — Т. II. — С. 173.

¹⁴ Увод // Охридский К. Събрание сочинений. — Т. 3: Пространи жития на Кирил и Методий. - София, 1973. - С. 12.

¹⁵ Димитрий, митрополит Ростовский. Летопись, сказующая деяния от начала мира бытия // Сочинения Святого Димитрия, митрополита Ростовского. — Т. 4. — М., 1835. — Отд. III. - С. 1-2.

¹⁶ Там же. — С. 7—8.

¹⁷ Там же. — С. 8.

¹⁸ Там же. - С. 43-44.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. - С. 62-66.

²¹ История во кратце о болгарском народе славенском сочинена и списана в лето 1792 Спиридоном Иеромонахом. Стъкли за издание В. Златарского. — София, 1900. — С. 78.

²² Шафарик П. И. Славянские древности. Часть историческая. — Т. 1. — Кн. 3 (Пер. с чешского П. Бодянского). — М., 1838. — С. 289; Болховитинов Е. А. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного греко-российской церкви (2-е изд. СПб., 1827. — С. 103; Дылевский Н. М. Рильский монастырь и Россия—Украина в XVI—XVII веках: Научно-популярный очерк. — София, 1974. — С. 99.

²³ ІР НБУ НАН України. - П. - 262/154 С.

²⁴ Там же. - П. - 260/152 С. - А. 68-114.

²⁵ Б а е р Т. — Г. 3. Життєпис Феофана Прокоповича // Феофан Прокопович. Філо софські твори: В 3-х т. — К., 1981. — Т. 3. — С. 361.

²⁶ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Феофан Прокопович. Філософські твори. — Т. 1. — С. 342.

²⁷ П р о к о п о в и ч Ф. Листа // Там же. — Т. 3. — С. 204.

²⁸ Прокопович Ф. Собрание от летописателей // Там же. — С. 315, 317.

²⁹ Див. Мыльников А. С. Истоки научного подхода к славянской теме // Славяно ведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. — М., 1988. — С. 16.

³⁰ Рассмотрение сия повести // Книга историография, початая племени, славы и расширения народа славенского и их царей и владетелей под многими именами со многи ми царствями, королевствами и провинциями. Собрана из многих книг исторических, через господина Мавроурбина архимандрита Рагужского. В Санктпетербургской типографии, 1722 году. - С. 9.

³¹ Р а й к о в Д. Българите и България в чуждестранната книжнина. — С., 1989. — С. 26—31; Драгова И. Мавро Орбини и българские историки през XVIII век // О р б и н и и Мавро. Царство на Славяните 1601. — София, 1983. — С. 9; Д у й ч е в И. Отзвуки русской историографии XVIII в. у болгар // Роль и значение литературы XVIII в. в истории русской культуры. — М.—Л., 1966. — С. 398.

- ³² Раич И. История разных славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов. - СПб., 1795. - С. XXIX-XXXVI.
- ³³ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. - Нью-Йорк—Торонто—Київ, 1991—1992. - Т. 28—29. - С. 117.
- ³⁴ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. - С. 337.
- ³⁵ Літопис галицького полковника Григорія Грабянки. - К., 1992. - С. 15.
- ³⁶ Там же. - С. 15.
- ³⁷ Там же. - С. 20.
- ³⁸ Там же. - С. 19-20.
- ³⁹ Там же. - С. 160.
- ⁴⁰ Повесть о козацкой с поляками войне через Зиновия Богдана Хмельницкого // Величко Самой л. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. - К., 1864. - Т. 4. - Приложения. - С. 1—84.
- ⁴¹ Передне слово до "Космографії" С. Величка // Величко С. Літопис: У 2-х т. - К., 1991. - Т. 1. - С. 303.
- ⁴² Величко С. Літопис. - Т. 1. - С. 46, 61 та ін.
- ⁴³ Там же. - С. 79.
- ⁴⁴ Там же. - С. 227.
- ⁴⁵ Там же. - Т. 2. - С. 336.
- ⁴⁶ Марченко М. Українська історіографія (3 давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С. 72.
- ⁴⁷ Петровський М. Псевдо-діяріш Самуїла Зорки // Записки іст.-філ. відділу ВУАН у Києві. - К., 1928. - Кн. XVIII. - С. 188.
- ⁴⁸ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии", "Собрания исторического". - К., 1878. - С. 214—216.
- ⁴⁹ Там же. - С. 316-317.
- ⁵⁰ Черниговская летопись по новому списку, с предисловием А. М. Лазаревского // Киевская старина. - 1890. - Кн. 4—6. - Приложения. - С. 75.
- ⁵¹ Там же. - С. 76.
- ⁵² Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бешенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописных русских через бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765. - М., 1847. - С. 1.
- ⁵³ Дополнение дневника Окольского, составленное Степаном Лукомским 1639—1648 // Величко Самой л. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. - Т. IV. - С. 297-313.
- ⁵⁴ Записки Матвея Титловского 1620—1621 // Там же. - С. 174—177.
- ⁵⁵ Левицкий О. Автобиография Лукомского // Киевская старина. - 1890. - Кн. 9. - С. 477-485.
- ⁵⁶ Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Н. Н. Бантыша-Каменского. - М., 1860—1862: В 3-х част.
- ⁵⁷ Историческое известие о возникшей в Польше уни... из хранящихся в Государственной коллегии Иностранных дел в Московском Архиве актов и разных исторических книг. Действительным Статским Советником Николаем Бантыш-Каменским 1795 года собранное. - М., 1805.
- ⁵⁸ Там же. - С. 40.
- ⁵⁹ Там же. - С. 40-43.
- ⁶⁰ Там же. - С. 57-58.
- ⁶¹ Там же. - С. 127.
- ⁶² Там же. - С. 271-272.
- ⁶³ Там же. - С. 160—163. - Примітки.
- ⁶⁴ Там же. - С. 404.
- ⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. V. - К., 1994. - Примітки: Церковна унія. - С. 657.
- ⁶⁶ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины: I. Яков Михайлович Маркович // Киевская старина. - 1894. - Кн. 12. - С. 359—360.
- ⁶⁷ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Часть первая. - СПб., 1798. - С. 2.
- ⁶⁸ Там же. - С. 35-36.
- ⁶⁹ Історія Русів. - К., 1991. - С. 36.
- ⁷⁰ Там же. - С. 37.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же. - С. 184.
- ⁷³ Там же. - С. 49.
- ⁷⁴ Там же. - С. 50.
- ⁷⁵ Там же. - С. 67, 91 та ін.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового і новітнього часу

О. М. ГОРДУНОВСЬКИЙ (Черкаси)

Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст.

У першій половині ХІХ ст. у сільському господарстві на Правобережній Україні, як і на території всієї Російської імперії, формувалися товарно-грошові відносини. Це сприяло не тільки швидкій товаризації сільського господарства, а й створенню значної кількості підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. Промисловість виконувала подвійну функцію: створювала для землеробства ринок збуту (сировину для підприємств, продукти харчування) і забезпечувала насичення сільських регіонів через ринки товарами промислового виготовлення. Виробництво товарів для ринку завдавало нищівного удару по віковій економічній замкненості поміщицьких маєтків. Зв'язок з ринком був тим ширшим, чим більшим було підприємство (продаж продукції, закупка сировини).

Робочу силу становили кріпаки, лише незначний відсоток — вільнонаймані спеціалісти.

Характерним типом поміщицьких підприємств були вотчинно-посесійні. На капіталістичній основі працювали головним чином купецькі мануфактури та фабрики, яких у ті роки було ще мало. Найпоширенішими галузями у помістях Правобережної України стали: горілчана, суконна, селітроварна, а починаючи з 30-х років — цукрова.

Виробництво горілки складало важливу статтю доходу поміщицьких маєтків, бо вона давала прибуток у 2—4 рази більший, ніж зерно, з якого її виготовляли. Навіть відходи виробництва приносили зиск. Барда застосовувалась для відгодівлі великої рогатої худоби. Навіть при падінні цін на зерно гуральництво все ж гарантувало поміщикам стабільний прибуток. Подільський губернатор у "Рапорті про статистичний стан губернії" за 1837 р. зазначав, що головна промисловість Подільської губернії — хліборобство та гуральництво¹. Зважаючи на прибутковість останнього, багато поміщиків переробляли не тільки свій хліб, а ще й докуповували як у своїх селян, так і на найближчих ринках. Так, у 1799 р. з 445 гуралень Подільської губернії 108 докупили хліб на суму близько 200 000 крб.² У 1819 р. поміщики Київської губернії для переробки на горілку закупили зерна на суму 170 000 крб., а у Черкаському повіті граф Потоцький закупив того року хліба на 67 793 крб.³

Технологія вироблення горілки на поміщицьких гуральнях була досить примітивною. На багатьох підприємствах навіть у 30-і—40-і роки використовували відкритий вогонь, хоча вже в 20-х роках почалося будів-

ництво більш досконалих парових гуралень, що не тільки прискорювало, а й збільшувало вихід продукту.

Характерним для горілчаної промисловості першої половини XIX ст. було зосередження цієї прибуткової галузі в руках поміщиків. Царський уряд проводив політику протекціонізму стосовно дворянських гуралень. Надавалися привілеї на збут і виробництво горілки. Звичайно, казна мала зиск з цього виробництва. Так, у 1811 р. було введено спеціальний збір у розмірі 60 коп. за відро горілки. Збір розкладався на поміщиків, виходячи з розрахунку по 1 відру на ревізійну душу. Що ж до статистичних даних відносно кількості гуралень, то вони часто мають суперечливий характер. Пояснюється це розвитком статистики: в одному випадку рахували діючі або великі та середні гуральні, в іншому — найменші або закриті.

На початку століття (1801 р.) на Правобережній Україні (крім Херсонської губернії) налічувалося 3522 гуральні, які виробляли 1 253 047 відер горілки⁴. Дрібні і найдрібніші підприємства галузі припиняли свою роботу, тоді як середні та великі збільшували обсяги виробництва. В 1860 р. на правобережній Україні налічувалося у Київській губернії 388, Волинській — 328, Подільській — 251, Херсонській — 213 гуралень⁵. Як бачимо, кількість зменшилася майже в три рази, а виробництво збільшилося майже в стільки ж.

До 40-х років гуральництво посідало, безперечно, найважливіше місце у помісному виробництві та отриманні доходів поміщиками Правобережної України. У 1810 р. київським поміщикам належало 610 гуралень, в яких було вироблено 799 714 відер горілки⁶. На виробництво горілки впливали коливання експорту пшениці. Дійсно, відомості 1819р. свідчать про спад виробництва: діючих гуралень було 339, і виробляли вони 571 359 відер горілки⁷.

Розуміючи свою вигоду, поміщики мали по 3 і більше гуралень. Так, у графині Браницької було 11 гуралень у Васильківському і 2 — у Черкаському повітах. Найбільшими на 1819 р. вважалися: в Чигиринському повіті гуральні поміщиків Давидової (10 000 і 20 000 відер горілки), Красовської (15 000 відер), Бородіної (12 000 відер), Раєвського (10 000 відер); в Богуславському повіті — дві гуральні князя Лопухіна (75 000 відер), графа Браницького (15 000 відер); в Уманському повіті — 4 гуральні графині Потоцької (46 007 відер); Черкаському повіті — графа Самойлова (30 000 відер), дві гуральні графині Літта (28 280 відер), дві гуральні поміщика Морозова (20 000 відер), Неплюєва (17 000 відер)⁸. Однак кількість одержаної горілки не завжди залежала від кількості гуралень. Так, у Київській губернії за 1845 р. 372 гуральні виробили 3 186 383 відра горілки⁹, а в 1849—1850 рр. 362 гуральні виробили 3 253 420 відер¹⁰. В 40—50-х роках на гуральні Київської губернії надходило майже 40 % товарного хліба.

За підрахунками Є. Б. Сташевського, гуральництво та продаж спиртних напоїв у 1846 р. по Київській губернії становили близько 29,7 % доходу поміщицьких господарств. Отже, навіть у 40-х роках, коли швидко розвивалася цукрова промисловість, доходи від гуральництва продовжували посідати значне місце у бюджеті поміщика.

Виробництво горілки в Подільській губернії до 20-х років не перевищувало 500 000 відер на рік¹¹, а в кінці 30-х перевищувало 2 млн відер. Не витримуючи конкуренції, дрібні гуральні закривалися, середні, навпаки, нарощували випуск продукції. Новостворені гуральні проектувались на випуск не однієї тисячі відер на рік. Дані Подільського губернського правління свідчать про те, що в Проскурівському повіті на 1850 р. налічувалося 29 гуралень, з яких 3 виробляли 1000—3000 відер горілки на рік, 5 -

3000—6000, 11 — 6000—10000, 10 — понад 10 000 відер¹². Не було гуральні, яка виробляла б менше 1000 відер горілки на рік.

Про значне місце гуральництва у доходній частині бюджету поміщиків свідчить той факт, що в 1845 р. сумарний доход маєтків поміщика Божиківського (Летичівський повіт) склав 3007 крб. 37 коп. З них на хліборобство припадало 910 крб., млини — 350 крб., гуральництво — 900 крб., продаж горілки — 700 крб.; на інші статті доходу — 147 крб. 37 коп. Як бачимо, прибутки від гуральництва та продажу спиртного склали 53 % від усієї суми доходу¹³. За вартістю продукції, що була вироблена на поміщицьких підприємствах Подільської губернії, горілка займала перше місце. За даними 1846 р., загальна вартість товарів, вироблених на всіх поміщицьких підприємствах Правобережної України, дорівнювала 2161 367 крб. сріблом, з них вартість горілки, виробленої на 118 гуральнях, становила 1 001 796 крб. ср., тобто, 87 % від загальної суми всієї випущеної продукції. На другому місці було виробництво цукру, на третьому — сукна, на четвертому — цегли¹⁴.

Що ж до Волинської губернії, то в ній через брак сировинної бази гуральництво не досягло значного розповсюдження і напередодні 1861 р. перебувало в стані занепаду¹⁵.

У Херсонській губернії з ряду економічних причин гуральництво почало розвиватися значно пізніше, ніж в інших правобережних губерніях. Тут виробництво горілки у 1853 р. становило, порівняно з іншими виробництвами, 12,5 %, а в 1859 р. — 32,2 %¹⁶.

Продукція гуральництва, вироблена на власному підприємстві, збувалась у своїх шинках або перепродувалась відкупщикам. На території Правобережної України було 17 984 шинки (в Київській губернії — 5062, Волинській — 4907, Подільській — 4683, Херсонській — 3332). Горілку продавали не тільки у власних шинках та відкупщикам, а й вивозили в інші губернії. В 30-х роках подільські поміщики щорічно збували в Бессарабію до 100 000 відер спирту та горілки¹⁷. Продукцію, вироблену на гуральнях Київської губернії, вивозили в Білорусію, а особливо багато - в південні губернії (Катеринославську, Херсонську, Таврійську). Протягом 40-х років з Київської губернії було вивезено близько 1 600 000 відер горілки¹⁸.

Херсонська губернія мала порівняно слабо розвинуту горілчану промисловість, тому була ринком збуту продукції через посередників (скупників) або, що було значно рідше, безпосередньо поміщиками. Тільки з правобережної України в Херсонську губернію протягом 1856 та 1857 рр. було завезено горілки та спирту:

Губернії	1856 р.		1857 р.	
	горшки	спирту	горшки	спирту
Київська.....	228 276,9	42 794,4	242 343,8	14 043,9
Подільська	139921,1	63936,5	166330,5	42575,2 ¹⁹

Як бачимо, виробництво і продаж спиртних напоїв були важливим елементом виробничої діяльності та джерелом грошових надходжень.

Іншою важливою галуззю поміщицького виробництва було виробництво сукна. Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х років XIX ст. воно було монополізоване дворянством. Що ж так приваблювало дворян у виробництві сукна? Передусім наявність постійного й практично безмежного ринку збуту (казені поставки солдатського сукна), підтримка субсидіями з боку уряду. Поміщики, власники суконних підприємств, які зобов'я-

залися постачати сукно для потреб армії, отримували безпроцентні кредити терміном на 10 років. За кожні 1000 аршин, зданих понад норму, поміщик отримував 3000 крб., виплачених під заклад.

Але, незважаючи на такі вигідні умови, суконна промисловість розвивалася досить повільно, а в 40-х і особливо в 50-х роках виробництво сукна поміщицькими підприємствами помітно скорочується. Причину цього слід шукати в розвитку купецьких суконних підприємств, які відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, зв'язком з ринком. Усіх цих факторів було достатньо для поступового витіснення поміщицьких заводів з ринку. Порівняймо статистичні дані стосовно кількості поміщицьких та купецьких заводів на Правобережній Україні за 1814 та 1832рр.

Губернії	1814р.	
	Заводи	
	поміщицькі	купецькі
Київська.....	5	4
Волинська.....	6	9
Подільська.....	11	
Р а з о м	22	13

Крім того, у Київській та Херсонській губерніях існувало по одному казенному суконному підприємству, а у Волинській — купці орендували 2 поміщицькі суконні фабрики. Зовсім інші цифри бачимо в 1832 р.:

Губернії	Заводи	
	поміщицькі	купецькі
	Київська.....	9
Волинська.....	10	42
Подільська.....	7	6
Херсонська.....	7	
Р а з о м	33	50 ²⁰

Отже, на початку 30-х років поміщицькі суконні підприємства займали домінуюче становище у Київській та Херсонській губерніях. Переважання купецьких підприємств над поміщицькими у Волинській губернії стало помітним ще в 1814 р. Для Подільської губернії характерним було поступове скорочення числа поміщицьких підприємств (з 11 в 1814 р. до 7 в 1832р.).

Протягом 40-х—50-х років поміщицькі суконні підприємства скорочували своє виробництво або повністю припиняли його. Не слід забувати, що частина підприємств вважалася поміщицькими тільки номінальне, їх здавали у довгострокову оренду купцям. Херсонська губернія налічувала 4 поміщицьких підприємства, і ця цифра не змінювалась протягом 1838—1861 рр., а вартість продукції, виробленої цими підприємствами, зменшилася з 84 940 крб. ер. до 10 000 крб. ер.²¹

Основна маса поміщиків, продовжуючи використовувати працю кріпаків, зменшувала конкурентоспроможність і врешті-решт змушена була припинити виробництво. Тільки небагатьом вдалося перебороти стереотипи і запровадити деякі зміни на підприємстві (вільнонайману робочу

силу, відрядну оплату кріпакам, нові технології, використання сили пари). Це дало можливість не тільки запобігти скороченню виробництва, а навіть розширити його. Як приклад можна назвати фабрики Понятовського (Таганча Канівського повіту), княгині Радзивілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту).

Таганчанську суконну фабрику було засновано на початку XIX ст. Спочатку вона мала не більше 10 ткацьких верстатів і виробляла сукна низьких сортів на суму до 3 000 крб. ер. за рік. У 1816 р. кількість ткацьких верстатів було збільшено до 20, а також застосовано ряд нових механізмів. Згодом число верстатів було доведено до 148. В 1841 р. на фабриці почала працювати парова машина, що приводила в рух 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильних, 2 механічних ткацьких верстатів тощо. З розширенням виробництва фабрика потребувала дедалі більшої кількості робітників. На початку 50-х років тут працював 751 робітник, у тому числі 13 вільнонайманих. Для кріпаків було запроваджено відрядну плату²². На фабриці перероблялося близько 6000 пудів вовни: 800 пудів вищих сортів одержували з власного маєтку, решту купували на Іллінському ярмарку в Ромнах або в Бердичеві. З неї виробляли понад 107 155 аршин сукна на суму 237 027 крб. ер.²³ В кінці 40-х — на початку 50-х років щорічно на Таганчанській фабриці вироблялося 90 000 аршин сукна, продаж якого давав прибуток 80 000 крб. ер.²⁴ Сукно збувалося в усі губернії України, а також у Петербурзьку, Московську, Курську і Таврійську губернії. Здебільшого вони продавали на місці купцям, які приїжджали з близьких і віддалених губерній, виконувалися замовлення та відправлення в Ромни, Харків, Курськ, інші міста²⁵.

Хабненську суконну фабрику було засновано приблизно на початку 20-х років, її фундатором стали княгиня Радзивілл, механік Янц та агроном Теер. З 1832 р. фабрика повністю перейшла у власність княгині, яка вкладала великі кошти в розширення виробництва. На початку 50-х років тут було 22 гемплярні машини, 30 прядильних, 70 ткацьких верстатів, ткальна механічна машина та ін. Як рушійна сила на всіх механізмах, крім ткацьких та прядильних верстатів, використовувалася вода. У 1846 р. на фабриці працювало 362 робітники, з них 89 — вільнонаймані. Протягом 1840—1845 рр. у середньому перероблялося 2495 пудів шерсті на рік. Шерсть закуповувалася на ярмарках, а також у поміщиків Київської губернії. З власних отар отримували не більше 1/5 необхідної шерсті. Вартість сукна, що вироблялося протягом року, становила в середньому 114 146 крб. ер. Сукно, вироблене на фабриці, продавалося купцям. Певний час Хабненська фабрика мала в деяких містах власні магазини²⁶.

Дуже серйозно ставився до розвитку своєї суконної фабрики (в містечку Стеблеві) поміщик Головінський. Її було засновано у 1818 р. Регулярно поновлюючи механізми та технологію, Головінський добився випуску сукна підвищеної якості -- фланелі, трико. У 1848 р. було вироблено 60 000 аршин сукна на суму 92 000 крб. ер. На фабриці працювало 422 робітники, з них 79 вільнонайманих, решта — кріпаки. Вільнонайманий робітник за місяць одержував 7—13 крб. ср., кріпаки — від 1 крб. 25 коп. ср. до 7 крб. ср. В середньому за робочий день, що тривав влітку від сходу і до заходу сонця, а взимку від сходу сонця до 9 вечора, кріпакам платили по 4 коп.²⁷

Отже, поміщицькі підприємства, залишаючись за своєю суттю кріпосницькими, робили спроби переходити, хоча б частково, на комерційну основу.

У Волинській губернії з 10 поміщицьких підприємств, що існували у 1832 р., на 1861 р. залишалося 2, а в Подільській — на той час не залишилося жодного поміщицького суконного підприємства.

Таким чином можна стверджувати, що в дореформений період у суконній промисловості Правобережної України досить значне місце займали поміщицькі підприємства, їх розквіт припадає на першу третину XIX ст. В 40-х—50-х роках вони поступово витісняються підприємствами купецькими. Нездатність пристосуватися до нових ринкових умов, неефективна праця кріпаків, примітивна техніка не змогли скласти конкуренцію купецьким підприємствам. Лише поодиноким поміщикам-власникам фабрик вдалося більш-менш успішно пристосуватися до потреб товарного господарства. На таких підприємствах частково використовувалась вільнонаймана праця, а кріпаки одержували певну винагороду за працю.

З особливою силою проявилася жага до підприємництва в цукроварній промисловості. Цукроварні виникли на Правобережній Україні в 20-і роки XIX ст. Першою запрацювала в 1824 р. цукроварня Понятовського в Київській губернії (с. Трощині Канівського повіту); приблизно в 1825—1828 рр. в Подільській губернії почала діяти цукроварня Сабвновських (с. П'ятківці Ольгопільського повіту), а в кінці 30-х років з'явилися цукроварні у Волинській губернії.

Маючи все необхідне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряку, робочу силу, запаси палива), поміщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки.

Царський уряд митною політикою сприяв розвитку галузі. Починаючи з 1819 р. повністю було заборонено ввозити цукор-рафінад, а цукор-пісок з тростини обкладався митом в розмірі 75 коп. з пуда. З 1821 по 1823 рр. мито за імпортований цукор було збільшено до 2 крб. 50 коп. з пуда. Мито постійно зростало і в 1840 р. досягло 3 крб. 80 коп. з пуда, а рафінад було дозволено ввозити тільки через Одеський порт.

Перші цукроварні були невеликими помісними підприємствами з примітивною технікою. Все робилося вручну, рушійною силою була худоба. Технологія також була примітивна: цукровий сік випаровувався у відкритих казанах (топка розміщувалася безпосередньо під казаном), за допомогою "голого вогню" (т. з. "вогняний спосіб"). Для добування соку буряки нарізались на тертушці, після чого їх пресували або вимочували гарячим чи холодним способом. Вихід цукру при такому способі виробництва досягав 8 фунтів з берковця. Отже, для "вогневих" заводів були характерними: а) застосування сили води або тварин для роботи терки; б) ручна праця на всіх етапах виробництва; в) розчленованість технологічного процесу; г) відсутність системи зв'язаних між собою апаратів та машин.

Справжній ажіотаж серед поміщиків викликали успіхи графа Бобринського, який у 1838 р. побудував Балаклійський та Смілянський заводи на справжній комерційній основі. Тут було використано досвід цукрового заводу Тульської губернії.

Справжня цукрова лихоманка охопила поміщиків правобережної України (крім Херсонської губернії). Про настрої поміщиків свідчать спогади сучасника: "Слова: цукор, буряки перетворилися на гальванічні іскри, що обертаються постійно по всіх кільцях ланцюга подольських уявлень. Справа не обмежилася аристократичною сферою поміщиків, які наввипередки один перед одним зводили заводи, нищили ліси, забуваючи, здавалося, що є на світі ще щось, крім буряків"²⁸. За словами одного з поміщиків, "заводи у нас ростуть як гриби...". Підтвердженням цих слів можуть служити цифри:

Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах

Губернії	Росія					
	1842	1843	1844	1845	1846	1847
Київська	16	20	45	48	43	56
Подільська	15	15	16	16	17	25
Волинська		2	4	7	7	8
Разом ..	31	37	65	71	67	89 ²⁹

У 1848—1849 рр. в Російській імперії було вироблено 796 500 пудів цукру, в Україні — 637 640, або 81 %. По губерніях це виглядає так: Київська дала 382 400 пудів, Подільська — 91 750, Волинська — 37 000³⁰. Лідером у цукровій галузі стала Київська губернія. В ній, за підрахунками Журавського, знаходилося приблизно 20 % загальної кількості цукрових заводів України і на неї припадало 58 % від вартості усієї випущеної продукції³¹. На Правобережній Україні у 1848 р. 91,8 % цукроварень належали поміщикам³².

Середина 40-х років стала поворотною в розвитку цукрової промисловості на правобережній Україні — починалася технічна модернізація заводів. За прикладом українських цукроводчиків братів Яхненків та Симиренка * підприємства переходили на парову технологію — згушення соку в закритих апаратах при звичайному тиску і розрідженні. Звичайно, така модернізація потребувала величезних коштів і була під силу тільки великим поміщикам. Ось приблизний кошторис вартості обладнання на Ольшанському заводі:

Назва машин	(крб. сріблом)
1. Парова машина подвійної дії 10 к/с (з котлом, трубами і т. д.)	2520
2. 3 гідропresi	3510
3. 1 механічна тертушка.....	324
4. 2 паровики (по 30 к/с)	4446
5. Інше обладнання.....	469
Разом	11 269 крб. сріблом

Якщо до цього додати транспортні видатки та налагодження апаратури, то отримуємо суму в 48 200 крб. ер.³³

Ще більшою була вартість машин і апаратури для Смілянського заводу (без доставки).

Назва машин	
1. 2 паровики по 25 к/с.....	5023
2. 2 паровики по 50 к/с.....	8168
3. 2 парові машини.....	6280
4. 2 апарати.....	15 720
Разом...	35 191 ³⁴

Яхненки та Ф. С. Симиренко — українські промисловці-цукрозаводчики, які на початку 40-х років XIX ст. заснували промислову фірму "Брати Яхненки і Симиренко", що існувала до 80-х років XIX ст., першими в Україні збудували парову цукроварню.

Що ж штовхало поміщиків іти на такі величезні витрати? Парові заводи у порівнянні з "вогневими" забезпечували більшу продуктивність праці, зменшували собівартість продукції. На "вогневому заводі" з 9 пресами і тертушкою, що приводилися в дію кінями, переробка 250 берковців обходилась у 29,2 крб., а на паровому заводі з 9 пресами і тертушками, що приводились у дію паровими машинами, обробка 300 берковців обходилась у 15,15 крб. Як бачимо, переробка за допомогою машин навіть більшої кількості сировини коштувала майже вдвоє дешевше³⁵. Майже таку саму економію на паровому заводі давали і всі інші процеси. Крім того, збільшувався вихід цукру з берковця від 8 до 14—17 фунтів.

Введення парової машини змінювало й поділ праці на виробництві. Зникали одні виробничі процеси, з'являлися інші. Відпала необхідність у погоничах та конюхах, скоротилась кількість робітників, які обслуговували преси, зникли ті, хто обслуговував випарні та згущувальні котли, і з'явилися робітники при спеціальних апаратах. Загалом кількість людей після реконструкції зменшилася, а продуктивність праці різко зросла.

Дуже важливою залишалася проблема кадрів. Старі майстри та робітники не завжди справлялися з новою технікою, і тому з-за кордону запрошували майстрів, які, як показала практика, не завжди добре знали свою справу.

Одночасно із збільшенням числа заводів та їх реконструкцією збільшувалася площа засіву цукрового буряку. У 1848—1849 рр. вона становила: у Київській губернії 15 142 дес., Подільській — 4232 дес., Волинській - 1168 дес., у Херсонській — 7200 дес.

Протягом восьми років засів зріс у півтора раза і в 1857 р. тільки в Київській губернії досяг 19 180 десятин. Але навіть збільшення посівних площ не забезпечувало достатньої кількості сировини. Це змушувало поміщиків-підприємців закуповувати цукор і буряки в інших місцях. Всього для потреб цукрових заводів Київської губернії було закуплено 431 846 берковців буряку³⁶. В 50-ті роки розвиток цукрової промисловості відбувався за рахунок не кількісного показника, а переоснащення заводів на парову технологію виробництва.

Згідно з даними за 1859 р., заводи на правобережній Україні за кількістю випущеної продукції розподілилися таким чином:

Губернії	До 1000 пудів I	Від 1000 до 5000 пудів 20	Від 5000 до 10 000 пудів 42	Понад 10 000 пудів Ц
Волинська	1	18	12	1
Подільська		4	2	
Всього...	2	42	56	,2 37

Отже, у Київській губернії переважали середні, великі і дуже великі підприємства. Це можна пояснити тільки тим, що для цього регіону характерними були великі помісні господарства, які мали достатньо коштів для розширення й модернізації виробництва. Цукор, вироблений на помісних заводах, збувався на місцевому ринку, найбільш заповзятливі поміщики вивозили свою продукцію в Москву, Петербург, Курськ, Ростов, Сімферополь та інші міста Росії. Велике значення мало вивезення цукру у південні губернії. Поміщики Херсонської губернії, не маючи в достатній кількості паливних ресурсів, не могли розвивати цю галузь.

Одним з основних ринків збуту на Правобережній Україні став Контрактовий ярмарок у Києві. Торгівля цукром мала біржовий характер, тобто провадилася за зразками, представленими на торги. Про масштаби торгівлі цукром на Контрактовій ярмарці свідчать цифри за 1854 р.: тоді було продано понад 400 000 пудів цукру на суму понад 2 000 000 крб. сріблом. Значну кількість його було закуплено московськими та ризькими купцями³⁸. Щоб не втрачати на комісіонерах і мати більші прибутки, деякі поміщики не тільки продавали цукор на ярмарках, а й організовували свої торговельні підприємства у містах. Так, Бобринський мав свої склади в Харкові, Курську, Могильові та інших містах³⁹. Браницькі, маючи контори в Бердичеві, Харкові, Чернігові, вивозили велику кількість цукру в Київ, Білу Церкву, Умань, Кременчук, Маріуполь, Ростов, Сімферополь, Могильов.

З вищесказаного можна зробити деякі висновки про поміщицьку промисловість на правобережній Україні в першій половині XIX ст.

1. Як розвиток торговельного землеробства та тваринництва у поміщицьких маєтках, так і поява в них промислових підприємств для виробництва на ринок були свідченням розхитування основ натурального феодально-кріпосного господарства. В дореформений період поміщикам Правобережної України належала велика кількість промислових підприємств. Вони виробляли на продаж борошно, крупу, олію, пиво, скло, по таш, полотно, мило, свічки, шкіри, папір, порцеляну та фаянс, залізо, чавун, селітру тощо. Але найбільше розповсюдженою стала суконна, горілчана та цукрова промисловість.

2. Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х років XIX ст. монополістами у виробництві сукна були поміщики, які постачали значну кількість сукна для казни і на внутрішній ринок. Поміщицькі суконні підприємства базувалися на праці кріпаків, примітивній техніці. Це не давало їм можливості успішно конкурувати з купецькими суконними мануфактурами, де застосовувалась вільнонаймана праця та передова на той час техніка. У 40—50-х роках поміщицькі суконні виробництва або скорочували випуск продукції, або закривались. Виживали лише ті, які застосовували нові механізми і парові машини, а також використовували вільнонайману працю.

3. Горілчана промисловість стала найпопулярнішою галуззю виробництва серед поміщиків. Цьому сприяла і економічна політика царського уряду, який надав поміщикам монопольне право на виробництво горілчаних виробів. Протягом першої половини XIX ст. кількість гуралень на правобережжі зменшилася, а виробництво горілки до 50-х років продовжувало зростати. Це свідчило про концентрацію виробництва, внаслідок чого дрібні та найдрібніші гуральні припиняли свою роботу, а середні та великі переходили на парову техніку і збільшували випуск продукції.

4. Гуральні були для поміщиків одним з найважливіших місць збуту хліба. Кількість переробленого зерна залежала від ціни на нього: нижча ціна — переробляли більше. Це давало гарантію на високий прибуток. У багатьох помістях дохід від гуральництва досягав 30 і більше процентів від загальної суми прибутків. На переробку використовувалося не тільки власне зерно, а й те, що закуповувалося на ярмарках та у селян. Горілка реалізовувалась через власні шинки або перепродувалась відкупщикам та купцям.

5. Найбільшого поширення на правобережжі гуральництво набуло в Київській та подільській губерніях. У Подільській губернії воно за лишалось основною галуззю поміщицького виробництва аж до реформи 1861 р.

В Київській губернії, починаючи з 40-х років, набуває дедалі більшого розвитку цукрова промисловість, яка відтіснила всі інші галузі помісного виробництва. Скороченню виробництва цукру, а в деяких помістях навіть його ліквідації сприяло введення у 1851 р. акцизно-відкупної системи.

6. Монополізм поміщиків на землю і селян, прикріплених до неї, давав можливість уникати конкуренції з боку купців. Ненасичений внутрішній ринок, законодавча підтримка з боку уряду сприяли збуту продукції.

7. 40-і роки характерні для цукрової галузі швидким зростанням кількості заводів і малою концентрацією виробництва. У 50-ті роки уповільнюються темпи виникнення нових заводів, збільшується випуск на вже існуючих, проходить технологічне переоснащення, перехід від "вогняної" технології до парової.

8. Найбільш успішно цукрова промисловість розвивалась у Київській губернії. У 1849 р. тут було вироблено 57,8 % всього українського цукру (382 000 пудів).

9. Технічна переробка сировини, вирощеної у помісті, здійснювалася на власних підприємствах. Але в деяких випадках потужності підприємства вимагали від господаря закупівлі сировини у сусідів-поміщиків, на ярмарках або навіть у селян.

10. Розповсюдження переробних підприємств у поміщицьких господарствах було своєрідною, пов'язаною з існуванням кріпосницьких основ формою розвитку торговельного землеробства.

Поява поміщицьких підприємств свідчила про еволюцію феодально-кріпосницьких господарств у нових умовах. Перша половина XIX ст. в історії розвитку економіки Правобережної України характеризувалася напруженою боротьбою між новими (капіталістичними) формами господарювання і старими (феодально-кріпосницькими), адже від уміння увійти в товарно-грошові відносини залежав добробут і економічне процвітання господарства. В результаті цієї боротьби поміщицькі підприємства були або витіснені, або втратили монопольне становище в багатьох галузях промисловості. Причиною було кріпосне право. Лише в горілчаній та цукровій промисловості поміщицькі промислові підприємства ще зберігали за собою панівне положення.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України), ф. 2, оп. 1, спр. 121, арк. 30.

² Кам'янець-Подільський обласний державний архів (далі — К-ПОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 80, арк. 83-85, 87-94, 99-101, 107-118, 223-224, 232-239, 256, 276-277, 307-313, 331-332, 339-346.

³ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2, оп. 3, спр. 4087.

⁴ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. — СПб., 1867. - Т. III. - С. 289-290.

⁵ Там же. — С. 296.

⁶ КОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 2097.

⁷ Там же, спр. 4087.

⁸ Там же, спр. 4078.

⁹ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1882. — Т. III. - С. 9.

¹⁰ Фундуклей И. Указ. соч. - Т. II. - С. 172.

¹¹ Студії з історії України. — Т. II. — С. 110.

¹² К-ПОДА, ф. 1, спр. 786, арк. 3-11.

¹³ Сташевський Є. Б. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за період реформеної доби. Відбиток із "Збірника комітету народного господарства". — Вип. 2. - С. 48.

¹⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. X. — Ч. 2: Подольская губерния. — С. 120—121.

¹⁵ ЦДІА України, ф. 2, оп. 1, спр. 97.

¹⁶ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. - Одесса, 1838. - Ч. II.

- ¹⁷ ЦЦІА України, ф. 2, спр. 1212, арк. 30; спр. 330, арк. 14, 20.
- ¹⁸ Фундуклей І. Указ. соч. - Ч. III. - С. 83.
- ¹⁹ Шмидт А. Материалы для географии и статистики России: Херсонская губерния. - СПб., 1863. - Ч. II. - С. 546.
- ²⁰ Цифри взяті з "Ведомости о мануфактурах за 1813—1814 годы". - СПб., 1816 та "Списка фабрикантов и заводчиков Российской империи за 1832 г.". - СПб., 1833, в'язка 356, спр. 21.
- ²¹ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 1, оп. 191, в'язка 356, спр. 21.
- ²² Фундуклей І. Указ. соч. - Ч. III. - С. 119-127.
- ²³ Там же. - С. 127-129.
- ²⁴ Журнал Министерства Государственных Имуществ. - 1852. - Ч. XLII. - Смесь. - С. 13.
- ²⁵ Фундуклей І. Указ. соч. - Ч. III. - С. 129.
- ²⁶ Там же С. - С. 135-139.
- ²⁷ Там же С. - С. 140, 142, 143.
- ²⁸ Экономический указатель. - 1857. - № 8. - С. 178—179.
- ²⁹ В о б л ы й К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. - Москва, 1928. - Т. 1. - С. 146.
- ³⁰ Сведения о свеклосахарной промышленности в России. - СПб., 1852. - С. 84, 85, 92, 93, 102, 103, 104, 105, 110, 111, 114, 115. Для порівняння див.: Воблы й К. Указ. соч.— Т. 1. - С. 165.
- ³¹ Ф у н д у к л е й І. Указ. соч. - Ч. III. - С. 3.
- ³² Промисловий переворот в Росії та на Україні. - К., 1969. - С. 35—36.
- ³³ Фундуклей І. Указ. соч. - Ч. III. - С. 23.
- ³⁴ Там же. - С. 24.
- ³⁵ Там же. - С. 28.
- ³⁶ В о б л ы й К. Указ. соч. - Т. 1. - С. 181.
- ³⁷ Киевские губернские ведомости. - 1860. - № 19. - Часть неофициальная.
- ³⁸ Журнал Министерства Внутренних дел. - 1854. - № 7. - С. 12.
- ³⁹ Журнал Министерства Государственных имуществ. - 1852. - Ч. XLII. - Отд. II. - С. 48.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

А. П. ЛИМАР (Дніпропетровськ)

Російський експедиційний корпус у Франції в бойових діях Першої світової війни

Військове співробітництво країн Антанти у роки Першої світової війни не обмежувалося координацією планів ведення бойових дій. На франко-німецькому фронті у 1916—1918 рр. разом з французькими військами брали участь у боях солдати російського експедиційного корпусу, серед яких було чимало українців. Ідея направлення на Західний фронт російських частин належала англійському уряду і виникла в серпні 1914 р. Наприкінці 1915 р. після переговорів у Петрограді французької делегації на чолі з сенатором П. Думером було прийнято рішення направити до Франції дві піхотні бригади, кожна з яких складалася з двох полків¹.

1-ша окрема піхотна бригада загальною чисельністю 8 662 чол. формувалася на початку 1916 р. з числа солдатів, які мали бойовий досвід. До її складу ввійшли чотири роти, сформовані на Україні². В наказі Генерального штабу Росії підкреслювалося: "Роти повинні бути сформовані з вибором людей з різних рот і батальйонів, безумовно, здорових, високих і помітних; всіх нестройових призначати також з стройових..."³. Кулеметні команди створювалися з солдатів кулеметної школи, розташованої в Оранієнбаумі. В одну з них (2-й полк) потрапив єфрейтор, георгіївський кавалер Р. Я. Малиновський, майбутній маршал та міністр оборони СРСР.

У квітні 1916 р. пароплави з солдатами 1-ї бригади прибули до Марселя, подолавши складний морський шлях з Далекого Сходу навколо

Азії через Суецький канал та Середземне море⁴. Їх радо зустріло французьке населення. Російські війська розмістилися в таборі Майї (центральна Франція). Після прибуття до країни у вересні 1916 р. 3-ї бригади загальна чисельність російського експедиційного корпусу досягла понад 20 тис. чол.*

Для кожної бригади виділили 78 французьких офіцерів та 386 солдатів, які мали ознайомити прибулих з особливостями ведення війни на Західному фронті та полегшити їх зв'язки з французьким командуванням і місцевим населенням. До того ж разом з солдатами російських бригад вони брали участь у боях.

25 червня 1916 р. 1-ша бригада виступила з Майї на фронт. Після дводенного 42-кілометрового маршу 1-й та 2-й полки прибули в район Мурмелон-ле-Гран, де замінили французькі частини на ділянці фронту поблизу селища Оберів. Бригада підпорядковувалася командирю 2-го кавалерійського корпусу генералу де Мітрі. У виданому ним наказі наголошувалося, що французькі солдати "повинні прагнути, з одного боку, полегшити своїм російським товаришам дотримання наших звичаїв, а з другого — перейти повною повагою до наказів вищого начальства російської армії"⁵. Досягти цього було нелегко, оскільки застосування тілесних покарань у російських військах викликало справедливе обурення французьких солдатів та офіцерів.

28 червня батальйони 2-го полку почали займати відведені для них позиції на фронті. 1-й полк розташувався у другій лінії і мав здійснювати контратаки. Французьке командування розраховувало використати появу російських солдатів на фронті як несподіванку для ворога. З цією метою час прибуття бригади та призначена для неї ділянка фронту були засекречені. В наказі, який командир бригади генерал Лохвицький видав напередодні виступу з Майї, зазначалося, що чим пізніше ворог дізнається про присутність на фронті російських військ, тим несподіванішою та успішнішою буде їх участь у майбутньому наступі. Тому солдатам категорично заборонялося виглядати з окопів, а під час проведення розвідки жоден солдат не повинен потрапити до рук ворога. Будь-який вчинок нетверезого солдата розцінювався польовим судом як зрада батьківщини⁶.

Незважаючи на вжиті заходи, зберегти у таємниці факт прибуття бригади на фронт не вдалося. Тільки-но російські солдати зайняли окопи, над німецькими позиціями з'явилися плакати з погрозами знищити їх. Морально-політичне значення цього розуміли обидві сторони.

До 16 липня у секторі, який займала російська бригада, ситуація була відносно спокійною, активних бойових дій не велося. Щоденно відбувалися лише артилерійські поєдинки німецьких та французьких батарей. У цей час російські війська поліпшували свої позиції, поглиблювали окопи, встановлювали дротяні загородження.

О 5-й годині ранку 16 липня розпочався масований артилерійський обстріл позицій бригади, який продовжувався з перервами протягом усього дня. Після артпідготовки німці атакували ділянку, яку захищала друга рота 1-го полку. Перша лава атакуючих спробувала прорватися до російських окопів, однак внаслідок контратаки противник був відкинутий. Перший бій російських військ на французькому фронті закінчився пізно ввечері⁷.

Значення цього бою та вдалі дії російських солдатів відзначив у наказі командуючий 4-ї французької армії генерал Гуро. І хоча російський представник при французькому командуванні генерал Жилинський зазначав, що "справа маленька, а бажання роздути її велике", 69 солдатів бригади отримали російські нагороди. Серед них — старший унтер-офіцер А. Ми-

рошниченко та рядовий С. Неврода, які очолили контратаку, кулеметники молодший унтер-офіцер І. Кикоть та єфрейтор І. Жученко, які, незважаючи на артилерійський вогонь противника, висунули кулемети на відкриті позиції та впритул розстрілювали наступаючих і відбили їх атаку⁸.

Після бою 16 липня, коли німецьким військам не вдалося з ходу розгромити російську бригаду, знову настало відносно затишшя. У відповідь на німецьку атаку солдати обох полків у липні—серпні здійснили ряд успішних операцій, атакуючи дозори та пости противника, знешкоджуючи його розвідників⁹.

До кінця серпня втрати російських військ становили 34 чол. вбитими та пораненими, в основному внаслідок артобстрілів та нічних сутичок патрулів і розвідників.

7 вересня після відведення у тил сусідньої французької дивізії фронт бригади збільшився на 3 км і становив 7 км, тобто вдвічі перевищував ділянку французів, хоч їх чисельність була в два рази більшою, ніж росіян.

Щоб унеможливити спробу прориву німцями розтягнутого фронту бригади, 8 вересня генерал Лохвицький видав наказ провести силами двох рот 2-го полку розвідку боєм. В результаті були захоплені у полон шість німецьких солдатів і стало відомо, що проти росіян діють 12-й гренадерський, 4-й та 8-й Брандербурзькі полки. Втрати під час атаки становили 4 вбитих та 19 поранених¹⁰.

У першій половині вересня на ділянці фронту, який займала бригада, німці неодноразово відкривали вогонь, руйнуючи окопи та атакуючи пости невеликими силами. 15—17 вересня ворожа артилерія посилила обстріл штабу 2-го полку французьких батареї, розташованих у тилу першої лінії траншей.

Наступного дня німці знову спробували прорвати фронт 1-ї бригади, їх артилерійська підготовка розпочалась о 7 годині 30 хвилин, а о 9 годині вступили в бій міномети та легка артилерія ворога. Основний удар був зосереджений на загородженнях та окопах першої лінії. Водночас важка артилерія вела вогонь по тилах та ходах сполучення. Під обстрілом опинилася вся ділянка 2-го полку. З другої години дня вогонь посилювався і можна було припустити, що німці атакуватимуть ділянку, яку захищала 9-та рота. З резервної 10-ї роти сюди були направлені два взводи. Вогонь противника тривав до 7 години вечора, траншеї першої лінії виявилися зруйнованими, і роти були відведені у другу лінію.

Ввечері майже 70 ворожих солдатів спробували захопити залишені траншеї, але їх наступ був відбитий вогнем передових постів. Після нового сильного артобстрілу, під прикриттям димової завіси, рота німців атакувала позиції 8-ї та 2-ї рот, але була змушена відступити. В цей же час противник повів наступ на передові пости та ділянку 9-ї роти. В ході контратаки гранатами і багнетним ударом німці були вибиті із зайнятих ними позицій. Після чергового артобстрілу атака була повторена пізно ввечері. Через зруйновані загородження німці прорвалися до траншей. Однак солдати 9-ї роти відкинули противника, який утік, не прийнявши бою¹¹.

До 11 години ночі ворог відійшов на всій ділянці 2-го полку і припинив атаки та артилерійський обстріл. На фронті настало затишшя.

Внаслідок боїв 18 вересня були зруйновані окопи та передові пости військ Антанти. Втрати російської бригади становили 17 загиблих, 66 поранених та контужених солдатів та офіцерів. Однак досягти поставленої мети — прорвати фронт російських військ, завдати їм серйозних втрат — німцям не вдалося. Повідомляючи про події цього дня та їх наслідки, командир 2-го полку полковник Дяконов зазначив: "Переважно поведінка нижніх чинів, які вперше потрапили під такий убивчий вогонь і витрима-

ли його протягом 16 годин підряд, вище будь-якої похвали. Люди стійко трималися на своїх місцях, енергійно відбиваючи противника, нижчі чини, які брали участь у контратаці, героїчно йшли вперед під вбивчим вогнем ворожої артилерії" ¹².

З дванадцяти рот 2-го полку у бою взяли участь десять. Роздратовані безрезультатними атаками, німці спробували наступного дня обстріляти російські окопи снарядами, начиненими отруйними речовинами, але вітер відніс газову хмару на німецькі траншеї, і артилерійський вогонь припинився.

За мужність у бою 18 вересня 106 солдатів полку були нагороджені георгіївськими хрестами та медалями. Серед них — старший унтер-офіцер С. Руденко, єфрейтор Г. Єфімов, рядові І. Косоуров, З. Чуприна, М. Кошуба, які були оточені, але продовжували захищати передовий пост, поки п'ятеро солдатів під командою молодшого унтер-офіцера В. Прокопенка гранатами не відкинули німців, врятувавши товаришів. Зайнятий противником інший передовий пост був відбитий рядовими А. Климовим, М. Ситником, М. Тарусовим, С. Писаренком, І. Білоножком. Рядовий Т. Божко, опинившись в оточенні, був поранений, але відмовився здатись у полон і, зрештою, пробився до своїх ¹³.

Наказом по 4-й армії 3-й батальйон 1-ї бригади був нагороджений французьким воєнним хрестом за те, що 18 вересня відбив атаку шести німецьких рот, які намагалися захопити російські окопи після масованої артилерійської підготовки. Високо оцінив дії бригади французький головнокомандуючий генерал Жофр, який писав Лохвицькому: "Я з інтересом прочитав рапорт генерала Дюма про німецькі атаки 18 вересня і прошу Вас передати моє задоволення офіцерам російської бригади, які відзначилися у цій справі, і підпорядкованим їм військам" ¹⁴. Всього за бої в Шампані у липні—вересні французькими орденами та медалями були нагороджені 7 офіцерів та 67 солдатів 1-ї бригади ¹⁵.

За цей час втрати російської бригади становили: 133 солдатів та офіцерів вбито, майже 200 — поранено, 11 — потрапили у полон, 55 — зникли безвісти ¹⁶.

З середини вересня на фронті, зайнятому російськими військами, стало спокійніше. Обидві сторони основну увагу приділили відновленню захисних ліній та поповненню особового складу частин.

14—16 жовтня 1-ша бригада, яку замінила третя, була відведена до Майї після III-денного перебування на фронті. Російські війська у боях на французькому фронті продемонстрували високу виучку та уміння, хоробрість та мужність, виявлені навіть у незвичних та складних умовах, викликаних відірваністю від батьківщини.

Наступний місяць 1-ша бригада перебувала у Майї, де поповнювалася, відпочивала та готувалася до ведення наступальних операцій. Разом з російською бригадою у таборі були французькі частини. Між солдатами обох країн швидко встановилися дружні відносини. Взаємні симпатії ще більше зміцнили братерство по зброї і відіграли помітну роль у подальшому перебігу подій.

Термін навчання та відпочинку 1-ї бригади був значно скорочений. Вона була переведена до 5-ї французької армії генерала Мазеля і отримала наказ зайняти ділянку фронту поблизу селища Люд на схід від Реймса. Три дні тривав її перехід до фронту, і в ніч з 2 на 3 грудня бригада зайняла відведений для неї сектор довжиною 7 км. Це змусило, всупереч існуючій практиці, вивести на першу лінію обидва полки, залишивши у резерві тільки два батальйони. Бойові дії на фронті набули позиційного характеру.

Через два тижні внаслідок постійних обстрілів захисні споруди першої лінії були майже повністю зруйновані. Відновити їх було неможливо. Тому головною лінією оборони стала друга, де зосереджувалася половина бригади та більшість кулеметів. Перша лінія використовувалася для спостереження за противником.

До кінця 1916 р. на фронті мали місце рушнична та кулеметна перестрілки, сутички патрулів та дозорів, проводилася розвідка. Так, у ніч з 24 на 25 грудня розвідники 2-го полку захопили у полон німецького офіцера та двох солдатів, а розвідка 1-го полку — навіть два німецьких дозори¹⁷.

Багато зусиль і часу витрачалося на підтримання окопів у задовільному стані. Нетривкий ґрунт, високий рівень ґрунтових вод були причинами постійних зсувів та необхідності викачувати воду зі сховищ. Дощова погода ще більше ускладнювала цю працю.

Новий, 1917 р. 1-ша бригада зустріла на фронті. Незважаючи на відсутність активних бойових дій, її втрати продовжували зростати. Надто тривале перебування на фронті, погіршення постачання, умов побуту та утримання поранених посилювали невдоволення солдатів. Своєчасне задоволення найбільш нагальних потреб послабило б напруження. Однак всупереч справжньому стану речей у Петроград надходили заспокійливі повідомлення російських генералів на зразок: "Полки знаходяться у відмінному стані, добре споряджені всім необхідним, чудово навчені і, за деяким винятком спочатку, поведінка доброзичлива, хороша. Ставлення французьких воєнних властей доброзичливе, всі потреби виконуються охоче і прихильно. Санітарний стан вельми хороший"¹⁸.

Нарешті, 1—3 лютого 1917 р. після двомісячного перебування на фронті бригада була замінена французькою дивізією та переведена у табір Віль-ен-Тарденуа. Після дводенного відпочинку відновилося навчання її особового складу. План навчань 1-го полку включав дії на місцевості, подібній до ділянки фронту поблизу селища Курсі, 2-го — біля форту Брімон в Шампані. Це красномовно свідчило про райони, де незабаром доведеться діяти бригаді.

Під час перебування російських солдатів у Віль-ен-Тарденуа для них було введено ряд обмежень, щоб звести до мінімуму їх контакти з місцевим населенням та солдатами сусідніх французьких частин. Так, росіянам категорично заборонялося виходити за межі табору. Доступ у навколишні села дозволявся тільки протягом двох годин вранці та вдень. Наприкінці короткого 12-денного навчання 1-ша бригада увійшла до складу 7-го французького корпусу.

Інша російська бригада — 3-тя — з 1 до 12 жовтня 1916 р. продовжувала проходити навчання у Майї, де розташувалася після прибуття до Франції. Частими її гостями були французькі генерали та політичні діячі. Вони знайомилися з підготовкою та настроями солдатів. Через два дні після закінчення навчання бригада отримала наказ замінити на фронті 1-шу російську бригаду. По два батальйони кожного полку зайняли передові лінії, треті батальйони залишились у резерві. Підтримувати дії бригади мали дві групи французької артилерії — 60 гармат середнього калібру та по дві батареї важкої артилерії для кожного полку. Окремими інструкціями передбачалися певні заходи для відбиття газової атаки противника. Як показали подальші події, це виявилось не зайвим, але явно недостатнім.

З часу заняття російськими військами позицій щоденно мали місце перестрілки, артобстріли, кожену ніч велася розвідка. 30 жовтня артилерійський вогонь німців став особливо інтенсивним, і вночі лівий фланг 5-го полку був атакований противником, але багнетним ударом вдалося відкинути ворога. Наступного дня німецька артилерія поновила обстріл

позицій полку, але противник не атакував позицій до 14 листопада, коли на ділянці 2-го батальйону німці провели розвідку боєм силою до трьох взводів. Атака була відбита. Втрати російської бригади становили 4 поранених¹⁹.

В той же день 5-й полк відвідала група російських та американських журналістів, і незабаром у газетах з'явилися статті, в яких докладно висвітлювалися перші бої 3-ї бригади на французькому фронті.

Однак у цілому ситуація на фронті залишалася настільки спокійною, що командир бригади генерал Марушевський надав офіцерам 2—3-денні відпустки. Щоб активізувати дії противника, генерал видав наказ вести розвідку, захоплювати полонених, вести вночі кулеметний та рушничний вогонь. Виконуючи наказ, 5 грудня 1-ша рота 6-го полку атакувала сильно укріплену позицію противника і захопила двох полонених.

Наприкінці листопада було закінчено формування мінометної батареї бригади, яка зайняла відведені їй позиції. Розраховуючи на її вогневу підтримку, командир 6-го полку подав Марушевському план "посиленої розвідки ворожих позицій з метою тривоження противника". Він був затверджений. На думку генерала, "здійснення таких набігів дуже корисне, незважаючи на втрати, воно виховує частини, вказує на гідних офіцерів і нижніх чинів. Мені здається, що, незважаючи на ризик втрат, необхідно використовувати раптовість і нападати на противника при таких набігах після лише 10—15 хвилин артилерійської стрілянини"²⁰. Тільки завдяки наполегливості командира 6-го полку вдалося домогтися згоди генерала на 2—3-денне систематичне руйнування укріплень противника та збільшити тривалість артпідготовки до 40 хвилин, що давало змогу уникнути зайвих втрат. Для атаки виділялися дві роти, ще одна перебувала у резерві.

Коли атакуючі досягли німецьких окопів, противник відкрив сильний артилерійський вогонь. Обидві роти змушені були повернутися до своїх окопів, втративши 4 солдатів убитими на 17 — пораненими. Ще значнішими були втрати від артилерійського вогню противника, який продовжувався цілу добу.

Тяжке враження від невдалої атаки спробував згладити командуючий Західною групою генерал Дюма, який наступного дня відвідав бригаду і відзначив, що "так діяти може тільки така відмінна, бездоганна піхота, яку він вбачає у російських військах"²¹. Підбадьорений похвалою, не рахуючись з втратами, Марушевський видав наказ про підготовку та проведення повторної подібної операції 6-м полком та її організацію п'ятим.

Телеграма про "успішні" дії російської бригади була надіслана в Росію. При цьому втрати вказувалися вдвічі меншими, ніж насправді.

Виконуючи наказ Марушевського, 18 грудня два взводи 6-го полку атакували укріплені ворожі позиції. Артпідготовка, що передувала операції, розпочалася невдало. Перший же снаряд влучив в окоп, де перебували солдати, що готувалися до атаки. Незважаючи на це, атака була проведена згідно з планом. Не зустрівши серйозної протидії противника, взводи зайняли його передові позиції, захопили полоненого. Німці, що залишилися живими, сховалися в укриття і чинили впертий опір. Його вдалося придушити лише використовуючи запалювальні гранати. Ввечері російські солдати отримали наказ повертатись і на зворотному шляху потрапили під вогонь німецької артилерії, втративши 7 чол. Особливу подяку за проведену операцію отримав від французького командування командир бригади²².

Зрештою, мета, яку ставив Марушевський, була досягнута. Розлючені атаками російської бригади, німці активізували свої дії. Майже тиждень вони вели артилерійський та мінометний обстріл ділянки, яку займав

3-й батальйон 5-го полку. Вранці 31 грудня їх вогонь посилювався, а ввечері того ж дня майже сотня німецьких солдатів пішла в наступ з метою оточити передові російські пости. Перша їх атака була відбита, але, виконуючи наказ, оборонці залишили свої позиції. Як тільки їх зайняли німці, вони були вибиті звідти. Вночі продовжувався сильний обстріл позицій, а о 5-й ранку рота німців здійснила ще одну невдалу спробу атаки. За цей день по позиціях бригади німецька артилерія випустила приблизно 11 тис. снарядів та мін²³.

9 січня 1917 р. на ділянці 5-го полку спеціальна французька рота здійснила спробу провести газову атаку на німецькі позиції. Вона проводилася на фронті 1200 м трьома хвилями протягом двох годин. 31 січня аналогічну атаку проти 6-го полку здійснили німці на ділянці, де відстань між окопами була найменшою — лише 300 м. Початок атаки своєчасно помітили спостерігачі, але незначна відстань та прорахунки у підготовці солдатів призвели до тяжких втрат. Отруїлися 3 офіцери та 260 солдатів, з яких 42 померли. В ході наступного артобстрілу загинули ще 27 солдатів²⁴.

Незважаючи на значні втрати, спроби використання газової зброї на фронті не припинилися. 17 лютого на ділянці 5-го полку її здійснили французи. Але зміна напрямку вітру призвела до того, що від газів постраждали 13 чол. Лише після цього було прийняте рішення припинити використання газів на фронті бригади.

Наприкінці лютого за наказом командуючого групою, до якої входила 3-тя бригада, її фронт був збільшений за рахунок виведення в тил двох рот сусіднього французького полку. Це значно ускладнило проведення активних бойових дій. Незабаром було отримано повідомлення про те, що невдовзі бригаду передислокують для відпочинку та переформування. Однак генерал Марушевський продовжував наполягати на проведенні атак німецьких позицій. 9 березня три групи солдатів обох полків здійснили успішний наступ у південно-західній частині селища Оберів з метою виявлення організації його оборони, захоплення полонених, руйнування захисних споруд.

Це був останній бій 3-ї бригади під час її перебування на фронті з жовтня 1916р. 12 березня вона була замінена, а через тиждень розмістилася у таборі біля селища Конде (центральна Франція).

Таким чином, солдати російських бригад брали участь у боях на французькому фронті з середини липня 1916 до середини березня 1917 р. Причому на бойових позиціях 1-ша бригада перебувала 6 місяців, 3-тя - 5 місяців. Загальні втрати російських військ за цей період становили 370 солдатів та офіцерів вбитими, померлими від ран і хвороб, понад 1 тис. поранених. Хоробрість, мужність та військова майстерність російських солдатів були високо оцінені: 496 георгіївських хрестів та медалей отримали ті, хто найбільше відзначився, а 67 солдатів та 7 офіцерів нагороджені французьким воєнним хрестом.

Навесні 1917 р. на обидві бригади чекали нові кровопролитні випробування. Країни Антанти, прагнучи прискорити закінчення війни, розробляли плани завдання нищівних ударів по Німеччині та її союзникам. У наступі, який планувалося здійснити у квітні на Західному фронті, мали взяти участь і російські війська. Передбачаючи тяжкі втрати, генерал Лохвицький звернувся до Ставки з проханням про поповнення: "В боях, які мають відбутися навесні, можна припустити, що довірена мені бригада понесе втрати приблизно 30 % нижніх чинів і до 45 % офіцерів"²⁵.

Про підготовку наступу та його план німецькому командуванню стало відомо заздалегідь. Це дало йому змогу вжити ефективних контрзаходів. На початку квітня німецький фронт на ділянці Вель-Реймс був посилений

9 дивізіями. Ще 38 дивізії перебували в резерві. Російські бригади зайняли ділянку фронту на схід від м. Реймс.

О шостій ранку 16 квітня 1917 р. після нетривалої та неефективної артпідготовки російські бригади, що входили до складу 7-го армійського корпусу, перейшли в наступ. Три батальйони 1-го та батальйон 2-го полку мали захопити бастіон та селище Курсі. Підхід до них захищало сильне укріплення Тет-де-Кошон. 9-та рота 1-ї бригади захопила його, але просунулися далі внаслідок шквального вогню противника не змогла. 2-й батальйон, що наступав у центрі, зайняв першу лінію німецької оборони, оточив селище Курсі з півночі та сходу й захопив його в середині дня. Лівofлангові батальйони 1-го та 2-го полків вийшли до шлюзу та каналу р. Ен. Бойове завдання першого дня наступу було виконано. Солдати 1-ї бригади взяли у полон 22 офіцери та майже 800 солдатів противника. Всі контратаки німецьких гвардійських частин були відбиті.

2-й батальйон 2-го полку наступав на Бримонський лісовий масив, долаючи потужні дротяні загородження. Перша лінія окопів була зайнята, але просуватися далі не давав змоги вогонь німецьких кулеметів. Тільки після того, як відділення під команду старшого унтер-офіцера П. Войка вибило противника з кулеметних точок, батальйон вийшов на берег р. Ен. На цій позиції, вперто захищаючись, його солдати забезпечили успішне просування сусідньої французької дивізії. В полон було захоплено 2 німецьких офіцери та 200 солдатів.

Наступного дня резервний батальйон 2-го полку атакував і зайняв укріплення Фортинг Карр. Проте успішний наступ бригади був зупинений, бо французькі частини прорвати ворожу оборону не змогли. Зазнаючи значних втрат, російські солдати утримували свої позиції до 19 квітня, коли був отриманий наказ про відступ.

Наступ 3-ї бригади на ділянці фронту Бермерирук — р. Ен ускладнювався тим, що атакувати їй доводилося на незнайомій місцевості. 16—20 квітня 6-й полк захопив німецькі укріплення на панівній висоті 108 та гору Сапіньоль, які вважалися неприступними. 19 квітня батальйони 5-го полку, що наступали по відкритій, заболоченій місцевості, не маючи артилерійської підтримки, захопили висоту Мон-Спен, яку кілька разів невдало атакували французькі війська. У полон потрапили 3 німецькі офіцери та 120 солдатів. Деякі російські роти втратили у цьому важкому бою понад половину складу. Бригада утримувала позиції до 20 квітня, коли під загрозою оточення змушена була відступити²⁶.

22 квітня обидві бригади відведені в тил для поповнення та відпочинку. Оцінюючи участь російських солдатів у квітневому наступі, російський агент у Франції А. Ігнат'єв писав: "Бойові дії бригад виявилися блискучими, заслужили схвалення і захоплення французької армії, а дисципліна і відданість обов'язку особливо цінувалися французькими воєначальниками"²⁷. Високу оцінку діям російських частин дав і свідок тих подій, французький офіцер 5-ї армії: "Проти висоти Спен була послана російська бригада... Росіяни билися чудово, але були скошені вогнем ворога"²⁸.

За успішні бойові дії майже 1,5 тис. солдатів обох бригад отримали французькі та російські нагороди. Серед нагороджених були старший унтер-офіцер М. Міщенко, І. Чепель, унтер-офіцери М. Болхаревський, Д. Валявка, молодші унтер-офіцери С. Плахотний, В. Антоненко, В. Омельченко, О. Прокопенко, ефрейтори Б. Сахно, Д. Ребрик, рядові І. Бережний, К. Талицький, І. Білоножко, С. Гришай, М. Чорний та ін.²⁹

За шість днів боїв втрати російських військ становили вбитими та важкопораненими 70 офіцерів та 4932 солдати. Найзначніших втрат зазна-

ла 1-ша бригада (57 % особового складу), її 1-й полк — 66 % та 2-й батальйон — 75 %³⁰.

Французькі війська втратили понад 140 тис. чол.

Провал наступу та тяжкі втрати, на думку російського командування, були пов'язані з помилковим використанням окремих бригад на французькому фронті. Основною бойовою одиницею тут вважалася дивізія, тому ділянка фронту та бойові завдання визначалися з урахуванням її можливостей. Аналогічні ділянки та завдання отримували російські бригади, хоча вони були вдвічі меншими за чисельністю. Так сталося з 1-ю бригадою, а 3-тю розділили на частини для посилення французьких військ.

Іншою причиною невдачі була недостатня артилерійська підготовка. Тому під час атаки солдати були змушені долати непошкоджені загорождення або потрапляли під кулеметний вогонь незнищених вогневих точок німців. Взаємодія російських бригад та французької артилерії ще в перших боях виявилася недостатньо ефективною. Неусвідомлення командуванням необхідності об'єднання бригад у самостійну бойову одиницю та поповнення її допоміжними підрозділами, в першу чергу артилерією, дорого обійшлося російським солдатам.

Участь у квітневому наступі була останніми бойовими діями російських бригад у Франції. Звістка про революційні події на батьківщині, повалення самодержавства, а також тяжкі втрати, відірваність від рідної домівки, погіршення відносин з французьким командуванням спричинили зростання антивоєнних настроїв серед солдатів та їхнє прагнення повернутися додому. Цей шлях виявився непротим для більшості з них і пройшов через багато років та складні випробування.

Після невдалого збройного повстання російських солдатів у таборі Ля-Куртін обидві бригади були розформовані. Більшість учасників повстання потрапили на каторжні роботи у Північну Африку, робочі роти у Франції і лише незначна частина (приблизно 300 чол.) продовжувала воювати на французькому фронті у складі російського легіону до кінця першої світової війни. У 1919—1920 рр. російські солдати отримали змогу повернутися на батьківщину, де були втягнуті у вир революційних подій та громадянської війни.

¹ Російський державний воєнно-історичний архів (далі — РДВІА), ф. 2000, оп. 2, спр. 1560, арк. 273; ф. 2003, оп. 2, спр. 249, арк. 4.

² Там же, ф. 2000, оп. 2, спр. 1560, арк. 284, 317.

³ Там же, спр. 1564, арк. 54.

⁴ Малиновский Р. Я. Солдаты России. — К., 1986. — С. 218—240.

* Загалом у роки першої світової війни участь у бойових діях на різних європейських фронтах брали чотири піхотні бригади. Крім 1-ї та 3-ї, які воювали у Франції, восени 1916 р. 2-га та 4-та бригади були направлені на салонікський фронт. 2-га окрема артилерійська бригада, яка також передислоковувалася через Францію до Салонік у серпні—вересні 1917 р., була використана для придушення повстання російських солдатів у таборі Ля-Куртін, а потім була направлена до Греції (Деренковский Г. М. Восстание русских солдат во Франции в 1917 г. // Исторические записки. — Т. 38. — М., 1951. — С. 71—103; Данилов Ю. Н. Русские отряды на французском и македонском фронтах. 1916—1918 гг. — Париж, 1933. — 256 с.; РДВІА, ф. 2000, оп. 3, спр. 30, арк. 84).

⁵ РДВІА, ф. 2000, оп. 2, спр. 1566, арк. 141.

⁶ Там же, арк. 138.

⁷ Там же, ф. 2003, оп. 1, спр. 1151, арк. 86.

⁸ Там же, ф. 2000, оп. 2, спр. 1568, арк. 378—379.

⁹ К а р е в П. Экспедиционный корпус. — Куйбышев, 1957. — С. 44.

¹⁰ РДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1151, арк. 27.

¹¹ Лисовенко Д. У. Их хотели лишить Родины. — М., 1960. — С. 48—49; Малиновский Р. Я. Указ. соч. — С. 296—300.

¹² РДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1151, арк. 24.

¹³ Там же, ф. 2000, оп. 2, спр. 1568, арк. 264—265.

¹⁴ Там же, арк. 314.

- ¹⁵ Там же, арк. 270.
¹⁶ Там же, ф. 15304, оп. 3, спр. 17, арк. 172.
¹⁷ Там же, ф. 15221, оп. 1, спр. 1, арк. 176; ф. 2003, оп. 1, спр. 1151, арк. 60, 63.
¹⁸ Там же, ф. 2003, оп. 1, спр. 1151, арк. 69.
¹⁹ Там же, ф. 2000, оп. 2, спр. 1569, арк. 257-358.
²⁰ Там же, ф. 2003, оп. 1, спр. 1572, арк. 2-3.
²¹ Там же, арк. 4.
²² Там же, ф. 2000, оп. 2, спр. 1569, арк. 425-426.
²³ Там же, арк. 432.
²⁴ Д а н и л о в Ю. Н. Указ. соч. - С. 80, 81.
²⁵ РДВІА, ф. 2000, оп. 3, спр. 2805, арк. 75.
²⁶ Архів зовнішньої політики Росії, ф. Окрема російська бригада у Франції, оп. 1, спр. 11, арк. 74-81; РДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1215, арк. 28-29.
²⁷ РДВІА, ф. 15223, оп. 1, спр. 18, арк. ПО.
²⁸ Революционное движение во французской армии в 1917 г. — М., Л., 1934. — С. 98.
²⁹ РДВІА, ф. 15226, оп. 1, спр. 1, арк. 25-44.
³⁰ Там же, ф. 15234, оп. 1, спр. 33, арк. 11-13; ф. 2003, оп. 1, спр. 1151, арк. 144.

ЗБІГНЄВ КАРПУС (Польща, Торунь), І. В. СРІБНЯК (Київ)

Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р.

Українсько-польські відносини мають свою давню й складну історію і в різні епохи розвивалися діаметрально протилежно — від конструктивної співпраці до збройного протистояння. Особливо загострилися вони у 1918 р. Це сталося як внаслідок успіхів української дипломатії на переговорах у Бресті (таємний протокол про приєднання до України Холмщини і Підляшшя), так і через постання на західноукраїнських землях ЗУНР. Остання подія призвела в листопаді 1918 р. до початку локального польсько-західноукраїнського конфлікту, а вже 14 січня 1919 р. на Волині відбулися перші зіткнення між польськими військами і частинами Армії УНР. Проголошення у Києві 22 січня того року акту злуки УНР і ЗУНР спричинилося до подальшого загострення польсько-українських відносин, яке згодом переросло у широкомасштабну війну між Польщею та УНР.

Ведучи у 1919 р. бойові дії як проти Добровольчої армії, так і проти більшовиків, Директорія УНР в особі її Голови С. Петлюри об'єктивно була змушена шукати злагожденості з Польщею, щоб зосередити всі сили на боротьбі з "білою" і "червоною" Росією. На жаль, тягар виплеканих століттями претензій галичан до поляків усував ґрунт для досягнення взаємного порозуміння між УНР і Польською державою, причому у фарватері цієї політики деякий час йшла більшість політичних діячів Наддніпрянської України. Це призводило до того, що збройне протистояння між ЗУНР і Польщею набуло перманентного характеру, а всі спроби припинення бойових дій блокувалися Є. Петрушевичем та Головною Командою УГА.

12 травня 1919 р. поляки, користуючись сприятливою стратегічною ситуацією, розпочали наступ на всьому українсько-польському фронті, що призвело до руйнації запілля (тилів) Армії УНР і захоплення Луцька, Рівного, Дубна та Кременця. Українські війська були змушені відступити на Поділля¹. Одним з наслідків наступальної операції польських військ 14 травня 1919 р. в напрямку на Луцьк стало оточення та обеззброєння "Сірої" дивізії Армії УНР. Українських вояків було розміщено в таборах полонених Вадовиці та Стшалково, де активно працювали вербувальники генерала Н. Юденича. Але всі їх спроби схилити вояків дивізії до переходу

на бік добровольців викликали спротив переважної більшості вояцтва. Особливо рішуче висловила свій протест середня ланка старшинства, яка відкинула всі пропозиції білогвардійських емісарів, ясно і недвозначно задекларувавши свою готовність "битися лише за Україну"².

Враховуючи ці настрої полонених вояків-українців та прагнучи використати їх бойовий потенціал під час підготовки наступу об'єднаних українських армій на Київ—Одесу, Директорія УНР влітку 1919р. значно активізувала свої контакти з Польщею. Разом з тим нагальна потреба зближення з Польщею була зумовлена складним зовнішньо- і внутрішньополітичним становищем УНР. 16 червня українська сторона пішла на підписання у Львові перемир'я з Польщею, що дало можливість припинити військові дії між двома арміями. Дещо пізніше С. Петлюра у своєму листі від 9 серпня 1919 р. до голови Польської держави Ю. Пілсудського наголосив на необхідності "певного порозуміння між польським та українським командуванням для дальшої боротьби" з більшовизмом і висловив сподівання, "що повернення на Україну перебуваючих у Польщі наших полонених, відповідно озброєних, було б першим кроком до слідуєчих дружніх актів польського та українського народів"³.

Тоді ж до Варшави було відряджено делегацію у складі П. Пилипчука, В. Тулюпи і полковника Ю. Липницького, яка була уповноважена С. Петлюрою розв'язати кілька важливих двосторонніх питань, у тому числі й проблему повернення полонених у прийнятний для обох країн спосіб. Довготривалий та непростий переговорний процес між представниками обох країн закінчився підписанням 1 вересня 1919 р. у Варшаві перемир'я між командуваннями польської та української армій, яким було визначено демаркаційну лінію (по р. Збруч) між УНР і Польщею⁴. Разом з тим п'ятий пункт цієї угоди регламентував умови, на яких мав відбутися обмін полоненими між Польщею і УНР. Згідно з ним, українці з польських таборів мали бути переправлені на територію, контрольовану Урядом УНР⁵.

Для практичного налагодження процесу обміну полонених у другій половині вересня 1919 р. до Варшави прибула Українська військова місія у справах полонених, члени якої здійснили огляд місць утримання близько двох тисяч вояків-українців, що опинилися в полоні після кількомісячних бойових операцій польської армії на Волині та Поділлі⁶.

Найсуттєвішим досягненням української військової дипломатії в той час був дозвіл польської влади на організаційне відновлення та виїзд в Україну "Сірої" дивізії, більшість вояків якої у серпні 1919р. перебувала в таборі Ланцут. На загальних зборах колишніх вояків "Сірожупанної" дивізії було обрано "Бойову Управу Сірих" (БУС), до складу якої увійшли Бутович, Курило, Мандзенко, Німчик, Плавич, Прокопенко і Стремоух. Управі було доручено здійснити перевірку як нового поповнення дивізії, так і її старого складу. Незабаром із Стшалкова до Ланцуту прибув великий транспорт "сірих" на чолі з полковником Шелером, якого також було введено до складу БУС. Референтом Управи дещо пізніше було обрано Букшованого⁷.

В результаті енергійних зусиль Управи "Сіра" дивізія поновила своє існування вже у вигляді бригади, що складалася з 800 чол. і мала у своєму складі 2 піхотних і гарматний полки та технічну сотню. Вже 16 жовтня "Сіра" бригада вирушила на об'єднання з Армією УНР. Перший ешелон "сірих" прибув до Волочиська саме у дні Проскурівської катастрофи, що призвело до його демобілізації. Така ж сумна доля спіткала й другий ешелон бригади, який прибув у Шепетівку вже після евакуації Уряду УНР до Польщі⁸.

Незважаючи на це, польська сторона продовжувала дотримуватися своїх зобов'язань, і в листопаді 1919 р. полонені та інтерновані українці були згруповані в таборах Пикуличі (699 чол.), Брест-Литовському (778 чол.) і Ланцуті (610 чол.)⁹. Останній з них, за пропозицією української місії, було визначено збірним табором для тих вояків, хто підлягав обміну з подальшим перевезенням в Україну. Лише на початку грудня 1919 р. з огляду на надзвичайно складну ситуацію, в якій опинилася УНР після оголошення війни генералу Денікіну, процес репатріації полонених українців було припинено¹⁰.

Після ліквідації регулярного фронту в районі т. зв. "трикутника смерті" 5—6 грудня 1919 р. Українська Армія вирушила у свій 6-ти місячний рейд по тилах більшовицьких та білогвардійських військ, що увійшов в історію як 1-ий Зимовий похід Армії УНР. Близько 8 тис. вояків-українців (з числа тих, хто залишався) було роззброєно і зосереджено у таборах, невелика частина українського вояцтва залишалася в районі Кам'янця-Подільського¹¹.

У таборі Луцьк (на Волині) було інтерновано й значну кількість вояків корпусу Січових Стрільців, Військова рада старшин якого спільно з делегатами від стрілецтва на початку грудня 1919 р. прийняла рішення про демобілізацію корпусу¹². Невелика група українських старшин на чолі з генералом В. Зелінським після зайняття Кам'янця польськими військами прийняла рішення переїхати до табору Ланцут, "аби там згрупувати українських вояків і добитись згоди перед польським урядом на формування українських військових частин з полонених та інтернованих"¹³.

Спеціальний транспорт українських старшин (начальник — сотник Г. Драченко) 26 грудня 1919р. виїхав з Кам'янця і через кілька днів прибув до табору Домб'є (В. Зелінський був тимчасово затриманий польською владою у Кам'янці, що свідчило про певну невизначеність уряду Польщі у питанні військової кооперації з УНР). Ще через місяць українські старшини були переведені до Ланцуту, де в той час на них чекали "холод, голод, дерев'яні бараки з голими нарами, тиф, колючі дроти і варта кругом табору"¹⁴. Табір було практично повністю ізольовано від світу, вихід з нього суворо заборонено, табірна адміністрація ставилася до інтернованих відверто вороже¹⁵.

Попри загальну втому й апатію вояцтва поява у таборі цієї групи старшин пожвавила культурно-освітнє життя інтернованих: було засновано "Просвіту", організовано хор, проводилися бесіди з козаками. Щойно прибулі українські старшини намагалися поглибити перший успіх та запобігти подальшій деморалізації інтернованих. Цьому сприяло те, що на початку січня 1920 р., у відповідності до рішення Військового міністерства Польщі, у Ланцуті було значно поліпшено побут українського вояцтва (зокрема, дозволялося вільно пересуватися по території табору, старшинам надавалися короткотермінові відпустки у службових справах тощо). Відбулася зміна й самого статусу українських військовиків, які, згідно зі спеціальною інструкцією Військового міністерства Польщі, набули статусу "добровольців, які є громадянами чужої держави"¹⁶. На подібних підставах у Пекуличах перебувала й частина 10 тис. полонених українців, які, за домовленістю між урядами УНР і Польщі, поверталися з німецьких таборів, щоб взяти участь у війні проти більшовиків¹⁷.

Польська сторона планувала незабаром збільшити чисельність українського вояцтва у Ланцуті до двох тис. старшин і 10 тис. козаків¹⁸, що свідчило про готовність поляків надати С. Петлюрі військову допомогу ще до підписання спільної міждержавної угоди. Велике значення мали й дипломатичні успіхи делегації УНР на чолі з А. Лівичьким у Варшаві, що дало

можливість розпочати з 8 лютого 1920 р. формування в таборі Ланцут 1-ої дивізії Армії УНР. Проте слід зауважити, що допомога Польщі УНР у той час мала радше декларативний характер, бо через відсутність належної лікарської опіки та занедбаний санітарний стан у таборі поширилася пошесть тифу¹⁹. Це змусило польську сторону тимчасово відмовитися від власних амбітних планів та розпочати пошук нового місця для формування українських відділів.

Політичне керівництво УНР усвідомлювало нагальну потребу налагодження тісних відносин з державами Антанти, які виступали гарантами Польської держави і надавали їй значну допомогу для створення та розбудови національних збройних сил. На думку С. Петлюри, висловлену ним ще 28 січня 1920 р., Антанта (насамперед Франція) повинні були допомогти у цьому й Україні, причому "одиноким конкретним засобом для цього є формування регулярних частин з полонених, перебуваючих [...] у Німеччині і Італії". Місцем для формування цих з'єднань мала стати територія Польщі і Румунії, де "при допомозі Антанти повинно бути проведено озброєння і заосмотрення всіх зорганізованих [...] військових частин" при умові скасування всіх перепон для "вступу військових старшин до Української Армії, зокрема до формуємих частин"²⁰.

Слід зазначити, що на початку 1920 р. держави Антанти почали усвідомлювати хибність односторонньої орієнтації на підтримку "білого" руху на теренах колишньої Російської імперії, бо ігнорування останнім національного питання шкодило створенню єдиного протибільшовицького фронту. Разом з тим, велике значення мала й особиста позиція Ю. Пілсудського, який прагнув до зміцнення та подальшого розвитку польсько-українського військового співробітництва задля спільної боротьби з більшовизмом. Відповідно до його розпорядження в кінці лютого 1920 р. було розпочато передислокацію особливого складу 1-ої дивізії до Брест-Литовського, який було визнано основною базою формування відділів Армії УНР.

Ще на початку лютого 1920 р. Військове міністерство Польщі створило спеціальну установу (т.зв. "Ekspozytura Ministerstwa Spraw Wojskowych do Spraw Ukraińskich") на чолі з капітаном Ю. Ульріхом, яка мала своїм безпосереднім завданням організацію, озброєння та вишкіл українських відділів, що формувалися на теренах Польщі²¹. У свою чергу, Директорія УНР відрядила до Польщі Українську військову місію на чолі з генералом В. Зелінським, яка мала здійснити комплекс заходів по підготовці новостворених частин та з'єднань Армії УНР до спільного польсько-українського походу проти більшовицької Росії²².

Для надання певної системи процесу творення частин та з'єднань Української Армії Військовий міністр Уряду УНР генштабу полковник В. Сальський розробив таємну "Інструкцію для військових формувань в Румунії та Польщі", що була затверджена Головним Отаманом Військ УНР С. Петлюрою 25 лютого 1920 р. Основною метою цієї інструкції було "дати організаторам військових формувань в Румунії та Польщі ті потрібні вказівки, які б [...] послужили підставами як при організаційній, виховній роботі, так і при військовому керуванню в цілях узгодження й усталення одноманітності в цілій українській армії". В інструкції підкреслювалося, що формування українських відділів у Польщі (і Румунії) належало проводити у цілковитій згоді з організаційним устроєм усієї Української армії, відповідно до плану, що був розроблений Військовим міністерством УНР. Особливо наголошувалося на тому, що "одноманітність і одноцільність устрою" є обов'язковим в усіх відношеннях, "при чому слід керуватися статутами муштровим, дисциплінарним і внутрішньої служби, а також всіма інструкціями і законами в У.Н.Р."²³.

Всі військові формування УНР в Польщі у своїй масі мали складатися з козаків/та' старшин української національності, чужинцями дозволялося комплектувати лише технічні й запасні частини. В інструкціях також зазначалося, що організація культурно-освітньої роботи у військах має "надзвичайну вагу", при чому особливу увагу слід звернути "на виховання старшин та козаків в дусі відданості їх інтересам У.Н.Р. та її Уряду". Для здійснення цього передбачалося створити спеціальні інститути — "просвітні відділи", до штабу яких мали бути введені випробувані вояки зі стійкими самостійницькими переконаннями. Була бажаною й "організація спеціальних старшинських курсів по Українознавству (географія та історія України, українська мова і література) на взірць, як це існувало у галицьких частинах". Також мали бути створені "пресові квартири" (друкарні. — *Авт.*) з обов'язковим виданням кожною дивізією "свого часопису або листу" ²⁴.

Ця інструкція чітко визначила механізм формування українських військових відділів і відіграла в майбутньому позитивну роль у збільшенні бойового потенціалу Армії УНР. Докладна регламентація цього процесу була необхідна ще й тому, що творення нових частин відбувалося в досить складних умовах таборів, де багато місяців перебували надзвичайно втомлені кількالكітною війною українські військовики.

9 березня 1920 р. відбулося перевезення до Бреста т.зв. "малого штабу" дивізії на чолі з підполковником В. Змієнком та її перших сотень, з яких було створено 1-шу бригаду дивізії на чолі з сотником Р. Сушком. Відділи дивізії, до складу яких частково влилися й колишні вояки корпусу Січових Стрільців, були тимчасово розташовані у будівлях цитаделі міста. 21 березня 1-шу дивізію було перейменовано у 6-ту Січову дивізію, її командуючим було призначено підполковника генштабу М. Безручка, начальником штабу — підполковника генштабу В. Змієнка ²⁵.

Українські відділи, що формувалися в Польщі, отримували від поляків зброю і військову амуніцію російського зразка з числа воєнних трофеїв. Водночас було врегульовано питання про фінансове утримання старшин дивізії, які, починаючи з 10 лютого 1920 р., мали забезпечуватися на рівні офіцерів Війська Польського. За даними Головного командування польської армії, тільки за один (10 лютого — 10 березня т. р.) місяць Військове міністерство Польщі асигнувало 18 млн польських марок на покриття видатків, пов'язаних з організацією дивізії та утримання її особового складу в Бресті ²⁶.

Ця обставина значною мірою сприяла успішному продовженню процесу формування 6-ої дивізії, яка вже на 5 квітня 1920 р. налічувала у своєму складі 459 старшин і 1768 козаків. Організаційно дивізія на той час складалася з 1-ої (48 старшин і 464 козаки) і 2-ої (відповідно — 51 і 495) бригад, гарматного полку (46 і 362), технічної сотні (39 і 244), кінної сотні (24 і 163), штабу дивізії (16 і 17) і старшинської сотні (237 і 18) ²⁷. Наявність значної кількості старшин без посад у старшинській сотні дозволяє зробити висновок про фактично кадровий характер дивізії, що передбачало її розгорнення до трьохбригадного складу.

Поповнення дивізії відбувалося не тільки шляхом відрядження з різних таборів тих інтернованих та полонених українських вояків, які зголосилися служити в Армії УНР, а й за рахунок військовиків з відділу генерала С. Булак-Балаховича, що також знаходився у Бресті й налічував у своєму складі 893 чол. За національною ознакою він поділявся на три великі групи: частка росіян у ньому становила 41 відсоток, українців — 23 і білорусів — 21 ²⁸. Ця обставина певною мірою пояснює той факт, що за час спільного проживання в Бресті українців та військовиків-бала-

хівців близько 200 чол. з числа останніх влилися до лав 6-ої Січової дивізії Армії УНР²⁹.

Використання таких джерел для поповнення особового складу дивізії призводило до того, що не рідко до її лав потрапляли випадкові та непевні елементи, які не підходили до служби в Українській Армії. Це наочно продемонстрував інспекційний перегляд дивізії генералом В. Зелинським, що відбувся 5 квітня 1920 р. За його спостереженнями, 1-ша бригада і гарматний полк полковника Носова містилися в добре облаштованих і чистих казармах, а козаками цих відділів, згідно з планом, розробленим штабом дивізії, щоденно проводилося військове навчання. Крім цього, у приміщенні старшинських таборів регулярно відбувалися заняття зі старшинами відповідно до їх військового фаху, силами польських інструкторів були організовані курси військового господарства, які відвідувало 47 старшин і 120 козаків³⁰.

Значна увага приділялася й патріотичному вихованню та загальній освіті вояцтва: для читання курсу українознавства штабом дивізії було призначено 16 лекторів. З огляду на те, що в дивізії налічувався 201 неписьменний козак, лекторам допомагали 24 народні вчителі з числа дивізійників, які, згідно з наказом генерала В. Зелинського, негайно розпочали свою роботу на курсах для неписьменних. Успішній праці цих курсів сприяло й те, що Військова місія УНР передала дивізії значну кількість книжок і підручників, а "національно-освітній" референт місії сотник Г. Драченко брав безпосередню участь у налагодженні культурно-освітньої роботи серед вояцтва.

7 квітня гарматний полк дивізії отримав гармати, що дозволило розпочати спеціальну освіту старшин-артилеристів. При дивізії було створено швейну та кравецькі майстерні, організовано санітарну й ветеринарну частини. Місією також було асигновано 5000 пол. марок на придбання українського шрифту для видання дивізійного листка, ще 60 тис. пол. марок було передано командуванню дивізії як одноразову допомогу всім військовикам на Великодні свята.

Разом з тим, як зазначав у своєму наказі від 10 квітня 1920 р. генерал В. Зелинський, козаки і старшини дивізії не отримували повністю належного їм харчового пайка (замість 800 грамів хліба їм видавалося вдвічі менше). У значно гірших умовах (порівняно зі згадуваними частинами дивізії) опинилися окремі відділи 2-ої бригади (командувач — сотник Воронів), що продовжували перебувати з Української збірної станиці в Ланцуті. Не все було гаразд і в старшинській сотні, до якої були зведені всі старшини, які не отримали відповідних посад за браком таких у відділах дивізії першої фази формування й очікували на поповнення особового складу дивізії козаками. Старшинська сотня справила на Зелинського цілком негативне враження "як з зовнішнього боку, так і по тому настрою, який панував серед майже більшості старшин. Обідрані, голодні, злі, без копійки грошей, ображені неохочістю посад, козацькою працею і браком джур" (денщиків. — *Авт.*) старшини сотні не мали й стійких державницьких переконань³¹.

З метою піднесення морального стану особового складу старшинської сотні генерал В. Зелинський звернувся до польської військової влади з пропозицією вжити заходів до поліпшення становища українських старшин. На жаль, ця проблема так і не була остаточно вирішена, бо поляки погоджувалися забезпечити грошове утримання старшин 6-ої дивізії на рівні підхорунжого польської армії, що мало відверто дискримінаційний характер стосовно українського старшинства взагалі. Тому не дивно, що старшинське зібрання дивізії відкинуло цю пропозицію, зажадавши від

польського військового командування зрівняння свого статусу зі статусом польського офіцера.

Намагаючись якісно змінити настрої старшин резерву та запобігти поширенню розкладницьких процесів у їх середовищі, генерал В. Зелінський наказав командувачеві запасної бригади 6-ої дивізії генерал-хорунжому Білінському розпочати інтенсивні заняття зі старшинами сотні, а також створити реєстраційну комісію для визначення фахових здібностей старшин з подальшим затвердженням їх на різні посади в дивізії³². Разом з тим до 25 квітня 1920 р. понад 200 старшин зі складу старшинської сотні було відряджено до Ланцуту (на перепідготовку) та в інші табори (з організаційними завданнями). Загальний кількісний стан дивізії на кінець травня становив 239 старшин і 1886 козаків при чотирьох гарматах та 36 кулеметах³³.

Одночасно з формуванням у Бресті 6-ої дивізії, 11 лютого 1920 р. у Кам'янець-Подільському було розпочато формування 4-ої Стрілецької бригади під командуванням полковника Шаповала. 18 березня вона була об'єднана з Окремою стрілецькою бригадою у 2-гу стрілецьку дивізію, командувачем якої було призначено полковника генштабу О. Удовиченка. Ця дивізія також мала двохбригадну структуру (4-та і 5-та стрілецькі бригади) та кілька допоміжних підрозділів (кінний ескадрон, інженерний курінь та спеціальні служби), налічуючи у своєму складі 566 старшин і 3348 козаків при 11 гарматах і 56 кулеметах³⁴.

Для збільшення чисельності Армії УНР польська влада в кінці травня 1920 р. навіть дозволила провести вербувальну кампанію в тих таборах (Шепіорно, Александрів та ін.), де перебували інтерновані військовики з корпусу генерала М. Бредова. У таборі Стшалково для тих, хто виявив бажання перейти до Армії УНР, було влаштовано окремих, т.зв. "український", барак, а в червні того року його мешканців було перевезено до Української збірної станиці у Ланцуті³⁵. В результаті цієї кампанії своє бажання увійти до складу Армії УНР задекларували донські козаки осавула Фролова і кубанські козаки на чолі з капітаном Юшкевичем³⁶.

Ці заходи частково нормалізували ситуацію в запасних частинах Армії УНР й дозволили продовжити формування на теренах Польщі нових українських частин та з'єднань. Але особливо активізувався цей процес після підписання А. Лівіцьким 22 квітня 1920 р. польсько-української міждержавної угоди, інтегральною частиною якої стала таємна військова конвенція з 17-ти пунктів. З огляду на проблематику дослідження, найбільшу увагу привертає 11-ий пункт конвенції, в якому зазначалося, що "на польській території продовжується організація українських частин, як то мало місце [...] в Берестю, аж до часу, коли така організація буде можлива на власній території". Одночасно, у відповідності до 12-го пункту, командування польських військ зобов'язалося "доставити для Українських військ зброю, амуніцію, спорядження та одяг у кількості, потрібній для трьох дивізій, згідно зі штатами, встановленими для польської дивізії з усіма її санітарними та іншими тилowymi закладами"³⁷. Процес формування українських відділів на теренах Польщі мав тривати до перенесення військово-організаційних осередків на українські землі, при чому кошти, потрібні для утримання українських відділів, до того часу мали покриватися Урядом УНР³⁸.

Підписання польсько-української угоди зумовило швидкий виступ 6-ої Січової дивізії з Брест-Литовська, особовий склад якої в кінці квітня 1920 р. було перевезено ешелонами до Бердичева. Тут С. Петлюра зробив її огляд і вручив командуванню січовиків козацький малиновий прапор із золотим тризубом у блакитному верхньому кутку і з гаслом: "За

визволення України" ³⁹. У Бердичеві командування дивізії розраховувало прийняти поповнення й остаточно закінчити процес свого укомплектування шляхом мобілізації місцевого населення. Проте на перешкоді цьому став швидкий виступ дивізії з Бердичева в напрямку на Київ, де вона виконувала залогову службу. І на новому місці проблема поповнення дивізії не була остаточно вирішена (поява в її лавах добровольців з числа цивільного населення не дала бажаних результатів з огляду на їх низький моральний стан).

Об'єктивна ситуація в дивізії змушувала вжити рішучих заходів до збільшення майже вдвічі (на 1500 чол.) її стрілецького складу, а також забезпечення необхідною кількістю коней та гармат. На думку командувача дивізії генерала М. Безручка, негайного розв'язання вимагала й проблема грошового забезпечення старшин її резерву, які отримували лише 60 % платні польського офіцера. Мав бути переглянутий і штатний розклад штабу дивізії, який згідно із запропонованою структурою мав складатися з шести відділів (організаційного, розвідувального, оперативного, постачання, інспекторського та культурно-просвітницького), комендатури, військового суду і сотні зв'язківців ⁴⁰.

Але, незважаючи на недоукомплектованість, дивізія провела чимало успішних бойових операцій проти більшовицьких військ. Слід зазначити, що культурно-освітній відділ штабу 6-ої дивізії у надзвичайно складних умовах безперервних боїв випустив 11 чисел дивізійних "Вістей" і 4 числа "Характерника", що сприяло збереженню високих морально-бойових якостей особового складу дивізії ⁴¹. У травні 1920 р. заходами культурно-освітнього відділу дивізії побачило світ і перше число військового часопису "Український стрілець". У вступній статті редколегія, констатувавши цілковиту відсутність критичного осмислення трьохрічного існування Української Армії та брак нормативної бази для її розбудови, пообіцяла вміщувати на сторінках часопису військово-історичні матеріали, аналізувати проблеми військового будівництва в Армії УНР, а також "повісти працю в напрямку виховання типу українського козака-старшини, а в них і доброго громадянина У.Н.Р." ⁴².

Положення згадуваної військової конвенції мали надзвичайно важливе значення для подальшої розбудови збройних сил УНР, бо створювали підґрунтя для організації нових дивізій Української Армії. Вже 10 травня 1920 р. заходами голови Військової місії УНР у Варшаві генерала В. Зелінського табір полонених вояків-українців у Ланцуті було реорганізовано в Українську збірну станицю (начальник — підполковник Абаза, пізніше — сотник Гончаренко), в якій продовжувалося формування та навчання відділів Армії УНР. З самого початку велика увага приділялася національно-патріотичному вихованню вояцтва, що здійснювалося, зокрема, шляхом відзначення національних свят та вшанування пам'яті Кобзаря. Так, 12 травня у Ланцуті відбувся святковий вечір, влаштований українськими старшинами на честь Т. Шевченка і з нагоди здобуття Києва. До програми вечора, крім читання реферату про життя та діяльність Кобзаря, входила й велика вокально-музична програма ⁴³. Національно-патріотичну спрямованість діяльності персоналу Станиці особливо відзначав референт Військової місії УНР у Варшаві сотник Г. Драченко, який влітку 1920 р. порівнював Ланцут з "киплячим казаном", що "приймав денікінців, бредівців, більшовиків, а випускав свідомих українців" ⁴⁴.

Основний тягар роботи по практичному формуванню нових відділів припадав на адміністративно-навчальну частину Станиці, до якої увійшли сотники С. Таран (помічник начальника Станиці), Олійник (господар), Легін, Гнатченко; поручники Прихидько, Ковальчук, Крупа; хорунжі Си-

дорик, Павленко, Дорошенко, урядовець Павленко. Активно працювала й перевірконо-організаційна комісія (голова — сотник Зелений), що здійснювала перевірку старшинських рангів усіх старшин, які прибували до Ланцуту. Завдяки їх наполегливим зусиллям у Станиці безперервно тривав процес формування частин, кожна з яких мала необхідну кількість інструкторів. Але "особливо відзначився своєю працею, енергією і організаційним хистом" начальник Станиці сотник І. Гончаренко, який "умів просто, без хитрощів "малороса" підійти до людей і вгадати, вибрати з-поміж них здібних до праці і кожному дати відповідну роботу"⁴⁵. Про ефективність діяльності персоналу Станиці свідчить і той факт, що тільки за один місяць (з 20 липня по 20 серпня 1920 р.) до складу Армії УНР влилося 2875 старшин і козаків, з яких 2431 чол. прибув з Ланцуту⁴⁶.

У той час Військовій місії УНР вдалося поширити свій вплив і на інші табори в Польщі, де були створені українські осередки, в яких об'єдналися національне свідомі вояки-українці. Зокрема, у таборі Пикуличі, де утримувалися інтерновані військовики з корпусу генерала Бредова, заходами місії 22 червня 1920 р. було створено "Український відділ" на чолі з полковником Людоговським. Його завданням було згуртування вояків-українців, відокремлення від росіян тих військовиків, хто виявив бажання вступити до лав Армії УНР, та їх підготовка для переїзду до Станиці у Ланцуті. За згодою польської військової влади всі вони переходили у тимчасове підпорядкування начальнику "Українського відділу" та зараховувалися до його складу.

"Український відділ" табору Пикуличі будувався на військових засадах та відповідав усім "вимогам військового порядку і дисципліни у національному дусі"⁴⁷. Замість відзнак Добровольчої армії запроваджувалися відзнаки Армії УНР, для перевірки фахових здібностей старшин російської армії було створено перевірконо-кваліфікаційну комісію у складі 5 чол. на чолі з сотником С. Тараном. Наслідком її роботи стало укладення списків придатних до служби в Армії УНР, що пізніше були передані до Військової місії УНР у Польщі. Внутрішнє життя "Українського відділу" набуло рис військової частини Армії УНР: тут щоденно призначалися чергові по відділу, яким підпорядковувалися чергові по бараках; вівся ретельний облік військовиків, контролювалося їх харчове забезпечення.

Крім того, польська сторона висловлювала свою згоду на проведення вербувальної акції серед офіцерів (українців за походженням) зі складу УГА і більшовицької армії, які на той час перебували в польських таборах для полонених. На відміну від галичан, які одностайно бойкотували цю акцію, з числа полонених Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) до кінця вересня 1920 р. свою згоду на перехід до Армії УНР висловило близько 200 старшин, після чого їх було переправлено до Ланцуту⁴⁸. Більше того, прагнучи збільшити чисельність військ свого союзника, поляки навіть дозволили провести вербувальну кампанію у межах холмського, влодовського, грубешівського і томашівського повітів⁴⁹. Слід зазначити, що до того часу польська влада не дозволяла проводити аналогічні кампанії в межах Польщі жодному зі своїх союзників (у т. ч. генералу С. Булак-Балаховичу та Б. Савінкову).

Разом з тим влітку 1920 р. поза межами впливів Української військової місії продовжувала залишатися значна кількість полонених та інтернованих вояків-українців. За підрахунками її співробітників, у Польщі на 18 червня 1920 р. тільки в таборах Стшалково, Домб'є і Пикуличі перебувало 4500 вояків-українців, у тому числі 1000 старшин⁵⁰.

Особливо потребувала поповнень Армія УНР у липні 1920 р., коли вона була змушена вести тяжкі бої з більшовицькими військами на р. Збруч.

Прагнучи збільшити її бойовий потенціал, командувач Дієвої Армії генерал М. Омелянович-Павленко звернувся з рапортом до С. Петлюри з проханням вжити відповідних заходів для повернення близько 4000 полонених та інтернованих вояків-українців з таборів до лав армії⁵¹. У свою чергу С. Петлюра, звертаючись у своєму листі від 24 липня до заступника голови Ради міністрів УНР А. Лівичького (на той час) запропонував йому зосередити всі зусилля для негайної передислокації до Дієвої Армії всіх ланцутських поповнень. Задля цього А. Лівичький мав зв'язатися з генералом В. Зелінським, а для організації перетранспортування поповнень на місці С. Петлюрою було відряджено кількох старшин з Дієвої Армії⁵².

У серпні 1920 р. чисельний склад Армії УНР становив понад 20 тис. чол., з яких тільки половина була повністю боєздатною. Решта особового складу припадала на запасні частини, Збірну станицю та українські відділи в інших таборах Польщі. Крім того, на польських теренах формувалися невеликі підрозділи спеціального призначення⁵³. Зокрема, ще на початку липня 1920 р. у Мокотові (Варшава) розпочалося формування 1-го Запорізького авіазагону, кадровий кістяк якого склали українці з колишньої авіакоманди 44-ої більшовицької дивізії, які добровільно здалися полякам у травні 1920 р. На жаль, все авіаційне майно і три літаки були передані польській армії, а всі спроби української сторони повернути їх собі виявилися марними⁵⁴.

Заснування у Ланцуті автошколи, що мала необхідну матеріальну базу й учбове приладдя⁵⁵, створило сприятливі умови для організації автомобільних частин Армії УНР. Своім наказом (№ 29) від 11 вересня 1920 р. генерал В. Зелінський доручив начальнику автоколони 6-ої дивізії хорунжому Бойку сформувати 1-шу самохідну чоту (взвод) з шести машин і двох мотоциклів. До її складу мали увійти два старшини та відповідна кількість водіїв, при чому всі вони мали відбути короткотермінове стажування в школі шоферів у Лунцуті. Після передислокації чоти на фронт, вона мала перейти в розпорядження інспектора технічних військ УНР⁵⁶.

Робота Української станиці особливо активізувалася у вересні 1920 р. Це було пов'язане з успішним контрнаступом польсько-українських військ на протибільшовицькому фронті. Слід зазначити, що до змін стратегічної ситуації на фронті спричинилися успішні дії 6-ої Січової стрілецької дивізії Армії УНР, відділи якої під командуванням полковника М. Безручка зуміли в кінці серпня того року на три дні зупинити просування 1-ої Кінної армії, утримавши в своїх руках до підходу резервів польське місто Замостя⁵⁷. У свою чергу, українські війська, що оперували на південному відтинку фронту, після трьох днів боїв зуміли завдати значних втрат двом (41-й стрілецькій і 8-й кінній) дивізіям більшовицької армії і вступили на українську територію⁵⁸.

Винятком з цього загального правила стало дезертирство з фронту частини 5-ої Херсонської дивізії Армії УНР, відділи якої у переважній більшості були сформовані з колишніх вояків бригад УГА — мешканців Східної Галичини. Ця група (чисельністю 1700 чол. при 4-ох гарматах і 18-ти кулеметах) під командуванням полковника Стефаніва і генерала А. Кравса залишила у другій половині серпня 1920 р. визначений їй відрізок фронту, спрямувавши в район Красного, де у той час вибухнуло антипольське повстання, а пізніше перетнула кордон з ЧСР⁵⁹.

У вересні 1920 р., з огляду на те, що у Ланцуті одночасно могло бути розміщено не більше 3000 чол., військовим командуванням УНР було прийняте рішення про формування у Збірній станиці шістьох (по числу наявних дивізій Української Армії) запасних куренів по 500 чол. (300 чол. піхоти і 200 чол. гарматників, кіннотників, техніків та ін.). Від кожної ди-

візії Армії УНР до Ланцуту було відряджено по два старшини для формування запасного куреня дивізії, що слід було здійснити в максимально короткій термін з тим, щоб приступити до формування куренів другої черги⁶⁰. Виконання цього завдання покладалося безпосередньо на голову Військової місії УНР генерала В. Зелінського, за підрахунками якого загальна чисельність українських відділів, що були сформовані у вересні т. р. на теренах Польщі, дорівнювала 20 тис. чол.⁶¹

Не ставлячи під сумнів заявлений генералом В. Зелінським кількісний стан частин та з'єднань Армії УНР в Польщі, все ж можна припустити, що до їх числа було зараховано всіх українських військовиків, які перебували у польських таборах, і, очевидно, що більшість з них не могла бути швидко влита до Армії УНР. Більше того, попри свої союзницькі зобов'язання, польська влада не завжди враховувала потреби Української Армії у справі поповнення її особового складу, особливо за рахунок галичан. Про це опосередковано свідчить повідомлення (від 17 вересня 1920 р.) члена Військової місії УНР Г. Драченка про те, що восени т. р. у таборах все ще залишалася значна кількість полонених та інтернованих вояків, переважно зі складу колишньої УГА. За його словами, тільки "пів-офіційними заходами" місії вдавалося досягти у поляків згоди на звільнення з таборів невеликих груп і окремих осіб, які потім відряджалися до Збірної станиці у Ланцуті⁶².

Після визначення фахових здібностей прибулих перевірконо-організаційною комісією в Ланцуті старшини, які успішно витримали іспити, згідно з наказом інспектора всіх українських військових формувань у Польщі генерала В. Зелінського від 15 вересня 1920 р., затверджувалися у відповідних рангах за поданням голови Комісії та зараховувалися до складу Армії УНР⁶³.

Разом з тим, як уже зазначалося, велика увага приділялася й національно-патріотичному вихованню вояцтва, що було головною метою діяльності всіх культурно-освітніх осередків Станиці. Найбільш активно працювало вже згадуване товариство "Просвіта" (голова — сотник С. Таран), членами якого були всі старшини та невелика кількість козаків. Згідно з ухвалою загальних зборів товариства, кожний член "Просвіти" сплачував членський внесок (2% від загальної суми місячної платні), що давало можливість зібрати необхідні кошти для фінансування всіх освітніх заходів у Станиці. Заходами "Просвіти" та драматичного гуртка у таборі постав свій театр (режисер — хорунжий Пашинковський) у складі 25 чол., прибутки від вистав якого були ще одним важливим джерелом поповнення каси товариства. Зокрема, 10 жовтня 1920 р. у театрі відбулася вистава "Помста гуцула" Коржевського, і всі отримані від реалізації вхідних квитків кошти пішли на потреби товариства "Просвіта"⁶⁴. Щотижня театральний колектив готував по три вистави, які охоче відвідували старшини та козаки Збірної станиці. Особливо запам'яталася їм прекрасною грою артистів-аматорів вистава п'єси М. Кропивницького "Пошилися в дурні", що відбулася 26 серпня 1920 р.⁶⁵ Заходами місії у Ланцуті було засновано й старшинський хор (диригент — поручник Сніжинський) у складі 38—50 чол. та оркестр (13 чол.). Маючи у своєму репертуарі багато українських народних пісень, хор щотижня виступав перед таборянами у приміщенні театру⁶⁶.

Завдяки прибуткам від вистав театру (тільки з 5 вересня по 5 жовтня 1920 р. вони становили 28 425 пол. марок) та членських внесків (10 544 пол. марок за означений термін) "Просвіта" придбала книжок для власної книгарні на суму 26 346 пол. марок⁶⁷. Ці надходження збільшили фонди бібліотеки до 3000 книжок⁶⁸.

Значний обсяг роботи виконував "лекторський" (культурно-освітній) відділ Станиці, до складу якого входило 20 чол., у тому числі сотники Середа, Горський, Цінцірук, голова освітніх курсів поручник Тимняк, поручники Павлів-Білозерський, Прасолів, Кобиський, хорунжі Ратушняк і Тушицький. Їх заходами у Ланцуті щодня проводилося до 30 лекцій. Крім того, з метою національно-патріотичного виховання вояцтва перед кожною виставою читалися спеціальні реферати. Водночас у Станиці діяли курси — національно-освітні (для підготовки освітніх інструкторів у військах), французької і німецької мов, технічно-господарський, хороших інструкторів у військах. Спеціальна термінологічна комісія працювала у Ланцуті над перекладом на українську мову військових підручників.

Починаючи з вересня 1920 р. у Ланцуті видавався гумористично-сатиричний журнал "Будяк" (редактор — хорунжий Івко), який, за словами Г. Драченка, "оберігав моральний і естетичний бік життя Станиці"⁶⁹. "Будяк" завжди оперативно реагував на всі табірні події, інформував таборян про новини культурного й освітнього життя Станиці⁷⁰. У другому числі табірної часопису, що вийшов в одному примірникові з гаслом "Пролетарі всіх бараків бережіться!", було зроблено своєрідний підсумок видавничій діяльності культурно-освітнього відділу Станиці. Впродовж травня—вересня 1920 р. її співробітниками у Ланцуті було надруковано 834 відбитки різних статей, 552 підручники і один співаник⁷¹.

Крім того, заходами Військової місії УНР у Ланцуті було укладено та видано кілька брошур, у тому числі "Порадник для національно-освітніх інструкторів у військах" поручника П. Білозерського і С. Романченка (накладом 1001 примірник), який було написано у відповідності до вимог чинного "Положення про організацію національно-освітньої праці в частинах Армії УНР і штат культурно-освітньої організації в складі дивізії чи запасної бригади". Згідно з цим "Положенням" при штабах усіх з'єднань Української Армії мали бути утворені культурно-освітні відділи, до функцій яких входила організація шкіл грамоти, налагодження роботи українознавчих курсів, створення народних хорів та театральних гуртків, влаштування дивізійних бібліотек (книгозбірень) та своєчасне поповнення їх фондів, видання дивізійного "листка" (газети)⁷². До кожної сотні дивізії (бригади) призначався окремий інструктор, який повинен був облаштувати сотенну читальню з книгозбіркою (її фонд мав налічувати не менше 100 книжок різного змісту). Приміщення читальні могло принагідне використовуватися для лекцій, бесід, репетицій хору та інших культурно-освітніх заходів, в ній на столі постійно знаходилися "Кобзар" Шевченка, календар, співаник та збірник жартів⁷³.

Проте ці організаційні заходи командування Армії УНР вже не могли рішуче вплинути на ситуацію на фронті. Після підписання 12 жовтня 1920 р. в Ризі прелімінарних домовленостей між Польщею і більшовицькою Росією обидві країни взяли на себе зобов'язання відмовитися від військових заходів, спрямованих проти іншої сторони. Фактично це означало денонсацію квітневої 1920 р. угоди Речі Посполитої з УНР і залишення останньої сам-на-сам з "червоною" Росією. Загальне сприятливе стратегічне становище українських військ, як і брак набоїв та військового спорядження, вкрай ускладнювало опір Армії УНР більшовицькому натиску. Більше того, під впливом сейму Начальна Команда Війська Польського наказала до 2 листопада т. р. залишити польську територію всім непольським збройним формуванням. Водночас командуванню цих відділів було повідомлено, що у випадку повернення підлеглих їм військ до меж Польщі зі зброєю в руках всі вони будуть роззброєні та інтерновані у спеціальних таборах. Слабкою моральною втіхою для українського

вояцтва став приїзд до Головної команди військ УНР представників командування 6-ої польської армії, які висловили подяку за спільну боротьбу проти більшовизму⁷⁴.

З огляду на постанову сейму всі українські відділи в середині жовтня 1920 р. були поступово передислоковані у фронтову смугу, де зайняли передові позиції безпосередньо проти більшовицьких військ. У цей час розпочалася й підготовка до евакуації Української збірної станиці з Ланцути. 12 жовтня 1920 р. у зв'язку з наближенням терміну від'їзду особового складу Станиці до Проскурова в табірному театрі відбулася остання вистава — "Пошились у дурні" М. Кропивницького, що була підготовлена українським театральним гуртком за допомогою товариства "Просвіта". Перед виставою відбувся виступ старшинського хору Станиці⁷⁵. Ще однією пам'ятною подією в житті українського вояцтва Збірної станиці стало відкриття й освячення в день від'їзду особового складу Станиці (17 жовтня 1920 р.) пам'ятника померлим військовикам-українцям, який було збудовано у Ланцуті на кошти старшин⁷⁶.

У той час Польща, порушуючи прийняті на себе зобов'язання, продовжувала подавати Армії УНР значну допомогу, як зброєю та військовим спорядженням, так і продуктами. Тільки впродовж місяця (15 жовтня — 15 листопада 1920 р.) командування 6-ої польської армії передало Українській Армії 6 тонн сухарів, 15 тис. буханців хліба, 10 тис. плащів, 26 тис. комплектів білизни, 8700 пар чобіт, 2380 рушниць⁷⁷. Крім того, за весь час (лютий — листопад 1920 р.) військової співдружності УНР і Польської держави Українська Армія отримала від свого союзника 29 тис. рушниць, 328 кулеметів, 38 трьохдюймових гармат, 6 важких гаубиць, 1000 револьверів, 40 тис. комплектів одностроїв, 29 тис. комплектів білизни, 2 тис. наметів і 17 легкових автомашин (без врахування надходжень зі складів 6-ої польської армії)⁷⁸.

Таке покращання забезпечення військ дало можливість штабу Дієвої Армії УНР зважитися на загальний протибільшовицький наступ на відтинку фронту від Бару до Ямполья. Розвиваючи його, українські війська через кілька днів дійшли аж до Брацлава, але під тиском переважаючих сил ворога змушені були відступити⁷⁹. 21 листопада армія УНР з боями відійшла за р. Збруч і була інтернована польською владою⁸⁰.

Оцінюючи польсько-українську співпрацю у військовій галузі, слід зазначити, що попри окремі ускладнення та непорозуміння між двома країнами у 1919 р. вона розгорталася загалом успішно, і лише складне зовнішньополітичне становище УНР в кінці 1919 р. зашкодило подальшому її розвитку. Фактично це був перший вдалий приклад об'єднання зусиль двох країн у військовій справі, який, на жаль, не привів до позитивних зрушень у військово-політичній ситуації в тогочасній Україні.

Новий імпульс польсько-українські стосунки отримали у 1920 р., коли після підписання міждержавної угоди процес формування відділів Армії УНР у Польщі набув юридичного підґрунтя. Велике значення мав і приїзд до Польщі Військової місії УНР на чолі з генералом В. Зелинським, заходами якого було розпочато творення 6-ої Січової дивізії з числа тих українських військовиків, які перебували в таборах Польщі. Дещо пізніше табір Ланцут було реорганізовано в Українську збірну станицю. Слід окремо наголосити на тому, що в той час полонені та інтерновані українці, які перебували у таборах Польщі, були фактично єдиним джерелом поповнення Дієвої Армії. І хоча на їхньому моральному стані негативно позначилася хронічна втома від кількарічної участі в боях, вони були цінним матеріалом для формування нових частин та з'єднань Української Армії. На жаль, загальна військово-політична ситуація на протибільшовицькому фрон-

ті не сприяла процесу розбудови Збройних Сил України, а підписання Польщею мирної угоди з більшовицькою Росією призвело до повного припинення цих процесів у грудні 1920 р.

¹ Pierwsza wojna polska (1918—1920). Zbiór wojennych komunikatyw prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26. XI. 1920 r.) uzupełniony komunikatami Naczelnej Komendy Polskiej we Lwowie (od 2. XI. 1918 r. do 23. XI. 1918 r.) i Dowództwa Wojska Polskiego w Poznaniu (od 11. I. 1919 r. do 14. IX. 1919 r.), zebrał, opracował i wstępem opatrzył S. Pomarański. - Warszawa, 1920. — S.93; K a m i n s k i S. Lata walki i zametu na Ukrainie (1917—1921). — Warszawa, 1928. - S. 58.

² ІІЦА України, м. Львів, ф. 309, оп.1, спр. 2639, арк. 43._м

³Симон Петлюра: статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. II. — С. 358; див. також: Н у н с з а к Т. Ukrainian and Poland in documents 1918—1922. — N. York—Paris—Sydney—Toronto, 1983. — Vol. 1. — P. 237.

⁴ G l u z i n s k i T. Sprawa ukraińska. — Warszawa, 1937. — S. 91—94; M i k u l i c z S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1971. — S. 91; Kumaniecki J. Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921—1923. — Warszawa, 1971. — S. 33.

⁵ Докладніше про це див.: К а р у с Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918—1924. - Toruń, 1997. -S. 83.

⁶ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie-Rembertowie (dalej-CAW), Oddział (dalej-Oddz.) IV Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej-NDWP) (Sekcja Jencow), teczka 276. (Zestawienia liczbowe jencow i internowanych przebywających w Polsce w listopadzie 1919 r.)

⁷ З недавнє-минулого // Син України. — Варшава, 1920. — 30 жовтня. — Ч. ХНІ.

⁸ Там же.

⁹ CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencow), teczka 35a; Oddz. I Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych (dalej — Szt. MSWojsk.), teczka 276, Zestawienia liczbowe jencow i internowanych przebywających w Polsce w listopadzie 1919 r.

¹⁰ CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencyw), teczka 7 (Dokumentacja dotyczyła wymiany jencyw między Polska a URL).

¹¹ K a m i n s k i S. Lata walki i zamętu na Ukrainie (1917—1921). — Warszawa, 1928. — S. 82—84; W a n d u c z Z. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919—1920 // Zeszyty Historyczne. — Paryż, 1967. — № 12. — S. 13—14.

¹² С у ш к о Р. Хто вбив полковника Отмарштайна? — Прага, 1933. — С. 6, 66.

¹³ Син України. — Варшава, 1920. — 30 жовтня. — Ч. ХІІІ.

¹⁴ Там же.

¹⁵ 3 табору в Ланцугі // Шлях. — Зальцведель, 1920. — 11 лютого. Ч. 11 (97).

¹⁶ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., teczka 99; Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencyw), teczka 8 (Dokumentacja dotycząca pobytu Ukraińców w Łancucie w grudniu 1919 r. i styczniu 1920 r.).

¹⁷ Коля н чук О. Українці в таборах Перемишля (1918—1921 рр.) // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 1995. — № 3. — С. 116.

¹⁸ CAW, Oddz. I Szt. MSWojsk., teczka 99; Oddz. IV NDWP (Sekcja Jencyw), teczka 8 (Dokumentacja dotycząca pobytu Ukraińców w Lancucie w grudniu 1919 r. i styczniu 1920 r.).

¹⁹ M i k u l i c z S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1971. — S. 92; L. K. Ekspozytura Ministerstwa Spraw Wojskowych do Spraw Ukraińskich w roku 1920 // Nie podległosc. — Londyn—Nowy-Jork, 1962. — Т. 7. — S. 236-237.

²⁰ Жадання //Симон Петлюра: статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. II. - С. 365.

²¹ Докладніше про це див.: К а р у с Z. Jency i internowani w Białymstoku i Brzesciu Litewskim w latach 1919—1921 // Zeszyt Osrodka Badan Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku. — Białymstok, 1992, Nr. 6. — S.77; tenże. Białoruskie formacje wojskowe w Polsce w latach 1919—1921 // Pomorze—Polska—Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX w. ofiarowane prof. dr. hab. Mieczysławowi Wojciechowskiemu w 60 rocznicę urodzin. — Toruń, 1995. - S. 229.

²² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 27, 33-34.

²³ Українська революція (документи) 1919—1921 / Під ред. Т.Гунчака. — Нью-Йорк, 1984. - С. 103

²⁴ Там же. - С. 106.

²⁵ В е р и га В. Полковник Віктор Малець// Розбудова держави. — К., 1996. — № 10. — С. 44

²⁶ CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk (1774/89), teczka 397 (Pismo Oddz. II NDWP do Departamentu II MSWojsk z 10.III. 1920 r. W sprawę pieniędzy dla Ukraińców przebywających w Brzesciu Litewskim).

²⁷ Українська революція... — С. 118.

²⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej — AAN), Ataszaty Wojskowe (1918—1939), teczka A/11/65/2 (Skład narodowo-ciowy oddziału gen. S. Balachowicza przygotowany przez jego sztab 20.III.1920r.).

²⁹ К а р у с Z. Formowanie oddzialow ukraińskich w Polsce w latach 1919—1920 // Polska i Ukraine. Sojusz 1920 roku i jego następstwa (Польща і Україна. Договір 1920 року і його наслідки). - Toruń, 1997. -S. 238.

- ³⁰ Українська революція... — С. 118, 120—121, 124.
- ³¹ Там же. - С. 125.
- ³² Там же. - С. 126.
- ³³ САУ, Sprzymierzona Armia Ukraińska (dalej — SAU) 1918—1939. — MSWojsk, teczka 27 (Оpracowanie poświęcone stosunkom Ukrainy z Polska z 1938 r.).
- ³⁴ САУ, SAU 1918—1939. — MSWojsk, teczka 27 (Оpracowanie poświęcone stosunkom Ukrainy z Polska z 1938 r.).
- ³⁵ Кушніренко М. Зустріч з Головним Отаманом // Сучасність. — Мюнхен, 1978. - Ч. 5(209). - С. 115-116.
- ³⁶ Szandruk P. Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem 1920 i wyprawa na Mohylew (26-28 IV 1920 r.). - Bellona, 1928. - Т. 29. - Z. 2. - S. 205-207.
- ³⁷ Polsko-ukraińska konwencja wojskowa z 24 kwietnia 1920 r. // Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / Wybrał i opracował J. Borkowski. — Warszawa, 1990. - S. 139.
- ³⁸ Wrzosek M. Militarni szance sojuszu polsko-ukraińskiego w latach 1919—1920 i ich zaprzeczenie // Warszawskie zeszyty ukraїnozawcze (Варшавські українознавчі записки) / Pod red. S.Kozaka. - Warszawa, 1996. - № 3. - S. 142.
- ³⁹ Оборона Замостя. — Торонто, 1956. — С. 30.
- ⁴⁰ Українська революція... — С. 152—159.
- ⁴¹ Там же. - С. 163.
- ⁴² Український стрілець. — Бердичів, 1920. — 10 травня. — Ч. 1. — С. 4.
- ⁴³ Воля. - Відень, 1920. - Т. II. - Ч. 6. - 29 травня. - С. 268.
- ⁴⁴ Драченко Г. Ланцут // Син України. — Варшава, 1920. — 30 жовтня. — Ч. XIII.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ САУ, Oddz. II Szt. MSWojsk (1774/89), teczka 1788; Oddz. VI NDWP, teczka 13 i 23; SAU — Sztab Generalny, teczka 58 (Materiały dotyczące Stacji Zbiorczej w Lancucie i transportowania tam jeńców ukraińskich z Niemiec i Węgier).
- ⁴⁷ Українська революція... — С. 151.
- ⁴⁸ Докладніше про це див.: Кагрус З. Formowanie oddzialow ukraińskich w Polsce w latach 1919—1920 // Polska i Ukraine. Sojusz 1920 roku i jego następstwa (Польща і Україна. Договір 1920 року і його наслідки). — Torun, 1997. — S. 241.
- ⁴⁹ САУ, 3 Armia, teczka 98 (Meldunek Okręgowej Ekspozytury Oddz. II w Lublinie do szefa sztabu 3 Armii z 4 XI 1920 r.).
- ⁵⁰ Колянчук О. Назв, праця. — С. 117. j'
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Симон Петлюра: статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. II. — С. 367.
- ⁵³ САУ, SAU — Sztab Armii Czynnej, teczka 33 (Materiały dotyczące stanów liczbowych armii URL).
- ⁵⁴ САУ, Oddz. II Szt. MSWojsk., teczka 22 i 26; Oddz. IV NDWP, teczka 30 (Materiały dotyczące tworzonej w Polsce ukraińskiej jednostki lotniczej za okres czerwiec — październik 1920 r.); див також: Кагрус З. Lotnicy ukraińscy w Bydgoszczy w latach 1921—1922 // Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich / Red. M.Grzegorz i Z.Bieganski. — Bydgoszcz, 1996. — S. 237-243.
- ⁵⁵ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2639, арк. 13.
- ⁵⁶ Українська революція... — С. 215—216.
- ⁵⁷ Оборона Замостя. — Торонто, 1956. — С. 30—31.
- ⁵⁸ САУ, SAU — MSWojsk., teczka 27 (Оpracowanie poświęcone stosunkom Ukrainy z Polska z 1938 r.).
- ⁵⁹ САУ, Oddz. I 41 ONDWP, teczka 41 00 (Meldunek specjalny Oddz. II Dowództwa Frontu Południowego dla Oddz. II NDWP z I IX 1920 r. w sprawie dezercji części żołnierzy 4 dywizji strzeleckiej).
- ⁶⁰ Українська революція... — С. 221.
- ⁶¹ Там же. - С. 218.
- ⁶² Колянчук О. Назв, праця. — С. 117.
- ⁶³ Українська революція... — С. 220.
- ⁶⁴ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2639, арк. 13.
- ⁶⁵ Будяк. — Ланцут, 1920. — 1 вересня. — Ч. 1.
- ⁶⁶ ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп.1, спр. 2639, арк. 30 зв.
- ⁶⁷ Там же, арк. 20, 43 зв.
- ⁶⁸ Драченко Г. Ланцут// Син України. — Варшава, 1920. — 30 жовтня. — Ч. XIII.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ Будяк. — Ланцут, 1920. — 1 вересня. — Ч. 1.
- ⁷¹ Там же. — 26 вересня. — Ч. 2.
- ⁷² Білозерський П., Романченко С. Порадник для національно-освітніх інструкторів у військах. — Перемишль-Ланцут, 1920. — С. 30—32.
- ⁷³ К і вшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923pp.). — К., 1996. - С. 249.
- ⁷⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Prezydium Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (1918—1939), teczka 22008/1920 (Pismo NDWP do Prezydium Rady Ministrów w sprawie przesunicia oddzialow ukraińskich z 26 X 1920 r.).

⁷⁵ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 2639, арк. 43 зв. ¹⁶

⁷⁶Там же, арк. 50.

⁷⁷CAW, 6 Armia,teczka 143B (Dokumentacja dotyczace zywnosci przekazywanej przez 6 armie oddzialom URL w okresie 15 X — 15 XI 1920 r.); CAW, Oddz. IV NDPW (Sekcja Ogylna),teczka 22 (Wykaz materialyw i sprzetu wydawanego armii URL przez 6 armie w okresie wrzesien-listopad 1920 r.

⁷⁸CAW, Oddz. IV NDWP (Sekcja Ogylna),teczka 23 i 55; CAW, Oddz. II Szt. MSWojsk.,teczka 107 (Wykaz materialyw i sprzetu podranego przez armie URL w okresie wspylnej na froncie z oddzialami polskimi.

⁷⁹Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсь ко-подільського співробітництва. 1927—1921 рр. — Львів, 1997. — С. 33.

⁸⁰Докладніше про обставини інтернування Армії УНР див.: Срібняк І. Обеззброєна, але не скорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921—1924 рр.). — К., 1997. — С. 187.; К а р у с Z. Jency i internowani rosyjscy i ukraїнscy na terenie Polski w latach 1918-1924. - Torun, 1997. - S. 209.

З історії культурного життя в Україні

М. А. ШИПОВИМ (Горлівка)

Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки

Завершення воєнних дій та початок мирного будівництва значно ускладнив відносини між партійно-радянським керівництвом та літературно-мистецькою інтелігенцією. Лібералізація економічної політики з переходом до непу вплинула і на сферу духовну. Література та мистецтво УСРР переживали бурхливе піднесення. Певний світоглядний й естетичний плюралізм у цих галузях викликав особливе занепокоєння нової влади, яка прагнула до опанування "командними висотами" в усіх сферах життя радянського суспільства. Оскільки культура взагалі, література та мистецтво зокрема, вважалися "тереном" ідеології, тому й методи боротьби проти "ворожих впливів" були такими ж, як і в ідеологічній боротьбі. Один з них — постійне втручання партійно-радянського керівництва в художній процес — сковував свободу творчості й викликав незадоволення літераторів та митців.

Висвітленню різних аспектів питання "взаємовідносини партійно-радянського керівництва та інтелігенції в 20-ті рр." присвячено цілий ряд праць, багато з яких з'явилося вже після 1991 р.¹, та документів².

Але комплексного дослідження відносин більшовицької влади з літературно-мистецькою інтелігенцією ще не здійснено. У пропонованій статті автор окреслює аспекти цієї проблеми для майбутнього, більш глибокого її висвітлення.

На початку 20-х рр. Україна мала нечисленний загін літераторів та митців з досить строкатими ідеологічними вподобаннями. Ті, хто зовсім не сприйняв нової влади, на початку і впродовж 20-х рр. емігрували за кордон: літератори — О. Олесь, С. Черкасенко, В. Самійленко, В. Винниченко; видатні музичні діячі, педагоги, артисти — В. Горовіц, Г. Нейгауз, Б. Яворський, М. Пекеліс, П. Синиця та ін.

Багато митців, вбачаючи в діях більшовиків ворожість до всього українського, тимчасово відійшли від творчої діяльності (літератори Грицько Григоренко, Дніпрова Чайка, Олена Пчілка, композитор М. І. Радзівський та ін.)³.

Переважна більшість представників літератури і мистецтва з довірою поставилася до ідеологічних постулатів більшовиків, із захопленням і великою надією на відродження національної культури сприйняла революцію, оспівувала і палко обстоювала її ідеали. Серед них — літератори В. Поліщук, М. Семенко, М. Йогансен, П. Тичина, Остап Вишня; художники М. Бойчук, М. Бурачек, брати Федір і Василь Кричевські; діячі театру Л. Курбас, Г. Юра, Ф. Левицький; композитори Я. Степовий, К. Стеценко, М. Леонтович, П. Демуцький та ін.

Значний вплив на їх діяльність справляли теоретичні засади більшовицької культурної політики. Основною метою в галузі культури більшовики вважали ідеологічне перевиховання мас в комуністичному дусі. Для цього, на їх думку, необхідно було створити нову культуру, основою якої повинен стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм у етиці. Ця культура за своїм духом мала бути єдиною для всіх народів⁴. Тому проблема залучення української інтелігенції до побудови так званої соціалістичної культури набула першочергового значення для партійно-радянських органів. Спектр засобів впливу на митців був надзвичайно широким: від підкупу і лестощів — до примусу, репресій та фізичного знищення. Обов'язковість останніх, як зауважує дослідник І. Винниченко, присутня чи не в кожній праці В. І. Леніна перших років радянської влади⁵. Методи більшовицького керівництва часів "воєнного комунізму" й "червоного терору" автоматично переносилися в часи непу. В резолюції XII Всеросійської конференції РКП(б) (серпень 1922 р.) "Про антирадянські партії й течії" серед "низки заходів" боротьби з буржуазними групами і течіями називались репресії. Підкреслювалося, що репресії "диктуються революційною доцільністю, коли йдеться про придушення тих відживаючих груп, які намагаються захопити старі, відвойовані у них пролетаріатом, позиції"⁶.

Інтелігенція зазнавала особливих переслідувань через притаманний їй дух опозиції. Вона не могла змиритися з безправ'ям та порушенням елементарних людських норм. У 1921 р. за участь у повстанській боротьбі було розстріляно поета Грицька Чупринку⁷. Того ж року підступно вбили видатного українського композитора М. Леонтовича. Переслідування з боку нової влади призвели до передчасної смерті композиторів Я. Степового (1921 р.) і К. Стеценка (1922 р.)⁸. Жахливі приклади серії розстрілів надзвичайної комісії у Полтаві наводить визначний російський письменник В. Г. Короленко у листах до Х. Г. Раковського (у 1919—1923 рр. — голова Раднаркому України) та його дружини О. Г. Раковської⁹. Серед них — розстріл "артиста української трупи Красиленка... безсудне нічне вбивство за якоюсь таємною постановою, просто на вулиці"¹⁰.

Послідовну позицію в обороні культури та її діячів займала на початку 20-х рр. Українська Академія наук. Вона зафіксована в спеціальній ухвалі Спільного зібрання УАН 26 березня 1919р. Члени Академії наук виступили на захист С. Єфремова, В. Науменка, П. Стебницького, клопоталися перед головою Раднаркому про розслідування обставин смерті професора Української Академії мистецтв О. Мурашка і покарання винних¹¹.

Відомий поет Д. Фальківський у 1920—1923 рр. був членом надзвичайної комісії Білорусії, боровся проти контрреволюції, що потім болісно переживав¹². У вірші "Нас тільки сотня" автор зважився заперечити поширену тоді думку, ніби масові жертви виправдовуються необхідністю революційного часу. Подібні міркування тривожили й П. Тичину, М. Йогансена, Є. Плужника, М. Бажана¹³.

Влада прагнула підпорядкувати духовне життя суспільства жорсткому контролю. 5 вересня 1922 р. голова ДПУ РСФРР Ф. Держинський у записці на ім'я свого заступника з приводу вказівок В. Леніна стосовно

ставлення до антинародних елементів зазначав: "Директиви Володимира Ілліча. Продовжити неухильно висилання активної антирадянської інтелігенції за кордон. Потрібно всю інтелігенцію розбити на групи. Приблизно: 1) Белетристи; 2) Публіцисти і політики; 3) Економісти; 4) Техніки; 5) Професори та викладачі і т. д. Відомості мають збиратися всіма нашими відділами і стікатися у відділ інтелігенції. На кожного інтелігента має бути справа" ¹⁴.

Бажаючи позбутися політичних та ідеологічних опонентів, у вересні—грудні 1922 р. за межі Росії вислали близько 300 літераторів, філософів, істориків, економістів і публіцистів та інших "ідеологічно ворожих елементів". З України на початку 1923 р. вислали на Північ (а декого — і за кордон) близько 70 чоловік ¹⁵.

Водночас гостра потреба в спеціалістах змушувала радянську владу більш толерантно ставитися до старої інтелігенції. Листопадовий (1920 р.) пленум ЦК КП(б)У, розглянувши питання "Про ставлення до української інтелігенції", вказав на необхідність розробки заходів, які б запобігали винесенню "помилкових вироків по відношенню до представників української інтелігенції органами ЧК та Особливих Відділів" і активному їх залученню до соціалістичного будівництва ¹⁶.

Український уряд за прикладом радянської Росії в жовтні 1921 р. створив організацію, яка дістала назву Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСУ). Його почесним головою було обрано В. Г. Короленка. У найтяжчий період розрухи і голоду — з квітня 1921 по грудень 1923 р. — співробітниками ВУКСУ було взято на облік 3128 наукових працівників та представників творчої інтелігенції, які найбільш гостро потребували матеріальної допомоги ¹⁷.

Серед заходів по залученню митців до співробітництва з новою владою — декрет РНК УСРР від 31 серпня 1920 р. "Про поліпшення становища вчених, спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва" та постанова РНК УСРР від 6 березня 1922 р., що визначали категорії осіб, на яких поширювалася дія декрету уряду від 31 серпня 1920 р. ¹⁸, присвоєння різних почесних звань ("Заслуженого артиста (художника) УСРР", "Народного артиста республіки").

Та чи не найважливішим козирем у руках більшовицької верхівки в цій справі стала політика українізації.

Щоб остаточне встановлення більшовицької влади в Україні не виглядало в очах українського народу черговою окупацією, а також з метою розширення соціальної бази свого режиму керівництво РКП(б) ще у листопаді 1919 р. прийняло постанову "Про радянську владу на Україні", затверджену VIII Всеросійською партконференцією. В ній містився пункт, з якого пізніше почалася політика "українізації": "Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою" ¹⁹. Лютневий та жовтневий пленуми ЦК КП(б)У (1922 р.) визначили заходи, спрямовані на розвиток української національної культури, які стосувались української мови, шкільної та виробничої справи ²⁰. Однак через неконкретність та загальний характер цих постанов, складне економічне та військово-політичне становище, а також опір багатьох членів партії, які все українське сприймали як націоналізм, петлюрівщину та контрреволюцію, заплановане переважно залишилося на папері.

Лише на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) було оголошено політику "коренізації", яка в Україні дістала назву "українізації". Вона передбачала передусім обмежену дерусифікацію суспільно-культурного життя в УСРР та формування національних більшовицьких кадрів чиновництва для управління республікою в межах єдиної і неділимої Росії.

Незважаючи на обмеженість, "українізація" справила величезний морально-гісихологічний вплив на літераторів та митців України, значною мірою пожвавивши їхню творчу діяльність. У 20-ті рр. діяли 40 літературно-художніх організацій, які об'єднували письменників і художників, музикантів і акторів²¹.

В українській культурі "всупереч зусиллям партійних доглядачів, ладних уніфікувати всіх і вся на мистецькій ниві, появлялися зовсім неочікувані плоди" ²². Їх репрезентував новий тип творчої особистості, ознаками якої були: 1) неприйняття утилітарного підходу до творчості; визнання у творчості пріоритету загальнолюдського й національного над класовим і партійним; 2) шанобливе ставлення до класичної національної і світової культури, увага і толерантність до нових явищ в літературі і мистецтві; 3) пристрасна любов до життя і всього живого; прагнення підтримувати зріст і розвиток; 4) вимога постійного навчання, вдосконалення творчої майстерності, а також повної свободи творчої конкуренції *. До цих ознак слід, здається, додати ще одну, досить істотну: митці доби українського ренесансу проголошували і утверджували самотність української національної культури, всім своїм талантом служили її розвитку і примноженню духовних багатств.

Ці явища йшли всупереч пануючій ідеології. Так, у плані Худсектора Головополітосвіти на 1922 р. зазначалося: "Наше завдання — поставити працівників мистецтва в такі умови, щоб зберегти можливість контролю та ідеологічного нажиму в галузі діяльності старих художників, виховувати нових майстрів, просякнених духом колективної творчості"²³.

Здійснення такої політики почалося з примусового згуртування розпорошених революцією літературно-мистецьких сил. Наприкінці 1920 р. Агітпроп ЦК КП(б)У видав інструкцію по обліку культпрацівників, яка в повній відповідності з політикою "воєнного комунізму", "під страхом відповідальності по законах воєнного часу", передбачала провести облік протягом двотижневого терміну і забороняла взятим на облік особам вільне пересування²⁴.

Наступним кроком стало утворення єдиного центру керівництва всіма галузями духовного життя республіки. Ним став Народний комісаріат освіти України **, який був підконтрольний ЦК КП(б)У. В його структурі з'явився відділ мистецтв, вищим органом якого стала Рада мистецтв. До її складу входили відділи: театру, музики, образотворчих мистецтв, літературний та кінематографії. Наприкінці 1920 р. для керівництва "в боротьбі з буржуазним мистецтвом" при Наркоматі освіти утворили Головний політико-освітній комітет (Головополітосвіта). Відтоді Рада мистецтв стала підпорядковуватися йому²⁵. По всіх пунктах, де виходили органи преси, створювалися Літературні колегії Агітпропу ЦК КП(б)У. Ними здійснювався політичний контроль над літературними процесами в республіці²⁶.

У жовтні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У утворило комісію для боротьби проти буржуазної ідеології²⁷. До її складу було включено керівника ДПУ (Державне політичне управління) України В. М. Манцева. І вже з 1923 р. розпочалися масові "чистки" державних установ від "неблагонадійної інтелігенції"²⁸. Комісія також здійснювала одне з найважливіших завдань політико-ідеологічного контролю — цензуру, розгалужену систе-

Ю. Цеков відносить перелічені ознаки тільки до нового типу українського письменника. Автор, проаналізувавши процеси, які проходили в українському мистецтві, визнав за можливе наділити цими ознаками і новий тип українського митця взагалі (художника, скульптора, архітектора, музиканта тощо).

Був створений 29 січня 1919 р. декретом тимчасового уряду Радянської України.

му якої було створено вже в перші роки радянської влади в Україні²⁹. Окрім представників Головополітосвіти та комітету по боротьбі з дрібно-буржуазною ідеологією, до її складу увійшли співробітники Головного управління в справах друку (пізніше Головліт) та цензури видовищ, створених 1922 р.³⁰ В концентрованому вигляді система ідеологічного керівництва літературою та мистецтвом дістала своє відображення в тезах Головополітосвіти "Основні завдання і принципи художньої політики" від 29 вересня 1922 р.³¹

Такими засобами до середини 20-х рр. у суспільстві було встановлено диктатуру пролетарської ідеології в галузі духовної культури. Якщо до цього часу партія допускала деяку поліфонію в художньому житті республіки, то з прибуттям в Україну нового генсека Л. Кагановича (квітень 1925 р.) почався неупинний процес обмеження творчої свободи митців.

Великі можливості для ескалації напруженості на літературно-мистецькому "фронті" відкрила постанова ЦК РКП(б) "Про політику партії в галузі художньої літератури" (червень 1925 р.), в якій констатувалася наявність класової боротьби на літературному терені³².

Фатальним було і штучне розмежування письменників на "пролетарських", яким відкривалася "зелена вулиця", і на "попутників", так званих "спеців", яких підозрювали в контрреволюції або саботажі. Постанова створювала ілюзію широкого культурного простору з претензією на успадкування кращих традицій світової культури. Висловлюючись "за вільне змагання різних угруповань і течій" в галузі літератури, постанова, в той же час, підкреслювала, що це змагання можливе лише в "галузі літературної форми"³³.

В реальному ж житті партія вмівло маніпулювала настроями в літературно-мистецьких колах, залишаючи надію кожному із них і не даючи карт-бланш жодному; це допомагало партії контролювати літературно-мистецьке життя, але водночас розпалювало амбіції окремих угруповань, що вбачали в інтересі до них партії можливість власної гегемонії в цій сфері. Ідеологічна боротьба в літературі та мистецтві посилилась після того, як 26 квітня 1926 р. Й. Сталін надіслав спеціальний лист, в якому вимагав "оволодіти новим рухом на Україні", боротися "з крайностями Хвильового" * в рядах комуністів³⁴.

У червні 1926 р. на виконання вказівок Й. Сталіна відбувся пленум ЦК КП(б)У, в ході якого літературно-публіцистична діяльність М. Хвильового була піддана гострій критиці. В доповіді "Про підсумки українізації" В. П. Затонський (секретар ЦК КП(б)У в 1925—1927 рр.) закидав йому не тільки націоналізм, а й фашизм і невіру в справу пролетаріату³⁵. Під тиском з боку партапаратчиків письменник був змушений визнати свої "помилки". В офіційній пресі після закінчення роботи пленуму з'явився документ, дуже показовий щодо "діалектичного" балансування партії в питанні розвитку національної культури — тези "Про підсумки українізації". В них спочатку підкреслювалося, що "партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу". Це, звичайно ж, була данина настроям, пануючим серед української громадськості. Навіть перехоплювало деякі позиції са-

В ході літературної дискусії 1925—1928 рр. з надр Агітпропвідділу ЦК КП(б)У, очолюваного А. А. Хвильою, виринув міфічний "хвильовизм". Вислови і думки відомого українського письменника М. Хвильового щодо шляхів розвитку української літератури, далеко не однозначні і не безперечні, були зведені в систему і отримали назву "ідеології хвильовизму", яка характеризувалася як вплив української буржуазної культури на пролетарську (докладніше про це див.: Горбач Н. Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках // Жовтень. — 1989. — № 2. — С. 78—85).

мого М. Хвильового та його прибічників: "Партія бореться за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінційної обмеженості і рабського наслідування, за створення нових культурних цінностей, гідних творчості великого класу". Але "вибивши" таким чином аргументи з рук можливих опонентів, пленум від імені партії закинув їм "протиставлення української культури культурам інших народів", більше того — політичне суперництво. Кинуті пресою гасла орієнтації на Європу, "геть від Москви" і т. ін. надзвичайно показові, хоча поки що торкаються питань культури та літератури. Такі гасла могли бути лише прапором для української дрібної буржуазії, що росла на ґрунті непу, яка під відродженням нації розуміє буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу, без сумніву, — орієнтацію на Європу капіталістичну, відмежування від цитаделі міжнародної революції — столиці СРСР — Москви³⁶.

Це означало офіційне надання процесам, які проходили в українській літературі (і в культурі в цілому) статусу політичних.

Поряд із Хвильовим та "ВАПЛІТЕ" мішенню партійної критики стали інші групи, насамперед неокласики. І тут вогонь скеровувала партійна верхівка. У постанові політбюро ЦК КП(б)У (травень 1927 р.) "Політика партії в справі української художньої літератури" зазначалося: "Антипролетарські течії відбилися в роботі українських літераторів типу "неокласиків", не зустріли опору і навіть були підтримані деякими попутниками і "ВАПЛІТЕ" на чолі з Хвильовим та його групою".

Партія вимагала "від українських пролетарських письменників... соціального самовизначення їхньої творчості... відмежування від усяких буржуазних впливів... боротьби з антипролетарськими і антиреволюційними елементами, поборювання формованої в літературі зміновіхівськими попутниками ідеології нової буржуазії"³⁷.

В атмосфері безапеляційних звинувачень митці України ще намагалися давати відсіч вульгаризаторам та провокаторам від мистецтва, як це сталося на театральному диспуті, що відбувся в Харкові 1929 р. М. Кулішу та Л. Курбасу довелося витримати справжній "бій" з "опонентами", які, проте, взяли реванш. Скориставшись адміністративними методами, вони заборонили вистави драм М. Куліша на сцені театру "Березіль"³⁸.

Необхідно визначити при цьому, що шельмування і переслідування зазнали насамперед видатні представники української літературно-мистецької інтелігенції: М. Бойчук, Лесь Курбас, М. Куліш, О. Довженко та ін.

Масштабні репресії проти української інтелігенції почалися у 1929 р. арештами по звинуваченню в так званій справі СВУ (Спілки Визволення України). Нищівного удару було завдано по Всеукраїнській Академії наук, УАПЦ, освітньому й кооперативному рухах. Серед підсудних були академіки С. Єфремов, М. Слабченко, історик Й. Гермайзе, правник З. Моргуліс, мовознавець Г. Голоскевич, філолог В. Ганцов, педагогічний діяч В. Дурдуківський, письменники Л. Старицька-Черняхівська, А. Ніковський — всього 45 осіб³⁹. Взагалі ж, за підрахунками деяких зарубіжних дослідників, у результаті процесу над СВУ було заарештовано, знищено або вислано понад 30 тис. чоловік⁴⁰.

Це був лише початок масових репресій проти української інтелігенції.

Таким чином, розглядаючи політику партійно-радянського керівництва щодо української літературно-мистецької інтелігенції в 20-ті рр., слід, здається, виділити такі етапи її еволюції: 1920—1924 рр., коли в умовах розгортання непу та українізації розпочалося стихійне національно-культурне відродження, нова влада, вдаючись до заходів по опануванню цих процесів, створила систему жорсткого політико-ідеологічного контролю

над духовним життям України; 1925—1928 рр. — час нечуваного розквіту діяльності величезної кількості молодих талантів в літературі та мистецтві, незважаючи на те, що поряд з цим стрімко набирала силу боротьба з "українським буржуазним націоналізмом", ярликomanія, необгрунтовані ідеологічні звинувачення на адресу літераторів та митців. Партиїно-радянське керівництво, вмiло використовувачи розпалену ним ідеологічну боротьбу на терені літератури та мистецтва, вишукувало серед творців українського ренесансу ідеологічно ненадійних союзників, яких у третій період (1929—1930 рр.) почало нещадно винищувати.

Основне завдання більшовиків — подолати стару ідеологію й створити структуру тоталітарного контролю над діяльністю українських митців — на початку 30-х рр. було виконане.

¹ Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. — К., 1963; Гутянський С. К. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні. — К., 1965; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К. — Едмонтон, 1992; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки). — К., 1991; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.: У 3-х кн. — К., 1994; Шаповал Ю. І. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. — К., 1994; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні. — К., 1997; Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою: (Відома і не відома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя). — К., 1997; Попович М. В. Нарис історії культури України. — К., 1998.

² Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898—1988): Т. 1 — 15. — М., 1983—1989; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — К., 1976—1977; Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр.: 36. док.: У 2-х т. — К., 1960—1961; Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: 36. док. і матер. / Упоряд.: В. М. Волховинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін.; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. — К., 1979; Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Док. і матер. / Упоряд.: Т. Гунчак і Р. Сольчаник. — 1993. — Т. 1; Афанасьев В. А. Змістовний документ // Українське мистецтвознавство. Міжвідомч. зб. наук, праць. — Вип. 1. — К., 1993; "Счастье литературы". Государство и писатели. 1925—1938 гг. Документы / Составитель Д. Л. Бабиченко. — М., 1997; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник: У 2-х ч. (Заг. ред. В. Ф. Панібудьласки). — К., 1997 та ін.

³ Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920—1923 рр.). — К., 1996. — С. 32.

⁴ Там же. — С. 9.

⁵ Винниченко І. Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 4-5.

⁶ КПРС в резолюціях — Т. 2. — С. 379—380.

⁷ Жулинський М. "Щоб повстали в безсмертній миті" // Репресоване Відродження / Упоряд.: О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К., 1993. — С. 23.

⁸ Кручек О. А. Назв. праця. — С. 23.

⁹ Див.: Листування В. Г. Короленка з Х. Г. Раковським та О. Г. Раковською // Березіль. — 1991. — № 1. — С. 143-165; № 2. — С. 161-180.

¹⁰ Там же. — № 1. — С. 60.

¹¹ УАН в обороні діячів культури (1919—1920) // Вступне слово, підгот. тексту та коментар Рибалка О. Л. // Слово і час. — 1990. — № 12. — С. 76.

¹² Жулинський М. Назв. праця. — С. 12.

¹³ Ковалів Ю. Дмитро Фальківський // Письменники Радянської України: 20—30 роки. — К., 1989. — С. 71.

¹⁴ Іваненко В. В., Голуб А. І., Удод О. А. Очищення правдою... — С. 96.

¹⁵ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. — С. 292.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 56, арк. 1-2.

¹⁷ Нариси історії української інтелігенції. Кн. II. — С. 7.

¹⁸ Качова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. — К., 1985. — С. 38.

¹⁹ Національні процеси в Україні... — Ч. 1. — С. 544; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 82—83.

²⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях... Т. 1. — С. 211—213; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 71-72, спр. 92, арк. 55-57, 82, 83.

²¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні... — С. 326.

²² Це к о в Ю. Ренсансова особистість в українському письменстві 20-х років // Слово і час, - 1994. - № 2. - С. 14.

²³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1489, арк. 67.

²⁴ Там же, спр. 333, арк. 53.

²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР... - К., 1979. - С. 77, 158.

²⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 333, арк. 63.

²⁷ Там же, спр. 1453, арк. 154.

²⁸ І в а н е н к о В. В., Голуб А. 1., Удод О. А. Назв, праця. — С. 96.

²⁹ Отчет ЦК КП(б)У и его отделов за период с VI по VII партконференцию (декабрь 1921 - март 1923 г.). - X., 1923. - С. 25, 86, 98.

³⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1453, арк. 199, 204; К р у ч е к О. А. Назв, праця. — С. 33; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920—1930-х рр... — С. 28—29.

³¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1489, арк. 34-35.

³² Культурне будівництво в Українській РСР... — К., 1959. — С. 292.

³³ Там же, - С. 294-295.

³⁴ Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У. — Цит. за: Нариси історії української інтелігенції... — Кн. 2. - С. 41.

³⁵ Стенограма пленума ЦК КП(б)У (2—6 июня 1926 г.); ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 204, арк. 417, 418, 419.

³⁶ Див.: там же. - С. 316-317.

³⁷ Там же. - С. 354.

³⁸ П о с п е л о в О. О. Національний театр: шляхи до відродження (Всеукраїнський театральний диспут 1927 р.) // Українське мистецтвознавство. Міжвідомч. зб. наук, праць. — Вип. 1. - С. 114-115.

³⁹ Докладніше див.: Балаболъченко А. "СВУ": суд над переконаннями. Провокації сталінських спецслужб проти української інтелігенції // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 156-179.

⁴⁰ В и н н и ч е н к о І. Назв, праця. — С. 185.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Питання історичного краєзнавства

В. В. ПАВЛЮК (Острог)

Магнатурія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст.

Наприкінці першої половини XIX ст. в Україні активно проходив процес розкладу феодалізму, розвивалися товарно-грошові відносини, внутрішній і зовнішній ринки, зростала кількість промислових підприємств. У другій половині XIX ст. капіталістичні відносини стали пануючими. На цей час відбувся промисловий переворот і здійснювався процес капіталістичної індустріалізації. 80—90-ті роки були періодом розквіту капіталізму.

Шляхта використовувала всі можливості капіталістичного прогресу для інтенсивного розвитку промислового виробництва. Промисловість Волині спеціалізувалася в основному на переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва. Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві посідали цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння.

Однак ніщо не давало таких великих прибутків, як виробництво цукру. В 1876 р. цукрові заводи Волині виробили продукції на 3 334 792 крб., реалізація якої дала майже 50% прибутків, одержаних всіма заводами і

фабриками краю. Порівняно з 1875 р. виробництво цукру зросло на 394 510 крб., а кількість робітників відповідних підприємств збільшилася на 745 чол.¹

Того року на Волині працювали 7 цукроварень, які переробили 243 тис. берковців сировини. 1879 р. в губернії було вже 11 цукрових заводів, 8 з яких виготовляли цукор-пісок, а 3 — рафінад. Загалом на цих підприємствах перероблено майже 750 285 берковців буряків, з яких одержано 706 459 пудів цукрового піску².

За свідченням губернатора, дана галузь промисловості розвивалася дуже швидко. Особливо це було характерно для заводів родини Потоцьких і князя Р. Сангушка. Зокрема, їм належали Шепетівський, Клембівський і Кременчуцький цукрові заводи, на яких за сезон було вироблено 22 тис. пудів цукру-піску.

Загальне зростання обсягу продукції цих трьох заводів, порівняно з 1871 — 1872 рр., спостерігається в сезоні 1874—1875 рр. Так, на Шепетівському заводі було одержано 30 тис. пудів цукру-піску вартістю 120 тис. крб. Зросло і виробництво рафінаду. За сезон було переварено 300 тис. пудів цукру і отримано 92 % чистого рафінаду, тобто 286 тис. пудів. Заводські приміщення розширювалися і оцінювалися в 67 974 крб., а устаткування — в 205 000 крб. Його обслуговували 227 чол.³ Зростали й потужності Клембівського заводу, де працювали 195 чол. Цехи підприємства оцінювалися в 40 000 крб., а обладнання — 120 тис.⁴ Сировина на заводи Потоцьких і Сангушка надходила з їх плантацій, а також закуплялася в інших землевласників.

Більшість поміщицьких цукроварень, що діяли в пореформені роки, утворилася на базі латифундій. Так, у середині 80-х років графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським — 6. Характерним явищем пореформеного періоду був перехід поміщицьких заводчиків на капіталістичний шлях ведення господарства, перетворення їх на підприємців. Капітали для перебудовування поміщицького підприємства були одержані як кредит, нерідко під заставу маєтку. Так, Товариство взаємного поземельного кредиту взяло під заставу 24 526 десятин землі графа Й. Потоцького⁵.

Зростання продуктивності цукроварень здійснювалося шляхом удосконалення їх техніки та технології виробництва, їх власники прагнули збільшити рівень експлуатації та інтенсифікації праці. З цією метою ручна праця перекладалася на плечі машин, поліпшувалася технологія. Власники акціонерних і купецьких заводів, а також поміщики-заводчики змушені були змінити систему господарювання, шукати шляхи правильного розподілу робіт, впровадження різних машин і знарядь. Про це свідчив той факт, що на Правобережжі лише протягом 1873—1879 рр. загальний обсяг виробництва зріс на 44,5 % (з 5,6 до 8,06 млн пудів)⁶.

Неабияке значення для розвитку цукрової промисловості мала протекціоністська політика російського уряду, завдяки якій імпорт іноземного цукру був збитковим. У 1875 р. мито на таку продукцію становило 47,7 %. Це забезпечувало високі ціни на власний продукт на внутрішньому ринку. Крім того, було запроваджено повернення акцизу при вивезенні заводчиками цукру за кордон.

Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировини, монопольним пануванням магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм державного кредитування, наданню розстрочки при сплаті акцизу, побудові залізниць (що здешевило доставку цукру). З кінця 70-х років і до 1882 р. За-

хідна Європа була вигідним ринком збуту продукції цукрозаводчиків. Вони укладали контракти в Гамбурзі, Лондоні, Марселі та інших містах Європи⁷. Початок 80-х років характеризувався значним зростанням виробництва цукру, утриманням високих цін на нього на внутрішньому ринку.

Проте вже в 1884 р. цю галузь охопила криза, викликана перевиробництвом. Провідні цукровики, аби не втратити своїх позицій, вирішили об'єднатися в синдикат. Перший синдикат власників заводів по випуску цукру-піску Південно-Західного краю виник 28 квітня 1887 р., а рафінаду — 8 грудня 1891 р. Майже 70 % заводів було монополізовано, що дало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролювати ринки його збуту, ліквідувати дрібні цукроварні. Цукрозаводчики одразу встановили норми випуску цукру і завищені ціни по 171 заводу. В 1892—1893 рр. синдикат охоплював власників уже 203 заводів (92 % всіх відповідних підприємств).

Одночасно з утворенням синдикату цукрозаводчики підписали умови вивезення цукру за кордон, що становило 25 % загального обсягу виробництва. Припинити експорт цукру могли тільки тоді, коли ціна на нього на Київській біржі досягне 4 крб. 50 коп. за пуд⁸. За кожен пуд вивезеного за кордон цукру контрагент повинен був заплатити неустойку в таких розмірах: за 1 тиждень затримки — 5 коп. за пуд, за 2 тижні — 15 коп., за 4 - 50 коп., за 6 — 1 крб. 20 коп., за 8 — 2 крб. 50 коп.⁹ Таким чином заводчики намагалися будь-якою ціною позбутися зайвого цукру і добитися підвищення цін на нього на внутрішньому ринку.

В 90-х роках цукрове виробництво знову переживало період піднесення. Польські цукрові магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Манковські, Ярошинські та інші експортували свою продукцію на англійські, італійські ринки, а також у Хіву, Бухару, Персію, Афганістан, Китай¹⁰.

Проте тенденції нарощування виробництва цукру проявлялися дуже повільно. Так, у 1891 р. цукрові заводи Волинської губернії виробили цукру-піску і рафінаду на 7 682 783 крб., тобто менше, порівняно з 1890 р., на 1 330 504 крб. (15 %) ¹¹. Зниження відбулося внаслідок перевиробництва цього продукту в попередні роки, що призвело до падіння цін на цукор і поставило питання про нормування його випуску. Втім, урядова політика стимулювання експорту була схвально зустрінута волинськими цукрозаводчиками. Вже наприкінці XIX — на початку XX ст. тільки цукрові заводи Й. Потоцького виробляли продукції на суму понад 1 300 000 крб.¹²

Таким чином, значна частина цукрових заводів Волині зосереджувалась у руках польських магнатів, які перетворили їх на капіталістичні підприємства, зростання продуктивності праці на яких досягалося за рахунок удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої робочої сили.

Другою важливою галуззю промисловості губернії було винокуріння. 1875 р. на Волині діяло приблизно 150 винокурних заводів, які випускали продукції на 1 882 923 крб. У гонитві за прибутками власники корчм, шинків намагалися збільшити ввезення вина і горшки з сусідніх губерній, де вони коштували дешевше, ніж на Волині. Разом з тим набирали розмаху безпатентний продаж низькосортного вина і контрабанда австрійського спирту¹³. Це призводило до скорочення власного виробництва горілчаних товарів. Так, у 1876 р. кількість винокурних заводів на Волині скоротилася на 36 (25 %), а сума виготовленої ними продукції — на 97 756 крб. (6 %) ¹⁴.

Тенденція до скорочення виробництва на винокурнях спостерігалася і в 1877 р. За цей рік у казну надійшло 1 272 340 крб. прибутку, тобто на 12 827 крб. менше, ніж 1876 р.¹⁵ Адже дрібним виробникам стало неви-

гідно займатися винокурінням через дороговизну робочих рук, палива і головне — хліба.

Вже наприкінці 70-х років на Волині діяли 108 винокурень. Процес розорення дрібних винокурних підприємств, їх технічна переоснащеність (встановлення перегонного апарату системи Пісторіуса) привели до того, що, хоч кількість заводів зменшилася, загальний обсяг виробленої продукції збільшився, і в 1879 р. у казну надійшло 3 464 990 крб. 14,5 коп.¹⁶ Стан цієї галузі залежав від економічних заходів уряду, а також від погодних умов. У 1891 р. спостерігалось скорочення виробництва алкогольних напоїв внаслідок зростання ціни на хліб, викликаного неврожаєм у деяких губерніях імперії, і введення в дію з 1 липня 1891 р. закону про сільсько-господарське винокуріння від 4 червня 1890 р.¹⁷ Він дав можливість нарощувати виробництво на промислових винокурнях, які належали, як правило, представникам магнатерії. Російський уряд розробив нові умови винокуріння, які були вигідні великим власникам. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним з найважливіших джерел прибутків держави. Це відкривало широкі перспективи для розвитку винокуріння. І вже в середині 90-х років виникла криза перевиробництва. Щоб не допустити її поглиблення, в 1894 р. у Москві скликано з'їзд 500 власників великих промислових винокурень¹⁸.

Для попередження банкрутства у 1896 р. держава ввела монополію на продаж спиртних напоїв і навіть відшкодувала втрату магнатами старовинного права пронімації. У містах право на реалізацію алкоголю викуплялось, а в селах — добре оплачувалося. Дії уряду сприяли зростанню виробництва і постійних прибутків виробників алкогольної продукції. В результаті таких заходів протягом 1897—1911 рр. заводчики Правобережжя отримали 41,5 млн крб. Зокрема, графиня Тишкевич у Бердичівському повіті одержала 330 тис. крб., князь Любомирський від шинків під Рівне — 249 тис.¹⁹

Горілчана продукція стала важливою статтею експорту краю. У 1900 р. вивіз спирту з Волинської губернії за кордон становив 90 % його загально-російського експорту²⁰.

У другій половині XIX ст. суконна промисловість посідала 3 місце після винокуріння і виробництва цукру. Однак уже в 60-х роках мала місце тенденція до занепаду і перетворення цієї галузі промисловості на другорядну. Перш за все відбувається процес ліквідації суконних мануфактур, навіть тих, в яких у 50-х роках здійснювалася механізація виробництва. Якщо у 1879 р. на Волині працювали 42 суконні фабрики, на яких було зайнято 754 майстри і робітники, а річний обсяг продукції становив 382 315 крб.²¹, то в 1884 р. залишилося 40 таких підприємств. У 1889 р. продукція суконної промисловості оцінювалася в 177 198 крб. Підвищення рівня продуктивності суконних фабрик на Волині мало місце в 1891 р., коли обсяг їхньої продукції зріс на 1,1 %²².

З численних поміщицьких суконних фабрик, за офіційними даними, слід виділити лише Славутську фабрику князя Сангушка, сукновальню Вітославського у м. Берестечку. Однак місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами, і навіть фабрика Сангушка значно обмежила випуск продукції. Фабричний інспектор Київського округу доповідав, що 1886 р. на фабриці не працюють ткацькі, чесальні, валяльні й інші машини. Внаслідок тривалого простою 1887 р. виникла загроза закриття фабрики²³. Складною залишалася ситуація і в наступні роки. У 1887 р. фабрика працювала лише півроку, а потім з 1 жовтня 1888 р. до наступної весни²⁴. В цей час на фабриці було зайнято 124 робітники. Оплата праці була диференційована. 11 майстрових отримували від

60 до 85 коп. за зміну, а 7 їх помічників — 25—30 коп., старші майстри — найбільш високооплачуваний контингент працюючих — 50—100 крб. на місяць, сортувальниці — 15 коп. від переробки 1 пуду вовни.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбувалася спеціалізація на суконних фабриках князя Сангушка. Славутська суконна фабрика виробляла продукції на суму 17 000 крб., фабрика в с. Михля — на 20 000, фабрика в с. Сивка — на 50 000 крб. Пальма першості в цій галузі, безумовно, належала князю Сангушці. Причиною занепаду і ліквідації деяких поміщицьких суконних фабрик у пореформені роки було позбавлення їх власників дармової робочої сили, пільг і гарантованих поставок сукна у казну, нестача сировини. У нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів виявилася цілковита безперспективність поміщицького суконного виробництва.

В пореформеній період на Волині, як і в цілому на Правобережній Україні, зростала кількість промислових підприємств і виготовленої ними продукції. Якщо в 1877 р. в краї було 650 фабрик і заводів, на яких працював 8 361 робітник, то в 1883 р. — 866 промислових підприємств, на яких було зайнято 12 585 чол. Про стан непродівних галузей промислового виробництва краю свідчили підсумки їх річного виробництва в 1884 р. (див. табл.).

Кількість виготовленої продукції заводами і фабриками Волині²⁵

Характер виробництва	блено продукції (в крб.)	Характер виробництва	блено продукції (в крб.)
Лісопильне	381 119	Пивоварне	188211
Тютюнове	227 733	Скляне	131 388
Смоляне	185 050	Залізоплавильне	148 649
Шкіряне	178 259	Механічне	99390

Найбільше промислової продукції випускалося в Житомирському повіті — на 4 229 274 крб., Рівненському — на 2 489 843 крб., Новоград-Волинському — на 1 272 372 крб.²⁶ За рівнем промислового виробництва у 1879—1893 рр. Волинь займала 6 місце серед 9 губерній України.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в 60—90-х роках, зумовили розвиток внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали магнатські господарства краю. Саме великі землевласники, серед яких виділялися князі Сангушки, Радзивілли, Любомирські, графи Потоцькі, Браницькі, Грохольські, втягувались у капіталістичні ринкові відносини, їх господарства, по суті, перетворювалися на капіталістичні економії і виробляли продукцію лише для ринку, яка реалізувалася через ярмарково-базарну мережу.

За умов розвитку капіталістичного виробництва динаміка ярмарків на Волині була такою: в 1865 р. — 215, 1895 р. — 430. На території краю ярмарки розміщувалися нерівномірно. Найбільше їх було в Заславському повіті, далі йшли Ковельський, Новоград-Волинський повіти²⁷. В кожному повітовому центрі функціонувало декілька ярмарків. На них реалізовували різноманітні тканини, взуття, металеві вироби, вироби побутового характеру з центральної Росії, Царства Польського, а також Катеринослава, Харкова, Києва і Одеси. Місцеві поміщики продавали сільськогосподарську продукцію і промислові товари, закуповували оптом сировину і відправляли її на свої фабрики і заводи.

Торговими хлібними центрами Волині залишалися Житомир, Луцьк, Острог, Корець, Устелуг. Наприкінці XIX — на початку XX ст. з Луць-

ка щороку вивозилося 1 504 пуди хліба²⁸. Продаж-купівля хліба відбувалася на ярмарках і базарах, залізничних станціях, річкових пристанях, у морських портах, а також безпосередньо на місцях його виробництва.

Торгово-промислового характеру набрало хмелярство. У 1895 р. збір хмелю становив 125 000 пудів, або 47 % загальноросійського обсягу. З Волині землевласники вивозили хміль у Петербург, Москву, Варшаву, Австро-Угорщину, Німеччину та Англію²⁹.

Ярмарки та базари не виділялися різноманітним товарним асортиментом. Але тут формувалися великі товарні маси, які вивозилися в інші губернії і за кордон. З Новоград-Волинського і Луцького повітів вивозили картоплю і хміль, з інших місцевостей Волині до Петербурга, Москви, Риги, Варшави, Одеси, Німеччини, Австро-Угорщини везли яйця, вершкове масло, вовну³⁰. Магнати Сангушки, Потоцькі, Браницькі, Любомирські та інші влаштовували виставки-продажі породистих скакунів, вирощених на заводах, відомих у Європі.

Серед продукції промислового виробництва на першому місці був цукор. У другій половині XIX ст. торгівля цим товаром посідала значне місце в торговельних оборотах губернії. За повідомленням волинського губернатора, перше місце по реалізації цукру належало Житомирському і Заславському повітам, в яких були цукрові заводи І. Терещенка, князя Р. Сангушка і графів Потоцьких³¹.

З 90-х років XIX ст. магнатерія брала участь у постійно діючих сільськогосподарських і промислових виставках. Вони поділялися на декілька категорій: на одних експонувалася лише промислова продукція, на інших — продукти землеробства і тваринництва, на третіх — промислові вироби і продукти сільського господарства. На сільськогосподарських виставках експонувалася продукція поміщицьких акціонерних компаній, більше відомих як землеробські синдикати, і окремих поміщицьких економій та селянських господарств. На змішані виставки різні підприємства та організації привозили зразки сільськогосподарських машин і реманенту, кустарних виробів і промислових товарів та продукти сільського господарства. Волинська магнатерія в основному тяжіла до Бердичівської виставки, яка була однією з найбільших на Правобережжі. Філіали цієї виставки діяли на Волині — в Луцьку і Житомирі³².

Поступово виставки перетворилися на місце укладення актових угод, служили ринком збуту різних машин, удосконалених порід худоби, птиці тощо. Торгівля набувала дедалі вужчої спеціалізації. У Кременці Волинської губернії експонувалася продукція садівництва і бджільництва, у Житомирі — фрукти, мед, квіти.

Розвиток торгівлі у Волинській губернії гальмувала недостатньо розвинута транспортна мережа. На початку XX ст. тут діяли три ширококоліїні залізниці: Київ—Коростень—Сарни, Київ—Фастів—Козятин, Козятин—Бердичів—Шепетівка і одна вузькоколіїна — Бердичів—Житомир. Загалом довжина залізниць губернії не перевищувала 1100 верст. Мало було шосейних і поліпшених ґрунтових доріг. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на Волині їх довжина становила 1 158 верст³³.

Таким чином, Волинська губернія в другій половині XIX ст. була економічним районом з досить розвинутими ринковими відносинами. Свідченням цього є існування широкої мережі різних форм внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали місцеві великі земельні і промислові власники. У пореформену добу великі поміщицькі латифундії Волині перетворилися на капіталістичні підприємства, що працювали на ринок. Цей процес проходив у напрямі витіснення залишків феодально-кріпосницької системи і поширення нової капіталістичної.

Економічні перетворення, які відбувалися в Європі, магнатурія використовувала для розвитку промислового виробництва. Наявність значної сільськогосподарської сировинної бази, дешевої робочої сили зумовила розвиток промисловості краю, яка базувалася в основному на переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва.

Особливо швидко розвивалося виробництво цукру, який приносив великі прибутки. Поступово цукроваріння набирало дедалі більшого розмаху. Якщо в 1876 р. загальна сума реалізованого цукру на Волині досягла 3 334 792 крб., то в 1891 р. цукрові заводи губернії виробили цукру-піску і рафінаду на 7 682 783 крб. Крім цукроваріння, шляхта займала провідне становище і в інших галузях фабрично-заводського виробництва: винокурінні, борошномельному, суконному виробництві тощо.

Загалом магнатурія була тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала господарський розвиток краю на шлях інтенсифікації сільського господарства, перетворюючи свої маєтки на капіталістичні підприємства, визначала прогрес промислового виробництва, відіграла велику роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі. Продукція її підприємств була відома в Європі.

¹ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 330, арк. 4.

² Там же, оп. 533, спр. 158, арк. 33.

³ Там же, оп. 55, спр. 210, арк. 23.

⁴ Там же, арк. 24.

⁵ Державний архів Житомирської області, ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 25.

⁶ Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — С. 75.

⁷ Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукрово-буякової промисловості. — К., 1928. — С. 87.

⁸ Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. — М., 1954. — С. 45; Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку в 60—90-ті роки XIX ст. — К., 1968. — С. 35.

⁹ Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. — С. 45.

¹⁰ Бова Д. Битва за землю в Україні (1863—1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 250.

¹¹ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

¹² Обзор Волынской губернии за 1902 г. — С. 26.

¹³ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 330, арк. 4.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, оп. 57, спр. 183, арк. 4.

¹⁶ Там же, оп. 533, спр. 158, арк. 33.

¹⁷ Там же, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

¹⁸ Beauvois D. Walka o ziemie. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim. 1863—1914. — Paryż, 1987. — S. 221.

¹⁹ Бова Д. Битва за землю в Україні (1863—1914). — С. 243—244.

²⁰ Поліщук Ю. Розвиток торгівлі у Волинській губернії (кінець XIX — початок XX ст.) // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Наук. збірник. — Хмельницький, 1995. — С. 137.

²¹ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 533, спр. 158, арк. 88.

²² Там же, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

²³ Там же, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 126.

²⁴ Там же, спр. 4, арк. 99.

²⁵ Мельник Л. Вказ. праця. — С. 106; Пожитнов К. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. — М., 1955. — С. 106.

²⁶ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 522, спр. 236, арк. 7.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, оп. 798, спр. 74, арк. 148—190.

²⁹ Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку в 60—90-ті роки XIX ст. — С. 61.

³⁰ Там же.

³¹ Кругляк Б. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь. — Житомир, 1994. — Т. 15. — С. 46.

³² ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 533, спр. 158, арк. 35.

³³ Там же, оп. 629, спр. 78, арк. 74.

Українці за рубежем

Т. Д. КРАМАРЧУК (Черкаси)

До питання збереження етнічної самосвідомості українців у республіці Башкортостан

Поняття етносу (етнічної спільності) неоднозначне і надзвичайно широке: нація, або етносоціальний організм (населення України), етнічна група, або етнікос (українці за її межами), етнографічна група, або субетнос (частина народу) — всі вони відрізняються між собою ступенем соціально-економічного розвитку та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: поки зберігається вона, існує народ. Саме за ознакою етнічної самосвідомості визначається національний склад населення більшості країн¹.

Не ототожнюючи українців різних країн у соціально-політичному плані, не можна не помітити, що у них історично склалося багато спільних рис, які, однак, не залишаються незмінними: мова (принаймні у сфері сімейного побуту), окремі риси національної психології, певні особливості культури, етнічна самосвідомість, їх об'єднує прихильне ставлення до надбань своєї культури, прагнення зберегти їх і примножити, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною.

Природа етнічної самосвідомості розкривається в усвідомленні історичного минулого та сьогодення, в уявленнях про спільність національного походження, про належність до рідної землі, мови, культури в цілому, до етнічної спільності².

Етнічна самосвідомість, як і взагалі самосвідомість, може скластися лише при наявності певного рівня соціального і культурного життя суспільства і міжнаціонального спілкування. Чим більше населення включено до соціально-культурного життя суспільства, тим більша кількість людей може стати виразником етнічної самосвідомості. Однак було б помилкою обмежити її лише рамками відношення до свого етносу. Очевидно, що людина не може усвідомити свою належність до певного етносу без співвіднесення своїх національних ознак зі схожими ознаками представників інших етносів. Отже, формування етнічної самосвідомості зумовлене так чи інакше наявністю міжнаціональних контактів, формуванням певних уявлень про національну визначеність не тільки свого, але й інших народів³. І. Кон справедливо зазначає: "Національна самосвідомість завжди передбачає — усвідомлене чи неусвідомлене — співвіднесення якостей із якостями когось іншого"⁴.

Зростання етнічної самосвідомості на сучасному етапі — прогресивний процес. Він є потужним імпульсом відродження і розвитку етносів, їхньої духовної культури, сприяє поліпшенню взаємодії етносів, гармонізації міжнаціональних відносин. Взаємини етносів стають більш рівноправними, посилюється їх взаємоповага. При правильній науковій справедливій політиці та практичній діяльності зростання етнічної самосвідомості виступає чинником зміцнення дружби народів, оптимізації міжнаціональних відносин і не призводить до міжнаціональних конфліктів. Активізація усіх або кількох компонентів національної самосвідомості звичайно відбувається в умовах різкого зламу життя етносу. Як зазначав М. Крюков, "зміни в структурі самосвідомості, зміни в значущості окремих компонентів та їх смислової наповненості відображають головні зміни в долі етносу"⁵.

Етнічна самосвідомість не обмежується мовною та етнокультурною сферами: Запроваджуючи поняття бази національної самосвідомості, Л. Дробіжева підкреслює, що у ній присутня реалія територіальної цілісності. Навіть в умовах розмивання етнокультурної специфіки, під впливом міжетнічних інтеграційних процесів інтенсивність уявлень про рідну землю не повинна слабшати. Якщо "етнокультурні особливості втрачають консолідуюче значення", то ознака "рідна земля" виявляється в числі ідентифікаторів першої значущості" ⁶. Більше того, оновлення суспільства, зорієнтовуючи національні спільноти на отримання статусу повноправного, а отже, відповідального суб'єкта історичного життя, сприяє акцентуванню цього структурного елемента етнічної самосвідомості.

Етнічні процеси українського населення Республіки Башкортостан зумовлені рядом факторів. Вони залежать від соціально-політичного ладу країни, давності перебування в іншоетнічному середовищі, чисельності та характеру розселення (компактне чи дисперсне), ступеня урбанізації. Не останню роль відіграє близькість (етногенетична чи соціальна) культур контактуючих народів ⁷.

На різних етапах історії українців в Башкири в їх середовищі відбувалися різноспрямовані етнічні процеси, які зумовлювалися соціально-економічними, соціально-політичними та культурно-мовними чинниками. В кінці ХІХ — першій чверті ХХ ст. у середовищі українців, які переселилися до Приуралля із різних губерній України і принесли з собою локальні особливості в матеріальній та духовній культурі, в мові, історичного значення набувають процеси внутрішньоетнічної консолідації. Вони виявляються в нівелюванні культурно-мовних відмінностей. Поступово відбувається стирання діалектних особливостей мови різних груп, виробляється загальний місцевий діалект української мови, всередині якого можна виділити локальні говори, їм притаманне переважання (залежно від колишнього місця проживання в Україні) того чи іншого українського діалекту: північного, південно-східного чи південно-західного ⁸.

У селах із змішаним населенням еволюція етнічної культури українців проходила в двох напрямках — зближення локальних культур між собою та їх злиття і одночасна інтеграція з культурою місцевих народів. Процес консолідації виявляється також в тенденції до злиття українців регіону в відносно згуртовану етнічну групу, інколи в прагненні до відокремленості, яка виражалася в переважанні числа ендогамних шлюбів (у межах етносу).

Переселившись на нові землі, українці намагалися створити моноетнічні поселення. У 1926 р. із 529 населених пунктів, в яких проживали українські переселенці, однонаціональними були 438, або 82,8 % ⁹. До того ж, по можливості, вихідці із однієї губернії селилися в одних і тих самих населених пунктах. У випадку, коли такої можливості не було, вони заселяли околиці в українських селах, що вже існували раніше. В нових місцях українці засновували поселення гніздами, утворюючи невеликі ареали, в яких переважало українське населення.

Вихідців з України об'єднувало прихильне ставлення до своїх традицій, обрядів, прагнення зберегти їх, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю праатьківщиною. Свідченням цього, зокрема, є величезна кількість топонімів, які пов'язані з Україною. Топоніміка виступає в ролі етнічної пам'яті і є виявленням прагнення до внутрішньої консолідації. Назву українських населених пунктів Республіки Башкортостан можна умовно розділити на декілька груп.

1. Географічні назви, які запозичені із топонімії і гідронімії рідного краю. В Давлеканівському районі українські населені пункти Рублівка,

Софіївка, Ляшковка, в Альшеївському — Нефорощанка, в Чишмінському — Санжаровка, Кахновка названі як і однойменні села на Полтавщині. В Белебеївському районі с. Парафіївка має аналог в Чернігівській губернії. В назвах українських поселень Ново-Степанівка, Мар'янівка, Караваївка, Терешковка Аургазинського району збережені назви сіл в Харківській, Полтавській та Київській губерніях.

Поселення Черкаси¹⁰ в Давлеканівському, Чишмінському районах, села Уманка в Міякінському, Бахмут в Кумертауському районах названі відповідно на честь міст Черкаси, Умань, Бахмут, із околиць яких виселилися жителі цих сіл. Цим же пояснюється назва таких населених пунктів, як Україна Белебеївського, Ново-Українка Хайбулінського, Дніпровка Буздякського району.

2. Другу групу становить топоніміка в Башкири', яка типова для України: Яблунівка Стерлітамакського, Тихомирівка Міякінського, Писарівка Альшеївського, Співаківка Давлеканівського району і т. д. Не виключено, що вони також названі в пам'ять про прабацьківщину.

3. Назви українських поселень, які отримані від найменувань головних церковних свят: Казанка і Воздвиженка Альшеївського району, Троїцький, Покровка Благоварського району тощо¹¹.

4. Групу назв українських поселень склали топоніми, котрі утворилися від прізвищ видатних українських діячів культури та мистецтва: с. Гоголівка Федорівського району, Шевченківська сільська рада Мелеузівського району і т. д. В 1930—1940-х рр. колгоспи ім. Т. Г. Шевченка були в Альшеївському, Белебеївському та інших районах.

5. Деякі українські поселення отримали назву на честь їх засновників або утворені від прізвищ колишніх власників землі: Бойківка Стерлітамакського, Сердюки Белебеївського, Бабенка Іглінського району тощо.

6. Ще одна група назв є загальнослов'янською. Вона походить від антропонімів: Олександрівка Кармаскалінського, Олексіївка Туймазинського, Корніївка і Макіївка Стерлібашівського району та ін. Можливо, вони також названі в пам'ять про села на колишній батьківщині або на честь їх засновників.

7. Постійні контакти з місцевим населенням, в тому числі тюркським, приводять до того, що ряд українських сіл отримує тюркські назви, наприклад с. Макан (від арабського "обжите місце, господарство")¹².

8. До наступної категорії топоніміки слід віднести назви українських населених пунктів, пов'язані з соціалістичною добою на селі: Успіх Міякінського, Радуга Белебеївського, Першотравневий Уфимського району та ін.

9. До невеликої групи входять топоніми, які характеризують місцевість або відношення жителів до неї: Ключі Єрмеїївського, Веселий Стерлітамакського, Зелений Клин Альшеївського району і т. п.¹³

Українці прагнули підтримувати родинні, культурні, господарські зв'язки з колишньою батьківщиною. Однак консолідаційним процесам заважали дисперсне розселення значної частини українського населення на величезній території краю, слабкість економічних та культурних зв'язків між його групами, послаблення зв'язків з Україною. У той же час зміцнювалися зв'язки з місцевим населенням.

Потрапивши в інші природно-кліматичні умови, українці прагнули адаптуватися в них, що відбилося на їхньому етнокультурному розвитку ще на першому етапі проживання в регіоні.

Процес зближення українців з російським та іншими народами республіки, який постійно зростає, стає головним напрямком їхнього етніч-

ного розвитку. Уже в 1920-х рр. складаються передумови для етнотрансформаційних процесів. Насамперед це мешкання українців в одних і тих же селах поряд з представниками інших народів району, особливо з росіянами. В 1926 р. в 91(17,2 %) населеному пункті українці жили разом з представниками інших національностей¹⁴. Розселення в містах та робітничих селищах було, природно, ще більш змішаним. Близькість мов та культури українців і росіян стала істотним фактором, який активізував їх культурно-мовну інтеграцію. В 1926 р. із 76710 українців рідною мовою назвали українську 59335 чол. (77,35 %), російську — 19260 чол. (22,57 %), інші мови — 60 чол. (0,08 %)¹⁵.

У різних сферах побуту поряд із традиційними українськими компонентами все більш помітну роль відіграють елементи культури місцевих народів — російського, башкирського, татарського та ін.

З кінця 1920-х до середини 1940-х рр. продовжується процес подальшого зближення українців з народами краю. Цьому сприяє розпад існуючої господарсько-побутової замкнутості в ході колективізації сільського господарства, промисловий розвиток республіки, поширення білінгвізму, завдяки чому полегшувалося міжнаціональне спілкування, засобом якого виступала російська мова. Відбувається етнокультурна та мовна адаптація українців в Башкири. У окремих груп українців ця адаптація настала ще в кінці 1930 — на початку 1940-х рр. По суті, здійснювалося культурно-мовне змішування українців з росіянами, освоєння та сприйняття як власних великої кількості елементів російської культури, при збереженні етнічної самосвідомості і окремих форм національної культури, що продовжують виконувати етнодиференціюючу роль.

Як відомо, мова є найбільш яскравим показником рівня збереження або втрачання національної культури, етнічної самосвідомості. Характеризуючи сучасну етномовну ситуацію серед українського населення республіки, слід зазначити, що з 75 тис. українців, за переписом 1989 р., тільки 41 % назвали рідною мовою українську, тоді як у 1979 р. — 44,62 %, 1970 р. — 48,52 %. Неухильно зростає частка тих, хто вважає, що їхньою мовою є мова російська — так, у 1970 р. таких українців було 51,37 %, в 1979 - 54,94 %, 1989 р. - вже близько 58 %¹⁶.

Дається взнаки відсутність українських шкіл, книжок, газет, радіо, телебачення українською мовою. Тільки українська пісня звучить ще на широких башкирських просторах, але і вона вже співається на російський лад.

Мовна асиміляція призводить до національної асиміляції. Українська самосвідомість перетворюється на російську. Багато є і таких українців за походженням, які не тільки відчують себе росіянами, але ще цим і пишуться. З 1939 до 1989 р. кількість українців у республіці зменшилася більш як на 20 %¹⁷.

Соціальна проблема є не менш гострою. Внаслідок політики, що проводило комуністично-партійне керівництво, українські села, переважно більшість яких оголосили неперспективними, прирекли на знищення. Звідси були переведені всі сільськогосподарські підприємства. І сьогодні з 529 українських сіл, які налічувались у 1926 р., залишилось менше 50. Сіл, де переважна частина населення складається з українців, у всій республіці налічується менше 20. Якщо у 1926 році на селі жило 97 % українського населення, то сьогодні залишилося менше 20 %¹⁸. Завдяки такому демографічному стану асиміляційні процеси набувають більшої швидкості. Особливо це стосується молоді.

Як відомо, в етнічних процесах важлива роль належить міжнаціональним шлюбом. Для українських переселенців в кінці XIX — на початку

XX ст. в основному характерні ендогамні (в межах етносу) шлюби. Шлюбні зв'язки з башкирами і татарами не практикувалися, поодинокими були шлюби з росіянами, білорусами. Переважно вони мали місце в тих населених пунктах, в яких поряд з українцями проживали росіяни чи білоруси, або в тому випадку, коли українське село було відносно ізольованим від інших українських поселень.

У процесі післяреволюційних змін зникла господарсько-побутова замкнутість, посилюються міжетнічні контакти, що приводить до постійного збільшення числа національно-змішаних шлюбів. Так, по республіці їх число в 1933 р. становило 41,28 %, в 1939 р. — 67,62 %, в 1949 р. — 71,82 %, в 1959 р. - 70,96 %, в 1970 р. - 80,29 %, в 1979 р. - 88,81 % всіх шлюбів, які уклали українці¹⁹.

На сучасному етапі різко зростає чисельність етнічно-змішаних шлюбів, переважно з росіянами та білорусами. Особливо яскраво виражені ці процеси в Белебеївському, Міякінському, Хайбулінському та інших районах.

Збільшення шлюбів українців з башкирами, татарами, чувашами та іншими народами характеризує процес міжетнічної інтеграції, яка постійно зростає. Більш інтенсивно цей процес відбувається в Альшеївському, Аургазинському, Чишмінському та деяких інших районах.

Слід зазначити, що збільшення чисельності національно-змішаних шлюбів і сімей відображає не тільки культурно-побутове зближення українців з народами регіону, а й стає активним фактором цього зближення.

Все ж почуття національної самосвідомості в українців Башкири', порівняно з іншими регіонами, розвинуте високо, про що свідчить зацікавленість, насамперед молоді, культурою українського народу як на основній етнічній території, так і на новій батьківщині. В багатьох сім'ях, особливо в сім'ях інтелігенції, є художня література українською мовою, пісенники, записи українських пісень, в інтер'єрі використовуються предмети українського декоративно-прикладного мистецтва. Студенти, українці за походженням, пишуть курсові та дипломні роботи, які присвячені українській історії та етнографії, історичним та культурним зв'язкам України і Башкирії²⁰.

Підтримці етнічної самосвідомості українців сприяють їх різноманітні контакти з історичною батьківщиною, особливо сьогодні, на етапі національного становлення Української держави.

Відмічаючи досить високий ступінь етнічної самосвідомості українців в Башкирії, слід зазначити, що вона існує на двох рівнях:

- по-перше, усвідомлюється належність до українців взагалі;
- по-друге, довгострокова ізольованість, відрив від основного етносу призвели до формування нового розуміння своєї етнічної незалежності.

Багато українців говорять, що вони не чисті українці, а хохли. Так стара, майже забута етнічна назва в свідомості українців Башкирії, особливо у старшого покоління, перетворилася на етнонім, при цьому втративши свій початковий зміст. Подібне явище характерне для українців, які проживають і в інших регіонах²¹.

Сьогодні українці знаходяться на стадії акультурації, однак посилюється процес природної асиміляції українців Башкирії серед російського населення. Цей процес, безперечно, полегшується і багато в чому визначається споконвічною мовою та культурною близькістю українців та росіян, а також кількісною перевагою російського населення в республіці порівняно з українським.

Більш інтенсивно асиміляційні процеси відбуваються серед міських жителів, хоча останнім часом вони посилюються і в сільській місцевості.

Характеризуючи етнокультурний розвиток українських переселенців, слід зазначити, що в ньому простежуються такі тенденції:

а) зберігаються деякі національні традиції, але вони втрачаються українцями Башкира' значно інтенсивніше порівняно з Україною;

б) посилюється домінуючий вплив російського населення на українців у сфері матеріальної та духовної культури, в той же час відбувається взаємозбагачення культур українців, башкирів, татар, білорусів та інших народів Башкортостану.

Таким чином, в середовищі українців на різних етапах проживання в Башкири', проходили різносторонні етнічні процеси. Початковий період характеризувався своєю рідною консолідацією українців у сільських умовах, яка, однак, залишилася незавершеною. На наступному етапі домінував процес зближення українців з російським та іншими народами, які населяють республіку. Це зумовлює їх етнокультурну та мовну адаптацію.

У післявоєнний період чітко проявляється процес етнічної акультурації і природної асиміляції українців росіянами, але переважна більшість українських переселенців зберігає свою етнічну самосвідомість.

Зрілість етнічної самосвідомості здебільшого визначається здатністю усвідомити взаємозв'язок інтересів свого етносу із засвоєнням нових об'єктивних процесів світового та державного масштабу. Необхідно розуміти, що всі народи є творцями (нехай і різними) однієї цивілізації, бачити спільність історичних доль народів світу при унікальності й самотності кожного етносу²².

¹ Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх. В. Ф. Горленко та ін. — К., 1993. — С. 254.

² Б р о м л е й Ю. Очерки теории этноса. — М., 1983. — С. 176—187.

³ Хабибуллин К. Национальное самосознание и интернационалистское поведение. — Л., 1998. — С. 9.

⁴ К о н И. К проблеме национального характера. История и психология. — М, 1971. — С. 148.

⁵ Крюков М. Эволюция этнического самосознания и проблемы // Расы и народы. — 1976. — Вып. 6. — С. 62.

⁶ Дробижева Л. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития // СЭ. — 1985. — № 5. — С. 9.

Культура і побут населення України. — С. 256.

⁸ Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. — Уфа, 1992. — С. 243.

⁹ Список населённых пунктов Башкортостана. — Уфа, 1926. — С. 15—190.

¹⁰ А б р ю т и н В. А. Переселенцы и переселенческое дело в Уфимском уезде Уфимской губернии. — Уфа, 1898. — С. 93.

¹¹ Словарь топонимов Башкирской АССР. — Уфа, 1980. — С. 60—180.

¹² Там же. — С. 103.

¹³ Там же. — С. 10-180.

¹⁴ Б а б е н к о В. Я. Украинские переселенцы в Башкирии (этнокультурные и этноязыковые процессы) // Украина — Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. — Уфа, 1993. — С. 13.

¹⁵ Винниченко І. т. Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис. — Житомир, 1992. — С. 121.

¹⁶ Д і д е н к о С. Українські поселення в Башкортостані // Золоті ворота. — 1993. — № 6. — С. 58.

¹⁷ Б а б е н к о В. Я. Тенденції та проблеми етнонаціонального розвитку українців Башкортостану // Украина — Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. — Уфа, 1993. — С. 156.

¹⁸ Там же. — С. 157.

¹⁹ Б а б е н к о В. Я. Украинцы Башкирской ССР. — С. 203.

²⁰ Б а б е н к о В. Я. Украинцы Башкортостана // ТУЗ. — 1997. — № 5. — С. 66—68.

²¹ Ч и ж и к о в а Л. Н. Об этнических процессах в восточных районах Украины // СЭ. — 1968. — № 1. — С. 24.

²² Овлякулиев Е. Формирование национального самосознания: социально-философский анализ: Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. — М., 1993. — С. 38.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Д. Б. ЯНЕВСЬКИЙ (Київ)

Директорія УНР як міф

Історія української революції та громадянської війни, як і українська історія в цілому, незважаючи на радикальні зрушення в її вивченні впродовж останніх років, у цілому залишається історією міфів, що покликані передусім обслуговувати сьогоденні, утилітарні інтереси їх творців та адептів.

Значною мірою це зумовлено тим, що найважливіші масиви джерел розпорошені по численних збірках, які зберігаються в закордонних архівах та колекціях — у Франції, Італії, Сполучених Штатах Америки, Канаді та ін.

Мета даної праці — проілюструвати тезу про міфологічність української революції на хрестоматійному прикладі — історії про утворення Директорії УНР, як ініціатора підготовки збройного антигетьманського повстання, що відкрило шлях до остаточного встановлення в Україні більшовицької диктатури.

Сучасні українські історики безапеляційно твердять, що головна роль у створенні Директорії належить відомому українському письменнику, ліворадикальному соціал-комуністу В. Винниченкові, який нібито став ініціатором засідання українських партій, що відбулося 13 листопада 1918 р. в приміщенні Міністерства шляхів сполучення (на Бібіковському бульварі). На цьому засіданні Винниченко доводив, що "повстання на зріло і організаційно-технічно забезпечене", запропонував "обрати Директорію і від імені всіх партій українства передати їй повноту влади" ¹.

Треба підкреслити, що в своїх головних пунктах ця міфологема запозичена в істориків національної лівосоціалістичної орієнтації. Останні, опинившись в еміграції, активно творили міфи, щоб пояснити закономірну "випадковість" їх військово-політичної поразки. До речі, ця концепція, з одного боку, була покликана до життя бажанням перекласти власну частину відповідальності за так звану Листопадову катастрофу 1920 р. на інших, а з другого, — знову ж таки витворити позитивну, на їх думку, легенду про самих себе для нащадків.

Наприклад, такий непересічний дослідник, як М. Стахів, у відомій 7-томній праці будь-що прагнув довести, по-перше, що Директорія "не була самочинним органом", а, по-друге, що вона була обрана Українським Національним Союзом (УНС), до якого увійшли всі українські політичні партії, крім Української християнсько-демократичної партії (УХДП), та професійні спілки, за якими стояло, нібито, 80 % виборців України. Посилаючись на деякі свідчення М. Шаповала та П. Христюка, М. Стахів доводив, що участь у виборах Директорії взяли "представники національних політичних партій УН Союзу, професійних організацій і війська", причому С. Петлюра, на вимогу Січових Стрільців, був "відразу" обраний головним отаманом². "Отож, креаційне тіло, яке своїм вибором покликало Директорію УНР, — зробив історичний висновок М. Стахів, — було вповні компетентне в цих надзвичайних обставинах представляти політичну волю українського народу аж до найближчого нового формального голосування при нових загальних виборах" ³.

Єдине, що відрізняє праці дослідників двох антагоністичних у недавньому минулому "наукових" напрямів, це наявність у студіях представників емігрантської міфотворчості цікавих подробиць про ті чи інші події, а також гірких, самокритичних, до певної міри, висновків деяких, — але тільки деяких! — політиків та державних мужів про свою діяльність. Наприклад, той же М. Стахів досить докладно писав про надзвичайну неприязнь амбітного М. Шаповала до М. Грушевського, за його словами, — "найпопулярнішої та найбільш досвідченої у державних справах особи", та найближчого оточення колишнього голови УЦР, наголошував на тому, що "для правної безперервності та легітимності" до складу Директорії необхідно було б включити бодай одного з членів останнього уряду УНР. М. Стахів підкреслював невдалий вибір на членів Директорії П. Андрієвського і А. Макаренка, твердив, що, якби С. Петлюра був особисто присутній на засіданні, то він, а не Винниченко був би обраний Головою Директорії. "Склад Директорії був дуже слабкий" ⁴, — такий невтішний висновок М. Стахіва.

Проаналізувавши джерела, які були в його розпорядженні (а це, головним чином, відомі йому спомини М. Шаповала та В. Винниченка), М. Стахів подав таку версію утворення Директорії. Підготовка до майбутнього повстання розпочалася після відомої зустрічі гетьмана П. Скоропадського та генерала П. Краснова зусиллями полковників П. Болбочана, В. Павленка, представників Стрілецької Ради Є. Коновальця та А. Мельника; політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними — А. Галіп, а також П. Дідушок, як секретар (цього? — Д. Я.) "керівного гурту". Саме ці люди здійснили належні заходи для того, щоб залучити до заклоту керівні органи політичних партій та професійних організацій, які об'єдналися в Українському Національному Союзі. Ще через кілька днів, як зазначає М. Стахів, В. Винниченко, В. Садовський, Ф. Швець, М. Шаповал, С. Єфремов, А. Ніковський та К. Мацієвич провели нараду, на якій обговорили вузлові проблеми, пов'язані з можливостями досягнення політичного компромісу з гетьманом, організацією Директорії та збройного антигетьманського повстання. При цьому з'ясувалося, що всі присутні, за винятком Ф. Швеця, виступали за порозуміння, проти повстання. 14 листопада, через кілька днів після заборони Всеукраїнського Національного Конгресу, "покликання" до влади нового уряду під проводом С. Гербея та оприлюднення гетьманської Грамоти про федерацію з Росією, провідні українські діячі таки обрали Директорію й проголосили про початок збройного антигетьманського повстання ⁵.

Друга, так би мовити, "розширена", версія вийшла з-під пера М. Шаповала, очевидно, влітку 1919 р., після того як її автор фактично відійшов від активної політичної діяльності. М. Шаповал виклав свою позицію у формі мемуарів, що мають заголовок "Гетьманщина і Директорія (Спогади)". Зберігаються ці спомини в особистому архіві М. Шаповала в Слов'яно-балтійському відділі Нью-Йоркської публічної бібліотеки. Автор мемуарів стверджував, що вікопомне засідання відбулося в редакції "Нової Ради" з участю лідерів УПСФ — С. Єфремова, А. Ніковського, К. Мацієвича, УСДРП — В. Винниченка, В. Садовського, Селянської Спілки — Ф. Швеця, УПСР — М. Шаповала, однак ніяких практичних наслідків воно не мало. При цьому М. Шаповал наголошував, що ці діячі не мали офіційних уповноважень від своїх партій, а всі вони **"були персонально запрошені Винниченко і мною"**.

Відкрилися збори промовою В. Винниченка, добре відомою з мемуарів її автора. У відповідь К. Мацієвич попередив про "розвиток нечуваного большевизму" і підкреслив, що не треба руйнувати "ще слабкі форми

нашої державності". У відповідь В. Винниченко "з нетерпеливості зауважив, що ми волиємо **лівий народний більшевизм, як правий, поміщицький більшевизм!**" (підкреслено нами. — Д. Я.).

М. Шаповал доповів присутнім про наявні сили заколотників: січові стрільці -- 1500 чоловік, "чорноморці" - 600 ("мають озброєння ще на 5000 людей"), "запорожці" - 2500 (озброєння — на 5000 чол.), 3 полки запасної дивізії — 6000 (озброєння — на 10 000 чоловік), окремий запасний полк — 1000 вояків (озброєння — на 2000 чоловік), залізнична охорона — чисельність невідома, "але по мобілізації можна мати ще 60 полків". Загалом, звітував М. Шаповал, організатори повстання цілком впевнено можуть розраховувати на 11 600 озброєних вояків, а також вважати можливим "в перший—другий день мобілізації поставити під багнети ще 13 500" вояків. "Загалом рахуємо, — зазначав промовець, — на 25 000 озброєного регулярного війська, не рахуючи до цього партизанських сил, які й тепер б'ються на Україні і щохвилини прилучаться до нас... Ми рахуємо на **революційність населення**". Цей фактор, розтлумачував присутнім Микита Юхимович, — "взагалі є передумовою всякої революції і творить її". Закінчив свій виступ Шаповал заявою про те, що, мовляв, у перспективі ближчих днів керівники повстання можуть розраховувати на підтримку 50—60 тис. озброєних людей.

Наступний оратор — С. Єфремов — підтримав виступ К. Мацієвича: "Повстання не треба робити, щоб не руйнувати апарату державного і не викликати більшевизму, яким тепер живуть". Третій провідник УПСФ - А. Ніковський "був разом **за і проти** повстання". Він говорив, що "повстання може мати успіх, але вони (члени УПСФ. — Д. Я.) не бачать в ньому виходу для української справи з теперішнього становища, не визнають його як методу боротьби". Соціал-демократ В. Садовський висловився проти повстання, аргументував тими самими міркуваннями, але, за словами М. Шаповала, "квазі-марксистською фразеологією". Нарешті, останній виступаючий, Ф. Швець, сказав "кілька слів про потребу повстання".

На тому історичне "таємне" засідання УНС скінчилося. "Далі, — пригадував М. Шаповал, — ми пішли вдвох з Винниченком, обмірковуючи "першу поразку" в нашому великому ділі. Ми були через те дуже бадьорі і рішили тут же взяти всю справу виключно на себе самих..."⁶.

Політичні партії, які утворювали кістяк УНС, поставилися до ідеї антигетьманського повстання двозначно. З одного боку, УПСР та ЦК Селоспілки "постановили одногolosно прийняти справу повстання". В ЦК УСДРП реагували на це по-різному: група Еланського (так зване "болото") висловилися проти, група Винниченка, яка становила більшість у ЦК, також виступила проти, бо "не хотіла йти на авантюру". Про результати зусиль, спрямованих на те, щоб приєднати до повстання УПСФ, М. Шаповал не згадує, однак вони і так широко відомі — есефи у пропонуваній авантурі брати участь, тим більше нести за неї відповідальність не бажали.

Але справа підготовки антигетьманського виступу на тому не скінчилася. Вона несподівано продовжилася через кілька днів після урочистого відкриття 22 жовтня 1918 р. Українського університету в Кам'янці-Подільському, на якому серед інших офіційних осіб був і М. Шаповал. Повернувшись до Києва, він рано-вранці вийшов з будинку № 6 по Чехівському провулку, в якому тоді мешкав. На розі Чехівського провулка та вул. Столипінської сталася зустріч з А. Макаренком.

Старі знайомі привіталися. Почалася розмова. А. Макаренко нарікав на "хижацтво" гетьманщини, розповідав про саботаж вивезення українсь-

кого майна на Дон та створення при Міністерстві шляхів сполучення, в якому він працював, "окремої сторожі" на чолі з генералом Осецьким. Помічниками останнього, до речі, були полковники Павленко (Лівобережна залога) та Хилобоченко (Правобережна залога), "обидва, — за словами Микити Шаповала, — люди для України вірні". А далі розмова набула такого характеру:

Андрій Макаренко: "Організація сторожі полягає в тому, що тепер генерал Осецький зложив по всіх станціях штаби, управи, дібрав дещо службового штату... Вже прийнято і козаків. Організовано з їх резервовий полк у Києві (залізничний полк). До полку приймаються лише свідомі українці... Проблема полягає в тому, що військове міністерство хоче перебрати сторожу "під свою руку".

Микита Шаповал: "Чи можете в певний час зупинити рух залізниці?"

Андрій Макаренко: "Можу! Наша головна рада залізничників скаже — і буде зроблено".

Про цю зустріч і розмову з А. Макаренком М. Шаповал писав у своїх "Спогадах": "Для мене було поки що досить. Думки миготіли і вихрували. Далі ми говорили про безнадійність і безцільність всяких петрактаций з Скоропадським і з німцями, що українську справу можна зрушити з місця тільки боротьбою активною... А що якби повстання?...

— А. Макаренко з відповіддю не вагався: "Це єдине, що треба робити!"... Ми навперербій заговорили про озброєне повстання проти гетьмана і німців"⁷.

З'ясувавши, що ініціатори повстання можуть реально розраховувати на підтримку запасного полку (командир — полковник Болбочан), полку Українських січових стрільців (УСС) під командуванням Коновальця, Чорноморського кошу (командир Пелешук) та окремого залізничного полку, М. Шаповал і А. Макаренко розпочали обговорення політичного боку справи. У відповідь на запитання Шаповала: "Хто мав би дати політичний провід, взяти відповідальність на себе, ризик?", — Макаренко висловився категорично за Національний Союз.

"Я одверто сказав, -- згадував М. Шаповал, — що Національний Союз абсолютно нічого не думає про озброєну боротьбу", що "в Національному Союзі про цю справу ні з ким не можна говорити, окрім Винни-ченка". А Макаренко відповів: як Винниченко і Шаповал не візьмуться "за цю справу, то нічого і затівати". Разом з тим він повідомив про існування "свого, більш тіснішого гуртка", до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко, Осецький⁸.

Наступного дня об 11 годині в кабінеті Макаренка в Міністерстві шляхів сполучення відбулася зустріч господаря кабінету, його вчорашнього співрозмовника, а також В. Винниченка і генерала П. Осецького. Останній "без передмов... виклав свої міркування і план "глибокого охопту Києва". Це був, безумовно, правильний план, як виявилось потім... Словом, розглянувши ситуацію, ми переконалися, що справа наша не безнадійна".

Учасники зустрічі доручили А. Макаренку вислати емісарів до Болбочана (Новгород-Сіверський), Пелешука (Бердичів) і Коновальця (Біла Церква). Підготовку повстання в Київській губернії очолив Петро Косенко⁹.

"Я почав лихорадочно працювати, — читаємо далі у спогадах М. Шаповала. — Громадяни бачили мене щодня в надзвичайному руху, але на віть ніхто не здогадувався, яку тайну я носив в грудях. Знав Винниченко, Андрій Макаренко, Осецький Петро Антонович (Косенко) і делегація, прізвища членів якої я забув"¹⁰. Практична підготовка до повстання, згід

но з версією автора "Спогадів", зосередилася у військовій комісії Українського Національного Союзу, що складалася з Шаповала та Винниченка, які умовились вважати за членів комісії генерала Осецького, Макаренка і тих, "хто з ними в спільній праці брали участь".

Через тиждень після зустрічі в кабінеті Макаренка відбулося нове зібрання в кабінеті Шаповала у помешканні сільськогосподарського "Централу" по вул. Прорізній, 19. Участь у ньому взяли Шаповал, Винниченко, генерал Осецький, тодішній начальник оперативного відділу генерального штабу полковник Тютюнник, полковник Коновалець, начальник штабу УСС полковник Мельник. Учасники наради дійшли висновку, що кістяк збройних сил, на які вони могли розраховувати, становить приблизно 12 тис. чоловік. "Швидко могло б бути змобілізовано 60 полків залізничної охорони", для якої, однак, не було зброї. Зброю "військова інтендатура гетьманська чомусь не давала, зволікаючи день на день". Командири корпусу Українських січових стрільців (УСС), зі свого боку, поінформували про "наявність 1500 людей", в т. ч. "900 вивчених", а також зброї ще для 5000 вояків.

"Для розвитку організаційної праці генерала Осецького ми мали здобути кошти і остаточно сповістити політичний план, — пригадував Микита Юхимович, — бо досі ми "ситуацію" ще не аналізували остаточно. Військовий план було ухвалено по проекту генерала Осецького: повстання починається на периферіях, ближче до Галичини, а відтіль наступає на Київ. Взагалі вся акція далі від Києва, щоб його повільно охопувати концентричними кругами, йти вперед, організуючи політичне і адміністративне тил. На сильний виступ в Києві не можна було опиратись, бо в Києві було 30 000 німців і велика гетьманська організація — Сердюцька дивізія і інші формування. Питання про гроші "і політичний план відсунули на кілька днів". Учасники наради також вирішили, що Селянська Спілка дасть "кількох людей, які поїдуть закладати "штаби" чи "трійки" в повітах" .

Четверта нарада організаторів антигетьманського повстання відбулася в кабінеті генерала Осецького "на Золоторотській площі". Цього разу його учасники — господар кабінету, полковник Павленко та М. Шаповал обговорювали політичні аспекти повстання. "Треба признатися, — писав останній, — що з Винниченком ми його не обмірковували разом, бо й часу не було... Винниченко більш про технічні справи запитував, інформувався, а від обмірковування політичної будуччини ухилявся... Я виклав генералу Осецькому загальну мету так: відновлення Суверенної Української Народної Соціалістичної Республіки з Установчими Зборами на чолі. Тимчасова влада належатиме якомусь органі з невеликого числа душ — Директорії чи щоб-то. Директорія організує правительство. Командування всіма військами має бути доручено одному чоловікові, очевидно, тому, хто стоїть на чолі всієї військової підготовки повстання... З Росією — мир. З Центральними Державами — мир. Німцям ставимо лише одне домагання — вибратись з України геть. Взагалі — політика нейтралітету".

Далі між М. Шаповалом та генералом Осецьким відбувся обмін думками "про соціалізм". Відповідь імперського гвардійського генерала одному з р-р-революційно налаштованих політичних лідерів українського селянства була такою: "...Я йду на велику справу во ім'я самостійної та соціалістичної України. Во ім'я іншої України я не пішов би. Хоч я і бувший гвардійський генерал, але передовсім я українець і громадянин"¹³.

Підсумком вищезгаданих нарад, а також окремої зустрічі організаторів повстання з полковником Болбочаном, що відбулася на квартирі В. Винниченка, стала констатація факту: "...Наша військова організація склалась з Головного Штабу на чолі з генералом Осецьким, полковником

В. Павленком, полковником Тютюнником, полковником Хилобоченком і війська: Головна Команда (генерал Осецький), Лівобережний командуючий — полковник Болбочан, Січові стрільці — полковник Коновалець, Чорноморці — полковник Пелешук" ¹⁴.

Через деякий час, а саме 12 листопада "після обіду", відбулися нові сходи змовників ¹⁵. Участь у них взяли Петлюра, Макаренко та інші, "тільки що відпущені з тюрми", а також провідники УХДП Шемет та Міхновський, які виступали за "якесь порозуміння з гетьманом". "На засіданні, — читаємо у споминах, — говорилося, кричалося, ніхто не знав, як реагувати". Засідання Головної Ради УНС, вважав Шаповал, нічого нікому не дало. "Після засідання, — писав він, — Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: "Іншої дороги нема, як повстання". Винниченко відповів: "Все готове! Хочете з нами?..." Петлюра погодився".

Слід підкреслити, що вже на цьому етапі підготовки утримувати в секреті план антигетьманського повстання його організаторам не вдалося. Шаповал вважав, що чутки про підготовку повстання поширювалися в Києві через Садовського і Кушніра (останньому розповіли А. Ніковський та С. Єфремов). Стурбовані члени УПСФ "спромоглися" скликати офіційне засідання Головної Ради УНС. На ньому "Винниченко красномовно і офіційно, як Голова Національного Союзу, заявив, що він не знає ні про які подібного роду авантюристичні заходи в Національному Союзі і може одверто і з повною рішучістю спростувати всякі провокаційні чутки". "Я, — писав Шаповал, — вніс відповідну резолюцію", в якій, зокрема, зазначалося: Головна Рада УН Союзу "прохає все громадянство прийняти до уваги лише постанови Українського Національного Союзу, відкидаючи всякі чутки, котрі ширяться з метою знервувати громадянство і внести дезорганізацію, яку використовують [не] на користь української справи" (так у тексті. — Д. Я.)

"О ти, політична мораль...", — такими словами М. Шаповал завершив цю частину своїх спогадів ¹⁶.

Інформація щодо планів українських соціал-комуністів дійшла до німецького керівництва в Україні. О 20-й годині 12 листопада відбулася зустріч В. Винниченка з його представниками. Генерал Тренер та фон Тіль попередили голову УНС про неприпустимість виступів проти гетьмана та його режиму. У відповідь організатори збройного виступу призначили "засідання повної Президії Національного Союзу" на 13 листопада, бо, як вважав М. Шаповал, німці "можуть нас злапати на місцях всіх" ¹⁷. На засіданні "було доложено про підготовку повстання". Як пише М. Шаповал, на підтримку плану збройного виступу висловилися центральна течія УПСР, СС, УСДРП, УПСС. УПСФ, в свою чергу, заявила, що вона "принципово проти, але не буде перешкоджати і перечити". Наслідком засідання стала постанова: "Попередити всіх членів Національного Союзу, аби по можливості виїхали з Києва, бо в мент нашого виступу на них впадуть репресії" ¹⁸.

О 20-й годині того ж дня в приміщенні Міністерства шляхів сполучення, в кабінеті Стокози — урядовця з особливих доручень при міністрі Бутенкові — відбулося вже "конспіративне" засідання Президії УНС "разом з військовими". М. Шаповал зазначає, що, крім нього та господаря кабінету, на засіданні були присутні також Винниченко, лідер Селянської Спілки Янко, П. Макаренко, Андрієвський, А. Макаренко, Дідушок, Кушнір, генерал Осецький, полковник Коновалець "та кілька стрільців" ¹⁹. Присутні представники УПСР та Селянської Спілки висловилися за створення революційного уряду у формі Директорії. При цьому М. Шаповал зауважив: "Про це у нас (підкреслено нами. — Д. Я.) було постановлено

раніш". Представник Селянської Спілки Янко запропонував до складу Директорії погоджені "раніш" кандидатури Винниченка, Петлюри та Шаповала. А. Макаренко, у повній відповідності з досягнутими тоді ж позаштатковими угодами, підтримав цю пропозицію і запропонував прийняти її без обговорення.

Несподівано для всіх присутніх М. Шаповал виступив проти своєї кандидатури, аргументувавши це тим, що у нього "не вистачить на це просто сили, нервів,... я зморився, треба людей сильніших, здорових". "Я пішов, — читаємо в його споминах, — і заявив Янкові на вухо: ви не маєте права настоювати на моїй кандидатурі, бо моя присутність в Директорії дасть їй марку більшовицької". Замість себе М. Шаповал запропонував включити до складу Директорії самого Янка, але той також відмовився майже тими самими словами.

"Всі сиділи в здивуванні", — пише М. Шаповал. Взявши слово, він запропонував включити до складу революційного новоутвореного керівного колективного органу В. Винниченка, С. Петлюру та Ф. Швеця з наданням їм права кооптувати до складу Директорії по одному представнику від залізничників та УПСС. Сам же М. Шаповал і запропонував кандидатури А. Макаренка та П. Андрієвського²⁰. "Бідний Швець!, — не без іронії вів далі Микита Юхимович. — Він попав ні з того, ні з сього в Директорію, як курка в борщ. Не знав ні підготовки, ні механізму всього "заговору", ні провідних його ідей"²¹.

А ось як писав про ці події В. Винниченко: "... Треба відзначити одну (не приципіальну, а, так би мовити, технічну) помилку організаторів повстання, проти якої особливо настійно застерігав Микита Шаповал: проти допущення до акції Петлюри. М. Шаповал доводив, що через свою хворобливу честолюбність, через згагу "слави" С. Петлюра здатний стати на послугу всякої реакції, що він здатний навіть до гетьмана підбігти й за пост якогось міністра продати йому всіх нас. На доказ цього він (М. Шаповал. — Д. Я.) нагадував нам усім відомий факт, як С. Петлюра під час боротьби з російським "Временным Правительством" Центральної Ради, коли ми всі готували свої сили до проголошення автономії, до видання Першого Універсалу, як він чіплявся до М. Грушевського і до мене, щоб Центральна Рада домоглася у Временного Правительства призначення його, С. Петлюри, "товаришем міністра" військових справ Росії, товаришем руского міністра Корейського, свідомого запеклого ворога національного визволення України, М. Шаповал нагадував нам, що самі соціал-демократи відкликали С. Петлюру з уряду за його нездатність, бездіяльність, за його маніякальну любов до парадів та самореклами. Шаповал доводив, що користи трудно ждати від цієї людини, але шкода може бути дуже велика...

Ми, визнаючи рацію доказів М. Шаповала, все ж таки вагались, бо деякі військові елементи (надто дрібні отамани на провінції) пропонували закликати й Петлюру. Не хочучи нехтувати ні найменшою поміччю справі, було постановлено С. Петлюру все ж таки закликати в останній момент, щоб він не мав часу "побігти до гетьмана"²², а крім того, мати його під доглядом колектива, щоб він "не дуже гарцював на білому коні". І це була велика помилка, за яку ми заплатили досить дорого. Застереження М. Шаповала, на жаль, справдились іще в більшій мірі, ніж він думав.

С. Петлюрі дійсно тільки в останній момент було запропоновано прилучитися до акції і подано конспіративну адресу та годину останнього засідання Національного Союзу. На цьому засіданні мали бути вироблені основні директиви повстання, обрано Директорію і призначено точну дату загального, одночасного початку руху по всій Україні.

І всі наші організаційні заходи, вся робота, все повстання трохи-трохи не були знищені С. Петлюрою. Він певної відповіді на пропозицію не дав і на засідання Національного Союзу не з'явився. Одні гадали, що він злякався (бо гетьманській владі було вже відомо про засідання, і броневики з руськими офіцерами ганяли по всьому Києві, розшукуючи нас). Інші думали, що він уже "побіг до гетьмана". Але Петлюра ні до гетьмана не побіг, ні підставляти себе під розстріл руських офіцерів не схотів. Поки Національний Союз підставляв себе під розстріл і засідав, цей нещасний чоловік тихцем помчав у Білу Церкву до Січових Стрільців і, немов би присланий Національним Союзом, видав від свого імені відозву до українського народу з закликком до повстання. Не маючи директив од Національного Союзу, емісари його по всій Україні ще чекали. Повстання, підняте тільки біля Білої Церкви, могло бути зразу здушеним гетьманським військом, і весь рух було б убито в самому початку.

Та більше: на рух зразу було накладено **тавро** одної людини. Це виходило не повстання свідомої робітничо-селянської демократії проти соціальної, політичної та національної реакції, монархії й окупантів, а бунт "якогось Петлюри", якогось "отамана" проти "гетьмана", на зразок тих бунтів, яких населення вже багато бачило. Коли б Директорія не похопилась видати свій Універсал²³ і не поширити серед населення, повстання ризикувало не вдатися, бо ні селянство, ні тим паче міське робітництво на заклик "отамана Петлюри" не хапалося збігатися. Тільки як стало відомо серед широких мас, що керують повстанням політичні партії й соціалісти, а не якісь отамани (на зразок батька Махна та інших), коли по інших кутках України розпочався нашими емісарами рух, тільки тоді біля нашого ядра, полка Січових Стрільців, почався справжній рух революції. (Незважаючи на це, деяке зафарблення "отаманщиною", "петлюрівщиною" залишилося надовго, та ще й тепер має його в "петлюрівській" літературі)...²⁴

Очевидно, що сьогодні, з висоти 8 десятиріч, що минули, всі ці дрібні особисті політичні розрахунки можуть видатися несуттєвими, якщо не смішними — тим більше, що вони були зроблені "заднім числом" і розраховані, головним чином, на нащадків. Важливо підкреслити, на нашу думку, інше. Саме лідери українських соціалістичних партій несуть усю повноту історичної відповідальності за поразку тієї справи, якою вони похалливо керували, справи, за яку поклали свої голови десятки — якщо не сотні — тисяч жителів України.

¹ Солдатенко В. Ф. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 13-22, 13, 16.

² Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — В 7-й т. // Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. — Т. 10. — Скрантон. — Українська Науково-історична Бібліотека в Скрантоні. — 1962. — Т. 1. — Власними силами. — С. 68, 70.

³ Стахів М. Назв, праця. — С. 67.

⁴ Там же. — С. 72.

⁵ Там же. — С. 51—54 та ін.

⁶ Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Спогади). Упорядник Сава Зеркаль. — Новий Йорк, 1958. — С. 49-50. ⁷ Там же. — С. 29.

⁸ Там же. — С. 30.

⁹ Там же. — С. 32-33.

¹⁰ Там же. — С. 37. Йдеться про делегацію селян Уманського повіту Київської губернії, які прибули тими днями до УН Союзу (—Д. Я.).

¹¹ М. Шаповал свідчив, що гроші так званого "Національного фонду" перебували на приватних вкладах "Українбанку", звідки "дістати їх було неможливо". "Я, — писав М. Шаповал, — як член правління "Централу", подбав, щоб правління дещо асигнувало. Дали 25 тис." Під час нової зустрічі з генералом Осецьким у його кабінеті М. Шаповал передав

йому ще 15 тис. гривень; згодом ще 10 тис. від імені УПСР передав Н. Григорійв (Див.: Шаповал М. Назв, праця - С. 38).

¹² Там же. — С. 37—38.

¹³ Там же. - С. 38.

¹⁴ Там же. — С. 40.

¹⁵ В. Винниченко стверджував, що Директорія була обрана 13 листопада. Критику цієї версії див.: Стахів М. Назв, праця. — С. 235, прим. 34 А.

¹⁶ Шаповал М. Назв, праця. — С. 50—51.

¹⁷ Там же. - С. 58.

¹⁸ Там же. — С. 59.

¹⁹ Там же. — С. 59. Питання про участь у цьому засіданні С. Петлори потребує додаткового вивчення. (— Д. Я.)

²⁰ Там же. - С. 60.

²¹ Там же. — С. 61.

²² Як згадував М. Могилянський, Петлюра був звільнений з гетьманської тюрми внаслідок прямого тиску на гетьмана з боку німецького військового командування (Див.: Могилянський Н. Трагедія України // Революція на Україні по мемуарам белых. Составил С. А. Алексеев. - М. - Л., 1930. - С. 131.

²³ Власне — сам Винниченко. Питання про автора (чи авторів) цього документа потребує додаткового вивчення. Наприклад, М. Стахів, який докладно досліджував це питання, в одному місці названої праці твердить, що Винниченко написав відозву 15 листопада, і в ніч на 16 вона була розклеєна на київських мурах, а в другому місці цієї ж праці він погоджується з точкою зору, згідно з якою текст відозви був написаний О. Назаруком у Білій Церкві в присутності членів Директорії та керівного складу Корпусу Січових Стрільців (див.: Стахів М. Назв, праця. — С. 76, 236).

²⁴ Див.: Шаповал М. Назв, праця. — С. 98—99. Очевидно, М. Шаповал цитує працю В. Винниченка "Перед новим етапом (Наші позиції)". Накладом видавничого товариства "Вперед". — Торонто, Канада, 1938. — С. 26—31.

С. Х. ЛИТВИН (Севастополь)

Історія однієї змови

Збройна боротьба українського народу за власну державність впродовж 1917—1920 рр. не увінчалась успіхом. Від листопада 1920 р. уряд і армія Української Народної Республіки опинились в еміграції. У Польщі почав діяти Державний центр УНР в екзилі¹. Його очолював С. Петлюра, який перебував у Тарнаві (пізніше у Варшаві) на напівлегальному становищі, під чужим ім'ям. Державний центр УНР, насамперед завдяки С. Петлюрі, не припиняв свого існування, лишаючись символом української державності.

Останньою спробою відновити Українську державу збройним шляхом став Другий зимовий похід у листопаді 1921 р., який закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Підняти загальноукраїнське народне повстання не вдалося. Невдачі викликали в еміграційних колах обстановку непорозумінь, породжували безпорадність, панічні настрої, політиканство і розлад. Негативно впливало втручання в діяльність українських установ польських спецслужб.

Брали верх особисті амбіції окремих українських політичних діячів. Деякі з них вбачали в С. Петлюрі винуватця програної справи. Опозиційні настрої переростали в плани усунути С. Петлюру з провідного становища в Державному центрі УНР. Особливо наполягали на цьому колишні члени Директорії УНР П. Андрієвський, А. Макаренко і Ф. Швець. Вони неодноразово розповсюджували свої заяви з критикою С. Петлюри, посилали звернення до урядів інших країн про "незаконність" його уряду тощо. Такі дії могли призвести до ліквідації Державного центру УНР. Апогеєм їхньої діяльності стало засідання 8 грудня 1921 р., на якому було ухвалено

рішення про відновлення роботи державного апарату Української Народної Республіки у Відні. Витяг з протоколу засідання та звернення до громадянства було опубліковано у віденській газеті "Український прапор" від 17 грудня 1921 р. Ці документи зберігалися у фонді канцелярії Директорії УНР в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Звернемося до тексту документів:

К о п і я

Витяг з протоколу засідання Директорії Української Народної Республіки, скликаного старшим за віком Членом Директорії А. М. Андрієвським 8 грудня 1921 року

Взявши на увагу:

1. що згідно з законом від 28 січня 1919 р. органом Найвищої влади УНР є Директорія;
2. що утворене Директорією Правительство УНР з причин окупації української території більшовиками перенесло свою діяльність до Польщі, куди вибув також один Член Директорії Симон Петлюра, і що таким чином державний апарат місцем свого осідку має територію Польщі;
3. що внаслідок мирного Ризького договору Член Директорії Симон Петлюра і реформований ним Кабінет Міністрів не мають можливості правної, а останнім часом і фактичної змоги проводити державну роботу, через це державний апарат належно не функціонує; f...]

Ми, уповноважені Трудовим Конгресом, стоячи на ґрунті Закону від 28 січня 1919 р., постановили:

Налагодити роботу Державного центру УНР, виконуючи обов'язки Директорії, зазначені у вищезгаданому Законі, з тим, що відсутні Члени Директорії можуть приєднатися до співробітництва...

*П. Андрієвський, А. Макаренко, проф. Ф. Швець
За Державного Секретаря УНР Тодот Галін-Гафенко*

1921 р. 12 грудня

м. Відень

Референт (підпис) Т. Галін-Гафенко ².

Другий документ - • Звернення "До Українського Громадянства У.Н.Р." - є дуже розлогим, а тому доцільно процитувати лише ту частину, що передає його суть:

"Внаслідок ризького договору з Московією тимчасово утворений на польській території державний апарат УНР, яким керував член Директорії С. Петлюра, разом з утвореним ним кабінетом міністрів мусів припинити своє урядування.... Вважаємо необхідним виконувати обов'язки, покладені на нас силою вищевказаної конституції 28 січня 1919 року" ³.

Автори цих документів розіслали їх посольствам та дипломатичним місіям УНР, українським партіям, організаціям і товариствам по країнах перебування українських громад. Проте їх розкольницька суть була очевидною і отримала рішучу відсіч. Так, уже 18 грудня 1921 р. посол УНР в Австрії Г. Сидоренко зробив заяву такого змісту до преси:

**"ЗАЯВА Віденського
Посольства УНР (Східної України)**

У зв'язку з надрукованою в "Українському Прапорі" з 17 грудня 1921 р. Ч. 50 заміткою під назвою "Два документи" Посольство УНР в Австрії на підставі постанови Директорії УНР з 15 листопада 1919 р. Ч.1219/Д і постанови Ради Міністрів з 21 травня 1920 р., незалежно за-

тверджених, сим об'являє, що пани Андрієвський, Макаренко і Швець являються за кордоном приватними особами й тому не мають жадних законних прав виступати як урядові особи.

Посол Української Народної Республіки
Перший Секретар Посольства
З оригіналом згідно
Секретар Посольства

Г. Сидоренко
М. Грецький

О. Семенів

В свою чергу, змовники 21 грудня 1921 р. від імені самопроголошеної Директорії за підписом П. Андрієвського віддали наказ з таким формулюванням: "За публічний виступ проти Директорії яко законної влади УНР звільнити посла УНР при Австрійському Урядові Г. Сидоренка з сьогоднішнього числа" ⁵.

Змовники здійснили ще низку розпоряджень, наказів, посадових призначень. Проте вони не мали ні державного апарату, ні структур, ні механізму реалізації своїх задумів, ні підтримки громадянства. До викриття змови долучилися відомі українські діячі, зокрема в. о. Посла УНР у Берліні Уповноважений міністр УНР М. Василько, який 29 грудня 1921 р. писав до Канцлера Австрійської Республіки Шобера: "У Відні перебуває троє українських підданих, які свого часу були членами Директорії Української Народної Республіки, п. п. Андрієвський, Макаренко і Швець. Тоді як перший вже давно виступив з Директорії, два останні вже більше року як були покликані президентом Директорії до осідку Уряду і рішуче не мають жадного права виступати за кордоном як уряд, але мусять уважатися тільки приватними особами. Позаяк п. Макаренко під час свого перебування за кордоном допустився різних фінансових зловживань, то найшов кращим не повертатися до осідку свого уряду і підбив також п. Швеця залишитися з ним у Відні, звідки він нав'язав зносини з закордонними колами, ворожими українській державній ідеї, між іншим, також з більшовиками, і тепер, з матеріальною піддержкою останніх, пробує дискредитувати уряд Української Народної Республіки, тим що разом з Андрієвським, котрий, як вже згадано, взагалі не є більше членом Директорії, хочуть утворити новий український уряд з осідком у Відні.

Нехай мені буде дозволено, перш ніж наш Посол у Відні п. Сидоренко виступить в цій справі більш компетентно перед Вашою Ексцеленцією з вербальною нотою, довести до ласкавого відома Вашої Ексцеленції про це становище, що це підприємство не знайшло, може, серйозної оцінки в Міністерстві Закордонних Справ у Відні, підвладному Вашій Ексцеленції, через брак інформації з нашого боку.

При цій нагоді я не можу не згадати, що це не лише мій уряд, але також переважна більшість українських підданих, які користуються гостинністю Австрії, відчують полегшення, коли не уповноваженим виступам цих трьох панів буде покладено кінець через виселення їх поза межі австрійської території..." ⁶.

Стверджувати про зв'язки Макаренка з більшовиками М. Василько, очевидно, мав підстави. Про це він також писав у листі до міністра закордонних справ Угорщини графа Людвіга Амброзі: "На жаль, існує оправдане підозріння, що б. член Директорії Макаренко спеціально дістає платню з большевицьких російських джерел" ⁷.

Цю підозру про зв'язки А. Макаренка з більшовиками висловив також посол Г. Сидоренко, коли в повідомленні до міністра закордонних справ УНР від 28 грудня 1921 р. з Відня писав, що "злочинна праця названих панів провадиться під очевидним керівництвом агентів радянської України,

доказом чого являється конференція, відбута тут Макаренком з радянським представником у Празі Михайлом Левицьким" ⁸.

С. Петлюра, отримавши інформації щодо самозваної Директорії, написав голові Ради міністрів УНР ґрунтовного листа від 24 грудня 1921 р., в якому, спростовуючи нападки змовників, писав: "Державний центр наш існує, маючи два інтегральних чинника: уряд і військо, та виконує свої функції зносин з чужоземними державами, влада яких офіційно визнає наші посольства і визнає їх за рівноправних представників на рівні з іншими державами... Я глибоко певний, що здоровіша, морально не зіпсута і державно освічена та вихована частина громадянства нашого дасть належну оцінку виступові П. П. Андрієвського, Макаренка і Швеця, не інакше як "новою авантюрою" цей виступ охрестивши... Думаю, що надавати цій справі занадто великого значення було б непотрібним. Слід лише громадянським кругам нашим до відома довести позицію уряду у цій справі" ⁹.

Уряд УНР на своєму засіданні 6 січня 1922 р. констатував протизаконність виступу "Віденської псевдодиректорії" та його шкідливість для інтересів УНР і ухвалив спеціальне повідомлення.

Цей документ також є маловідомим і віднайдений нами у фонді Міністерства закордонних справ ЦДАВОВУ. Водночас він містить детальний виклад усіх тогочасних обставин і висвітлює неправочинність дій змовників. Тому, незважаючи на його обсяги, вважаємо за необхідне також подати його в повному обсязі:

К о п і я

ПОВІДОМЛЕННЯ

Уряду Української Народньої Республіки в справі виступу в м. Відні 8 грудня 1921 року П. Андрієвського, А. Макаренка та Ф. Швеця

8 грудня 1921 року в м. Відні Панас Андрієвський, Федір Швець та Андрій Макаренко, що свого часу вступили до Директорії Української Народньої Республіки, постановили виконувати обов'язки Директорії в цілях налагодження роботи Державного Центру Української Народньої Республіки.

З огляду на це, Уряд Української Народньої Республіки вважає за потрібне освітити державно-правове становище згаданих осіб в зв'язку з значеним виступом.

Ще в листопаді 1918 року, коли настала конечність усунути гетьманську владу, Український Національний Союз в м. Києві обрав для того Директорію в складі В. Винниченка, С. Петлюри, П. Андрієвського та Ф. Швеця.

Повставший народ скинув гетьмана Скоропадського; було скликано Трудовий Конгрес, що мав окреслити шляхи дальшого державного будівництва. Але конгрес не міг здійснити ці завдання, бо в той час з півночі на молоду, що не вспіла твердо організуватися, Українську Народню Республіку напав ворог — московські большевики. Тому Трудовий Конгрес доручив Директорії провадити дальшу боротьбу за українську Державність.

Почалася довга, кривава боротьба, яка точиться й до цього часу. Протягом цієї боротьби в складі Директорії запали такі зміни: з складу Директорії вийшов Голова її В. Винниченко, і постановою Директорії з дня 9 травня 1919 р. на Голову Директорії було обрано члена Директорії Го-

ловного Отамана військ УНР С. В. Петлюру (Вісник Державних Законів. Випуск 37 за 1919 р.).

В травні 1919 р. з складу Директорії вийшов також П. Андрієвський, при чому Директорія в складі Голови Директорії Симона Петлюри та членів А. Макаренка та Ф. Швеця 13 травня 1919 р. ухвалила вважати П. Андрієвського вибувшим з складу Директорії (Вісник Державних Законів. Випуск 39 за 1919 р.).

Того ж травня Директорія за участю А. Макаренка та Ф. Швеця затвердила ухвалений урядом закон про те, що всі постанови і накази Директорії УНР дійсні й законні лише в тому разі, коли в засіданні бере участь та стверджує своїм підписом Голова Директорії Головний Отаман Симон Петлюра (Вісник Державних Законів. Виступ 22 за 1919 р.).

15 листопада 1919 р., з огляду на від'їзд за кордон членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця Директорія з участю А. Макаренка і Ф. Швеця постановила Верховне керування справами Української Народної Республіки покласти на Голову Директорії Головного Отамана Симона Петлюру, який іменем Директорії має затверджувати всі закони й постанови, що ухвалені Радою Міністрів. З того часу Голова Директорії С. Петлюра став неухильно виконувати функції Директорії в повному їх обсязі.

Весною 1920 р., в зв'язку з зміною обставин, Рада Народних Міністрів постановою з дня 21 травня 1920 р., затвердженою Головою Директорії, нагадала членам Директорії Макаренку та Швецю про обов'язок їх бути з народом в його визвольній боротьбі, але члени Директорії Макаренко та Швець на заклик уряду на Україну з-за кордону не виїхали.

17 жовтня 1920 р. Рада Народних Міністрів вимушена була винести поновну, затверджену Головою Директорії постанову про те, щоб члени Директорії Української Народної Республіки Макаренко і Швець повернули з закордону до державної праці, але і після цього члени Директорії Макаренко і Швець продовжували перебувати за кордоном у Відні.

Між тим, державне життя Української Народної Республіки розвивалося далі, і в процесі цього розвитку, під час перебування уряду УНР в Кам'янці-Подільському, повстав закон з 12 листопада 1920 р. про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, згідно з яким Голова Директорії Симон Петлюра в цілковитій послідовності з вищенаведеною постановою Директорії з дня 15 листопада 1919р. та усталеною державною традицією, продовжує повнити функції Директорії Української Народної Республіки (Вісник Державних Законів. Випуск 2 за 1920 р.).

Минуло вже більше двох років, як А. Макаренко та Ф. Швець відірвалися від державного центру УНР. Протягом цих років запали різні обставини в державній роботі Голови Директорії С. В. Петлюри та уряду Української Народної Республіки, але не було жадного моменту, коли б припинялася їх діяльність. І зараз, як і раніш, Уряд УНР на чолі з Головою Директорії С. В. Петлюрою продовжує провадити свою державну працю, виступаючи за допомогою своїх закордонних представників у всіх державах та країнах в обороні інтересів українського народу, як і в обороні Українського Війська й всіх громадян України. Рівно ж він провадив й проводить внутрішню організаційну діяльність з твердою вірою в близьке визволення України.

Свідомий свого обов'язку перед Українським Народом, Уряд УНР й надалі буде провадити свою відповідальну працю, які б не були для неї тяжкі й невідповідні умови та які б не були спроби до різних деструктивних виступів.

Приймаючи на увагу вищезазначені фактичні, правні й державно-політичні моменти, Уряд Української Народної Республіки, в повній єд-

ності з думкою Українського громадянства, констатує протизаконність виступу п. п. Андрієвського, Макаренка й Швеця та цілковиту шкідливість цього виступу для інтересів Української Народньої Республіки. З оригіналом згідно.

В. о. Секретаря Ради Народних Міністрів
(підпис нерозбірливо) ¹⁰.

На підставі цього урядового документа Міністерство Закордонних справ УНР розповсюдило серед дипломатичних представництв та урядів інформацію, в якій наголошувалось, що "Андрієвський, Макаренко і Швець мають вважатися приватними особами, без будь-яких на те урядових повноважень і компетенції" ¹¹.

Віденська псевдодиректорія опинилась у становищі повної ізоляції. В доповідній записці міністрові закордонних справ УНР від 5 лютого 1922 р. посол у Відні Г. Сидоренко писав: "На Макаренка, Швеця та Андрієвського звертає українське громадянство все менше уваги, їх просто забувають, не зважаючи на їх авантюриницькі виступи" ¹².

З ініціативи українських політичних партій у Відні 21–23 лютого 1922 р. відбувся Всеукраїнський конгрес, що мав на меті консолідацію українських політичних сил за кордоном, а також накреслення чергових завдань української політики. Ліві групи М. Шаповала та М. Грушевського, М. Чечеля і М. Шрага відмовилися від участі в Конгресі. Спроби Андрієвського, Макаренка і Швеця провести на Конгресі резолюції, чи принаймні поправки супроти Державного центру УНР і С. Петлюри не мали успіху і підтримки. Конгрес продемонстрував єдність устремлінь українських партій і підтримку Уряду УНР.

Такі заходи змусили змовників визнати, що їхні наміри зазнали краху. Державний центр УНР залишався об'єднуючим центром української визвольної боротьби, а С. Петлюра — лідером української держави в екзилі.

А. Макаренко і Ф. Швець і далі вважали себе членами Директорії. Щоправда, документів, що свідчили б про якусь їхню діяльність у наступні роки, знайти не вдалося. Тим більше дивною й несподіваною є постанова членів Директорії УНР Макаренка і Швеця (вже без Андрієвського) від 22 січня 1929 р. (Ч. 1) "Про відзначення вояків армії УНР" ¹³ і постанова від цього ж дня (Ч. 2) "Про вшанування і увіковічення пам'яті Симона Петлюри", якою вони ухвалили: "Перші військові відзнаки та ордени Армії УНР, як також і цивільні відзнаки, які будуть видані з нагоди боротьби за УНР в 1917–1926 рр., перше число кожного ордена чи відзнаки надається Симону Петлюрі і пересилається його родині, а по смерті її — на руки Голови Української Держави для передачі й збереження його в Національному Музеї" ¹⁴. У травні-червні 1929 р. вони віддали також накази про підвищення в рангах кількох старшин ¹⁵. Ще належить дослідити, чи вдалося їм реалізувати ці наміри, чи вони так і залишилися "паперовими" рішеннями. Ми ж наведемо ще два цікавих документи: перший -- лист Макаренка і Швеця до генерал-хорунжого В. Петріва від 7 травня 1929 р. з проханням "взяти участь у військовій колегії, яка займеться справою... надання військових рангів старшинам, що мають вислугу років на військовій службі в армії УНР, та переведення загальної реєстрації військовиків на еміграції" ¹⁶, а другий — лист В. Петріва від 29 травня 1929 р., в якому уславлений генерал на цю пропозицію відповів, що "ні один з так званих українських урядів на еміграції не є правним провадити підвищення та нагородження військовиків, не понижуючи поваги до минувшої визвольної боротьби українського народу.

Ніякого правомочного на таку акцію уряду чи угруповання на еміграції без волі Українського Народу, на Україні сушого, створити не можна. Армії Української, як організованого цілого, як на Україні, так і поза нею не існує, тому не можу прийняти жодної участі в будь-якій колегії, яка намагалась би привласнити не належні їй права та провадити підвищення та нагороди, бо вважаю їх творення в настоящій мент шкідливим"¹⁷.

Можна з певністю стверджувати, що більшість військовослужбовців армії УНР дотримувались такої ж точки зору. Українська державницька еміграція і після підступного вбивства Петлюри підтримувала Державний центр в екзилі, який проніс прапор національно-визвольної боротьби через важкі випробування впродовж довгих десятиліть.

¹ Див.: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. Ред. Л. Винар і Н. Пазуняк. — Філадельфія—Київ—Вашингтон, 1993. — С. 68.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3696, оп. 2, спр. 513, арк. 4.

³ Там же, ф. 1429, оп. 5, спр. 6, арк. 5.

⁴ Там же, арк. 3—4.

⁵ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 513, арк. 5.

⁶ Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 142, арк. 151—152.

⁷ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 490, арк. 65.

⁸ Там же, спр. 513, арк. 11.

⁹ Там же, ф. 1429, оп. 4, спр. 1, арк. 191—197.

¹⁰ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 405, арк. 138-139 зв.

¹¹ Там же, спр. 490, арк. 66.

¹² Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 142, арк. 94 зв.

¹³ Там же, оп. 5, спр. 3, арк. 35—35 зв.

¹⁴ Там же, арк. 40.

¹⁵ Там же, арк. 41—44.

¹⁶ Там же, спр. 11, арк. 82.

¹⁷ Там же, арк. 83.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О. Добржанський

**НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 574 с.

В історії українського національного руху ХІХ — початку ХХ ст. є ще чимало недостатньо вивчених проблем і явищ.

Останнім часом у цій галузі української історіографії відбуваються позитивні зрушення, з'являються праці, які дають можливість побачити складність і суперечливість становлення та розвитку українського національного руху, гострі ідейні суперечки, що точилися в ньому, регіональні особливості боротьби за національні права українців. Однією з таких є рецензована праця. Вперше в українській та зарубіжній історіографії проведено комплексне дослідження національного руху українців Буковини другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Рецензована книга -- наслідок багаторічних пошуків історика, які забезпечили залучення широкого кола джерел з архівів України, Росії, Австрії, переважна більшість яких введена до наукового обігу вперше. Належним чином використано багаті друковані джерела та матеріали тогочасної преси.

Автор виділяє чотири періоди в розвитку українського національного руху на Буковині другої половини ХІХ — початку ХХ ст., беручи за основу періодизації зростання організованості, політичної сили українців, їхнього впливу на вирішення вагомих суспільних проблем. Перший період — кінець 50-х — друга половина 60-х рр. ХІХ ст., другий — кінець 60-х — перша половина 80-х рр.; третій — друга половина 80-х — початок ХХ ст. і четвертий -- 1905—1914 рр. Така періодизація запропонована вперше, вона достатньо аргументована і, на нашу думку, дає можливість краще зрозуміти стрімкий розвиток українського національного руху від перших несміливих заяв на захист своїх прав до міцної, добре організованої політичної сили, яка впевнено діяла на політичній арені краю.

Принципово важливим є питання про те, коли власне зародився національний рух українців Буковини. У праці проаналізовано різні погляди, які мали місце в історіографії на цю проблему. Досить переконливо в ній доведено, що твердження про початки українського національного руху на Буковині в 1848 р. є безпідставними. О. Добржанський показав, що український національний рух зародився на рубежі 50—60-х років ХІХ ст. Біля його витоків стояли відомі українські письменники краю Ю. Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі. Однак, на нашу думку, слід було б більше уваги приділити саме подіям 1848—1849 рр. на Буковині і докладніше пояснити, чому український національний рух не розвинувся саме у той час. Адже, як твердить сам автор, певні прояви національної свідомості мали місце вже тоді.

Згідно з концепцією автора книги, перший етап розвитку українського національного руху на Буковині тривав до кінця 60-х рр. У книзі наведено цікавий матеріал про суперечки навколо православної церкви, діяльність перших українських депутатів у Буковинському сеймі, перше вшану-

вання роковин смерті Т. Шевченка. Особливо наголошено, що з перших кроків національний рух на Буковині розвивався під безпосереднім ідейним впливом з боку Наддніпрянської України та Галичини.

Початком другого періоду в історії українського національного руху на Буковині стало заснування першого українського товариства краю "Руська Бесіда". Цей період, згідно із запропонованою схемою, тривав до середини 80-х рр. XIX ст. Саме тоді остаточно оформилися дві головні суспільні течії в українському русі: народовці і москвофіли. Автор спирається на характеристики ідейних засад кожної з них. Цікавою є думка про те, що на початковому етапі москвофільство на Буковині розвивалося у формі так званого старорусинства, яке визнавало деяку самобутність українського населення краю, а вже пізніше воно переросло в агресивне москвофільство.

Перших два періоди, на думку дослідника, відповідають академічному та просвітницькому етапові розвитку національного відродження (за класифікацією М. Гроха). Обидва етапи пройдені національним рухом українців Буковини порівняно швидко завдяки активному впливові з боку Галичини та Наддніпрянської України. Автор пише про цей вплив, але саме йому слід було б приділити більше уваги. Власне ґрунтовно про вплив сусідніх українських земель пишеться в останньому розділі, але там в основному йдеться про початок XX ст., що ж стосується 70—80-х рр. XIX ст., то ці взаємовпливи показані недостатньо.

З третього періоду починається політичний етап національного руху українців Буковини. Автор простежує, як відбулося розмежування між москвофілами і народовцями в культурно-просвітніх товариствах, якими методами велася боротьба між ними. Саме тоді депутатами Буковинського сейму стали представники політичного товариства "Руська Рада", які могли вже кваліфіковано захищати інтереси українців.

Особливо цікавим видається параграф, де йдеться про ідейні суперечки в українському національному русі, в яких активну участь брали й буковинські політики. Автор зумів докладно показати, як на Буковині поступово утверджувалася ідея боротьби за незалежну Україну, її підхопила частина молоді, яка краще за старших народовців відчувала потребу української державності. Однак не зовсім чітко автором показано власне позицію лідерів народовського руху, не одержала пояснення їхня боротьба на сторінках газети "Буковина" проти прагнень молоді утвердити ідею політичної незалежності України. У зв'язку з цим авторові слід було б докладніше спинитися на відносинах лідерів народовства і крайової влади. Відомо, що українські товариства та деякі газети на Буковині одержували грошові субсидії з крайового бюджету. Чи впливало це на позицію лідерів руху у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики? На жаль, відповіді на таке питання на сторінках книги не знаходимо.

Дещо перебільшеною, на нашу думку, є оцінка ролі міжнаціонального депутатського об'єднання "Вільнодумний союз". Безперечно, це було оригінальне явище суспільного життя, що показувало можливості міжнаціонального співробітництва. Але воно не могло справити вирішального впливу на розвиток суспільних процесів у краї, як це намагався показати автор. Занадто швидко воно розпалося, не зумівши протриматися більше двох років.

Підсумковим періодом розвитку українського національного руху на Буковині другої половини XIX — початку XX ст. стало десятиліття перед першою світовою війною. Тоді на Буковині зародилися перші українські політичні партії. Автор дав докладну характеристику еволюції партійної палітри краю. Доречним виглядає постійне порівняння ним політичних

партій Буковини з подібними партійними об'єднаннями в Галичині. Автором справедливо зауважено, що на Буковині політичні партії не виходили у своїй діяльності за межі австрійської конституції і не підтримували ідеї про насильницьку зміну існуючого ладу. Демократичних свобод їм надавалося достатньо, щоб вести легальну боротьбу за національні права українців.

У книзі проаналізовано програмні документи, тактичні принципи та методи практичної діяльності народовських партій, радикалів, соціал-демократів. Зазначено, що значно ослабляла український рух відсутність міцної централізованої партії. Буковинське народовство напередодні першої світової війни було розколоте на Українську народну та Націонал-демократичну партії. Обидві гостро боролися між собою за лідерство в українському національному русі. У зв'язку з цим, на нашу думку, автору книги слід було більше уваги звернути на таке явище, як "автохтонний" рух. На початку ХХ ст. про це негативне явище буковинського політичного життя писали М. Грушевський, І. Франко, О. Маковей. Однак у монографії недостатньо переконливо розкрито причини виникнення цього руху та його суспільну спрямованість. Те, що це було негативне явище, зрозуміло. Але чому воно мало стійких прихильників серед українців краю і чому проіснувало так довго, потрібно було б пояснити детальніше.

Політична ситуація на Буковині суттєво відрізнялася від становища, що склалося у Галичині. Тут не було такого гострого протистояння українців і поляків. Національну боротьбу вело щонайменше п'ять окремих етнічних угруповань — українці, румуни, німці, євреї, поляки, яких, у свою чергу, ділили різноманітні політичні об'єднання. Це давало можливість українцям вишукувати союзників, укладати необхідні політичні угоди, йти на компроміси заради досягнення поставлених цілей. Як зазначено у книзі, передвоєнне десятиліття показало успішність такої тактики.

Ще одна особливість національного руху українців Буковини, про що йдеться у монографії, — значна втрата впливу, а фактично повний політичний крах москвофільських ідей. На відміну від Галичини, народовці Буковини ніколи не йшли з москвофілами на жодні компроміси, послідовно викривали хибність їхніх уявлень про український народ і роз'яснювали це селянам. Напередодні першої світової війни буковинські москвофіли перетворилися в невеличку групу фанатично настроєних політиканів, які абсолютно не мали ніякого авторитету серед українського населення. Про це в книзі написано достатньо аргументовано, з наведенням переконливих документальних матеріалів.

Автор високо оцінює кінцеві результати національного руху українців Буковини зазначеного періоду. Наведені факти власне підтверджують слушність таких висновків. Порівняно з іншими українськими землями Буковина відрізнялася в кращий бік кількістю українських початкових і середніх шкіл, культурно-освітніх товариств, періодичних видань, розвитком видавничої справи тощо. Однак названі та інші здобутки не ідеалізуються. Автором зазначено, що чимало можливостей було упущено через прорахунки керівництва. Найбільш яскравим прикладом цього став крах "Союзу хліборобських спілок "Селянська каса", ревізія в якому 1911 р. виявила значні зловживання і нестачу грошей.

Цікавими є додатки у вигляді таблиць, в яких показано розвиток українських товариств в селах Буковини і в Чернівцях, динаміку етнічного складу населених пунктів краю, в яких українці становили більшість або значний відсоток жителів.

Пожвавлюють сприйняття змісту книги ілюстрації, чимало з яких опубліковано вперше.

Рецензована праця, на нашу думку, практично заповнила прогалину, що існувала в історіографії національного руху українців Буковини. Це, безперечно, дуже важливе і потрібне видання як для науковців, так і широкого загалу, для всіх, хто цікавиться проблемами становлення української нації, боротьби українського народу за свої національні права, формування ідеї незалежної України, утвердження почуття єдності між усіма українськими землями. Незважаючи на зроблені зауваження, хочеться відзначити, що в Україні з'явилася ще одна дійсно цінна наукова монографія, значення якої виходить за межі суто наукового дослідження. Вона займе, на нашу думку, належне місце серед публікацій про формування української національної свідомості, про змагання за становлення Української соборної незалежної держави.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ),
Ю. І. МАКАР (Чернівці)

М. С. Полівець

**ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНИ НАРОДОВЛАДДЯ:
ПЕРШІ КРОКИ (березень-липень 1917р.)**

Дніпропетровськ: Січ, 1998. — 261 с.

Історична практика свідчить, що весь цивілізований світ прямує (хто швидше, хто повільніше) в напрямку до демократизації: завжди у свідомості багатомільйонних мас вона ототожнюється з народовладдям, іншими словами, з реальним верховенством народу, що на практиці здійснює свою волю через систему народного представництва та демократичних виборів. Нині в усіх країнах колишнього СРСР відбуваються дуже складні процеси становлення демократичного суспільства, в тому числі в Україні і в Росії. Перехід від тоталітаризму й авторитаризму до реальної представницької демократії проходить важко, долаючи всілякі ускладнення й негаразди.

Демократичні інститути тільки утворюються й роблять перші кроки, спираючись на власний і світовий досвід. І хоча стаття 5 Конституції України наголошує, що "народ здійснює свою владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування", однак до дійсно реального народовладдя (якщо розуміти його в повному обсязі) ще далеко, тим більше, що всі посткомуністичні країни мають досить гіркий досвід його запровадження на початку ХХ ст., коли розвалилася "тюрма народів" - Російська імперія.

Організації і діяльності перших представницьких органів народовладдя в березні 1917р. присвячена досить значна кількість праць різного рівня, перелік яких налічує кілька тисяч найменувань. Серед цих досліджень з'явилася ще одна праця, в якій зроблена спроба критичного аналізу широкого кола розробок про місцеві представницькі органи народної влади березня—липня 1917 р. в основних промислових центрах європейської частини колишньої Російської імперії.

Своїм головним завданням автор вважав показати, як розвивалося вивчення деяких питань історії Рад робітничих і солдатських депутатів, громадських виконавців і, по можливості, інших представницьких органів у новітній радянській і пострадянській історіографії, показати також дося-

гнення в розробці цієї тематики, виявити недоліки й упущення, визначити напрями подальших досліджень, нове бачення і нові підходи.

Слід відзначити, що, аналізуючи ті чи інші праці, автор показує, чому вивчення історії представницьких органів, особливо в радянській історіографії, відбувалося саме так, а не інакше, як могло б бути, як вбачається із сьогодення.

Вдалою є класифікація праць радянських істориків, правознавців, соціологів, в основу якої покладені ті політичні зміни, що відбувалися в СРСР до 1991 р. Показано якісні і кількісні характеристики кожного періоду та їх особливості.

Характеризуючи праці західних істориків, автор дуже влучно помітив, що вони в своїх працях з історії російської революції 1917 р. дуже мало місця відводили дослідженню ініціативи широких народних мас по створенню своїх представницьких органів влади, особливо на місцях, вся їх увага була зосереджена на революційних подіях у столицях.

Викликає великий інтерес розгляд питання про те, як розвивалася ідея про народовладдя від теорії до її практичного втілення у конкретних органах народного представництва та висновок, що справжнього народовладдя й народного суверенітету в Союзі РСР затвердити не вдалося.

Проаналізувавши значний корпус радянської спеціальної історичної, історико-правової літератури, в якій у тій чи іншій мірі знайшли відображення організація представницьких органів влади, зокрема Рад, їх структура, політичний і соціальний склад, автор дійшов висновку, що праць, присвячених процесу утворення органів народного представництва у різних регіонах, явно недостатньо.

Одним з перших в українській історіографії М. С. Полівець показав, як склалася доля досліджень у радянській історичній та історико-правовій науці таких впливових і авторитетних органів широких народних мас, як громадські виконавчі комітети, згадку про яких більше, ніж на півстоліття, було вилучено з наукового обігу. З кінця 20-х до кінця 80-х років на них було накладено тавро сталінізму за їх "контрреволюційний буржуазно-поміщицький склад". Насправді ж, як свідчать праці багатьох дослідників 20-х і 90-х років, виконавчі комітети намагалися відіграти роль центру в революційних подіях 1917 р., але не змогли, бо опинилися між двома силами, які боролися між собою за владу на місцях в березні—липні 1917 р. Ні Тимчасовому уряду, що вбачав їх занадто демократичними, ні більшовикам, які основну ставку зробили на Ради, вони були не потрібні, й уже у квітні—липні авторитет громадських виконкомів почав швидко падати. До кінця 80-х років для більшості дослідників існували тільки одні "справжні" органи народного представництва — Ради — виразники інтересів робітників і селян.

Міжпартійна боротьба в Радах вивчалася в радянській історіографії в основному як боротьба за посилення впливу більшовиків, який постійно зростав, але в дійсності все було набагато складніше. Тому автор справедливо робить зауваження, що при вивченні цього процесу треба багато чого переглянути і переосмислити, долаючи всілякі упередження та ідеологічні догми.

Розглядаючи праці пострадянських авторів, М. С. Полівець дійшов висновку, що більшість з них виявила нові підходи і нове бачення у вивченні питань організації й діяльності представницьких органів влади в період мирного розвитку революції 1917 р. Вони враховували ті досить значні соціально-економічні й політичні зміни, що сталися після розпаду СРСР та краху радянської системи, коли кожен народ, кожна нація, кожна держава почали обирати свої шляхи розвитку. В науці, зокрема в істо-

рії, правознавстві, політології, створилася ситуація, коли стало можливим вивчати саме, наприклад, історію, а не ідеологію. Зокрема, в монографії показано, що розглядати історію Рад робітничих і селянських депутатів під колишнім кутом зору неможливо. Сьогодні конче потрібні нові підходи, які б враховували суттєві зміни, що сталися в історичній науці взагалі й у висвітленні революційних подій 1917 р. зокрема. Навпаки, "друге дихання" одержала порушена наприкінці 80-х років тема про соціально-класову і політичну природу громадянських виконкомів. В Україні після десятиліть замовчування і фальсифікації з'явилася значна кількість досліджень про виникнення та діяльність такого представницького органу, як Центральна Рада, хоча, на думку автора монографії, діяльність створюваних у березні — липні 1917 р. губернських і повітових рад висвітлена слабо.

Слід зазначити, що монографія не позбавлена й окремих недоліків. На мій погляд, розглядаючи питання про розвиток ідеї народовладдя, автору слід було б приділити увагу таким видатним представникам української суспільно-політичної думки, як М. Драгоманов, І. Франко, В. Липинський. Кожен з них по-різному, але багато уваги в своїх працях приділяв питанням соціально-економічного і політичного устрою незалежної України та реалізації ідеї народного суверенітету через ті чи інші організаційні структури.

Поза увагою автора монографії залишилося також те, як радянські й пострадянські дослідники вивчали і вивчають ставлення різних органів народного представництва до вирішення основних політичних питань революції в березні—липні 1917 р., де і в чому їх інтереси збігалися, а в чому розходилися.

В цілому треба відзначити, що українська історіографія поповнилася ґрунтовною працею, яка викличе значний інтерес серед широкого кола істориків, політологів, правознавців.

В. М. КАЛАШНИКОВ (Дніпропетровськ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Т. А. Бевз

МІЖ РОМАНТИЗМОМ І РЕАЛІЗМОМ
(сторінки історії УПСР)

*Київ, Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень НАН України, 1999. — 271 с.*

Характеризуючи в 1908 р. українські національні партії, С. Єфремов наголошував, що "жодна з них не є безпосереднім виразником і представником інтересів величезної більшості українських трудових мас, які складаються, головним чином, із дрібного селянства — "хліборобів". Тому заснування "української соціалістичної партії без... вузького доктринерства і догматизма" видавалося відомому вітчизняному громадсько-політичному діячеві "нагальною потребою часу, що не терпить ні уповільнення, ні відкладення. У противному разі — застерігав С. Єфремов, — у важку епоху перелому, коли руйнується старий світогляд і на його уламках зводяться основи нового — український народ залишиться без свого найближчого виразника та природного керівника і змушений буде йти за чужими в національному відношенні людьми, котрі краще і повніше відкликаються на його нагальні інтереси в економічній області" (Із общественной жизни на Украине // Русское богатство. — 1908. — № 7. — С. 45—46).

Історія розпорядилася таким чином, що саме Українська партія соціалістів-революціонерів мала виправити становище і тим самим забезпечити перемогу національно-демократичної революції 1917—1920 рр. Але внаслідок складного комплексу взаємопов'язаних об'єктивних і суб'єктивних чинників УПСР виявилася не в змозі до кінця реалізувати свою політичну місію. В рецензованій монографії зроблена досить вдала, на нашу думку, і перша в українській історіографії спроба з'ясувати всі обставини стрімкого злету і прикрих невдач українського есерівського руху протягом півтора десятиліття його розвитку на національних теренах.

На жаль, попри очевидну науково-практичну цінність, і досі не започаткована програма вивчення історії українських національних партій кінця XIX — першої половини XX ст., передусім тих, які мали досвід державотворення в 1917—1920 рр. Про окремі з них — Українську партію соціалістів-федералістів, Українську партію самостійників-соціалістів, Українську федеративно-демократичну партію, Українську демократично-хліборобську партію, Українську народно-республіканську партію — немає навіть оглядових нарисів. За останній час побачили світ цікаві статті й дисертаційні дослідження з певних періодів та аспектів діяльності вітчизняної соціал-демократії, націонал-комуністичних українських організацій доби революції, але рецензована праця є поки що єдиною, в котрій всебічно й неупереджено простежується вся "політична біографія" однієї з найвпливовіших суспільно-політичних течій України XX ст. — соціалістично-революційної. Сподіваємося, що ця потрібна і на часі справа буде продовжена вітчизняними науковцями.

З результатів дослідження Т. Бевз випливає, що особливості виникнення і закономірності становлення УПСР підлягають поясненню за допомогою інструментарію сучасної політичної науки. Поява партії була викликана кризою легітимізації політичної системи Російської імперії (хто є носієм суверенної влади: монарх чи народ?) і процесом її соціально-економічної модернізації. Згідно зі схемою М. Вебера, українські есери еволюціонували від "аристократичного" угруповання (гуртківства 1906—1916 рр.) через об'єднання типу політичного клубу (весна—літо 1917 р.) до масової політичної партії (осінь 1917 — весна 1918 рр.). Причому для організаційної консолідації українських есерів було властиве поєднання обох визначених М. Дюверже способів: 1) зв'язування "парламентських груп" та "виборчих комітетів" і 2) позапарламентського, через осередки Селянської спілки, що виступали як групи тиску.

Але, звичайно, сутнісні причини й особливості формування партій завжди перебувають лише в межах конкретної країни і визначаються багатьма факторами, що мають конкретно-історичний вимір. Автор рецензованої монографії переконливо доводить, що УПСР бере свій початок від неонародницьких груп, які переважно відокремилися від РУП і зосередилися на боротьбі за вирішення земельного питання в інтересах трудового селянства. Співставляючи програмні документи української й російської есерівських партій, Т. Бевз слушно наголошує, що хоча перша й розглядала себе як "складова частина армії міжнародного революційного соціалізму", першорядне значення вона надавала національній проблематиці, остаточне розв'язання котрої, на думку лідерів УПСР, було можливе лише при соціалізмі. На капіталістичному ж етапі суспільного розвитку УПСР висувала гасла рівності всіх націй, їхнього права на самовизначення та федералізації російської держави.

На багатому джерельному матеріалі в рецензованій монографії розкривається діяльність УПСР щодо реалізації власної концепції української революції, котра, на переконання партійного активу, розвивалася під

національним прапором за умов слабшої, ніж у Росії, класової диференціації. Складається враження, що молода, за віком, верхівка УПСР, натхненна революційним романтизмом, прагнула перебрати на себе роль катализатора суспільно-політичних процесів. Особливо помітною ця тенденція виявилася в підході УПСР до форм організації влади в Українській Народній Республіці. Він передбачав створення поряд із демократичними так званих "класових" органів, тобто побудову владної вертикалі за "трудовим принципом". Політичний максималізм провідників УПСР, зрештою, призвів до розколу партії й переходу її значної частини на націонал-комуністичну платформу.

Дослідник слухає і стверджує, що УПСР бракувало досвідчених і політично загартованих керівних кадрів, тому, на нашу думку, дещо категоричним видається твердження Т. Бевз, ніби українські есери були "найвгашовішою партією української революції" (с. 3, 89). Загальновідомо, що УСДРП, чисельно поступаючись УПСР, усе ж завдяки солідному інтелектуальному потенціалу свого активу контролювала ключові владні структури як за доби Центральної Ради (за винятком лютого—квітня 1918 р.), так і у відновленій УНР за доби Директорії. Надто критичну позицію зайняла Т. Бевз щодо класової природи Директорії та соціальної спрямованості її внутрішньої політики. На наше глибоке переконання, не варто кваліфікувати уряд лівого українського соціал-демократа Б. Мартоса як "буржуазний" за характером (с. 186) і визначати тогочасний курс Директорії як такий, що "спрямований на ліквідацію революції та ідеї диктатури працюючих" (с. 176).

Суттєвою позитивною характеристикою рецензованого видання є вміщення у ньому політичних портретів керівників УПСР — Н. Григорієва, А. Заливчого, М. Ковалевського, Г. Михайличенка, Ю. Охримовича, П. Христюка і М. Шаповала. Персоналізація історії в процесі вивчення українських та політичних партій має й надалі перебувати в центрі уваги науковців. Лише в такому разі вдасться уникнути недоречностей, подібних тому, що "О. Шульгін — укр. с.-д." (с. 73), насправді — один із керівників УПСФ; "член делегації (Центральної Ради на Брестських мирних переговорах. — Авт.) український есер М. Залізняк" (с. 142) — в дійсності експерт-дорадник від віденського українського осередку; А. Жук ніколи не належав до УПСР (с. 261), а був одним із лідерів УСДРП.

Певні запитання викликає і визначення верхньої хронологічної межі рецензованого дослідження: вереснева конференція УПСР 1919 р. у Вінниці. Логічно було б дещо продовжити сюжетну лінію принаймні до харківського судового процесу над членами ЦК УПСР у травні 1921 р., що мав величезний політичний резонанс і, по суті, юридичне підвів ризику під функціонуванням УПСР "центральної течії" на національній території.

У контексті перспективних напрямів вітчизняних політологічних досліджень хотілося б зупинитися й на доцільності проведення порівняльного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду діяльності генетичне споріднених партій. Народницькі рухи і сформовані на їхній основі більш-менш соціалістично зорієнтовані селянські партії відіграли помітну роль в історії центрально-східноєвропейських народів першої половини ХХ ст. Тому монографія Т. Бевз відчутно виграла б у разі співставлення уроків практично одночасного перебування при владі УПСР і Білоруської партії соціалістів-революціонерів, Партії революційних соціалістів Латвії, Партії революційних соціалістів-ляудинників (народників) Литви, Болгарської землеробської народної спілки, можливо, вірменських і грузинських есерів. Без сумніву, такий підхід суттєво сприяв би подоланню ознак провін-

ціоналізму й хуторянства, котрі ще, на жаль, трапляються у вітчизняних дослідженнях.

А в цілому, поява монографії Т. Бевз засвідчила наявність в Україні потужних академічних сил, здатних на ґрунтовний і об'єктивний аналіз найгостріших та найскладніших теоретичних проблем. Попит на серйозну дослідницьку літературу не вщухає, її потребують у своїй практичній, політичній і законодавчій роботі парламентарії, партійні функціонери, державні діячі. Проблема полягає в тому, що його задоволення не завжди можливе у наш скрутний для науки і науковця час. Тому особливо приємно відзначити вихід дослідження, здійсненого на солідній джерелознавчій і фактологічній базі, що спонукає до роздумів, аналізу і висновків.

В. І. ГОЛОВЧЕНКО (Харків)

Олександр Реєнт

У РОБІТНИХ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

*К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України".
Видавничий центр "Просвіта", 1999. — 325 с., іл.*

У рецензованій праці об'єднано різні за жанром, проблематикою й обсягом публікації. Переважна частина видання (с. 7—272) містить працю "Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. — 1921 рік). Події на східних теренах національної території". Інший розділ книги "Історія — жива наука" - представляє історіософічну розвідку "Українська історична наука на порозі ХХІ століття: проблеми пошуку" (с. 273—312). Тематика обох праць актуальна, тобто потрібна сьогодні.

Звернення до проблематики визвольних змагань початку століття, що відходить, зажила в останнє десятиліття надзвичайної популярності у вітчизняній історіографії. Є підстави вважати, що таке становище збережеться протягом наступного часу. Відзначаємо таке з огляду на дві основні, так чи інакше пов'язані між собою обставини. По-перше, попри очевидний прогрес у висвітленні історичного процесу в Україні на початку ХХ ст., його рівнодіюча, на нашу думку, все ще не знайшла ґрунтового наукового з'ясування. Цілком виправдано відмовившись від недооцінки, нерозуміння, а то й нехтування національним чинником революції 1917—1920 рр., багато авторів, ніде правди діти, воліє здебільшого оминати чи бодай відсунути на дальній план об'єктивний аналіз соціально-економічних чинників, яким також належала важлива роль у творенні української історії. Методику однобічного, вкрай заполітизованого підходу до явищ минулого, особливо в історичному сенсі недавнього, далеко не подолано. І сьогодні часто-густо йдеться не про те, щоб, виправивши недоречності старих підходів, неупереджено відтворити реалії минулого, багатобарвну й складну історичну дійсність, життя, погляди й поривання попередніх поколінь. Натомість часом обмежуються кардинальною (на 180°) зміною у висвітленні (чи замовчуванні) складових визвольних змагань. По-друге, реалії початку ХХ ст. нерідко підмінюються критеріями, властивими його кінцю — рубежу двох тисячоліть. Така суміш вульгарної неісторичності й заполітизованості і становить суть безмежно далекого від науки мітингового способу трактування історичних подій та явищ.

Автор рецензованої книги здійснив спробу дати збалансований, об'єктивний огляд обох основних чинників, що визначали ходу визвольних змагань 1917—1920 рр. Професійний підхід О. П. Реєнта виявився у його прагненні, з одного боку, зробити власний внесок у висвітлення до недавнього замовчуваних історіографією національних проблем, а з другого, — ознайомити читача з власними професійними надбаннями знавця соціально-економічних аспектів української революції. Адресована тим, хто цікавиться подіями початку століття, вона писалася, здається, передусім для студентської молоді. Досвідчений педагог, добре володіючи дохідливою мовою викладання, доступно висвітлює багато складних та суперечливих проблем теми, здебільшого уникаючи модних і десятиліття тому, і нині дошкульних епітетів й емоційних оцінок. Слід сподіватися, що зазначене вище викличе бажання студентської аудиторії поглибити знання та самостійно розібратися в складних і спірних питаннях минулого за допомогою аутентичних документів і свідчень.

Науково обгрунтовані концептуальні позиції автора реалізуються спочатку в розкритті політичних програм і змісту визвольних змагань напередодні 1917 р. Справедливо визначаючи кінець XIX — початок XX ст. переломним у становленні української ідеї, О. П. Реєнт зв'язує її оформлення з початками партійно-політичного життя у бездержавній Україні. Належна увага до передумов могутнього спалаху українських визвольних змагань у 1917 і наступних роках позитивно позначилися на оригінальному рельєфному відтворенні обставин, пов'язаних з виникненням Центральної Ради, співвідношенням партійно-політичних сил, що стали біля її керма, перших кроків тодішнього українського парламенту, його державотворчої діяльності. У книзі в основному об'єктивно відтворено загальне й відмінне, спільні позиції і тактичні розходження, які супроводжували діяльність керівників Центральної Ради протягом усього періоду її існування. Окремо слід відзначити й особистий внесок автора у висвітлення національно-культурного будівництва та церковно-релігійного життя в Україні, чіткість, визначеність і обгрунтованість висновків щодо основних тенденцій початків становлення української політичної нації періоду березня 1917 - квітня 1918 рр. Водночас мусимо зазначити, що подекуди О. П. Реєнту не вдалося утриматися від дещо забарвлених нинішніми пристрастями інвектив на адресу М. Грушевського та В. К. Винниченка — провідних постатей тогочасних українських визвольних змагань (с. 54, 62, 74 та ін.).

Другий розділ основної праці автора, присвячений гетьманській державі П. Скоропадського, також містить низку обгрунтованих підходів, вдалих розробок і цікавих знахідок. О. П. Реєнт досить переконливо змалює "невідрадну соціально-економічну ситуацію в державі" (с. 131), справедливо вбачаючи саме в ній одну з найсуттєвіших причин падіння гетьманату та його глави.

Трохи інакше виглядає, на нашу думку, справа із зображенням національних аспектів діяльності П. Скоропадського. Гострі дискусії щодо цього ведуть свій початок ще від часів перебування гетьмана при владі. В національній історіографії вони не вщухали і не вщухають протягом усього наступного періоду. Все ще недостатня впорядкованість нинішнього становища України, певно, є однією з основних причин сьогоденного спалаху симпатій до П. Скоропадського та спроб видати його чи не за взірцевого українського державотворця. Таким він і сам змалював себе у книзі "Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года". Однак і ця найпримітніша мемуарна публікація з часів, про які йдеться, для науковця є передусім історичним джерелом, що, як і кожне інше, потребує критичного розгляду.

Не входячи в деталі, відзначимо, на наш погляд, головне: навряд чи варто ставити знак рівняння між помітними зрушеннями в адміністративно-управлінській сфері гетьманської держави порівняно передусім з періодом Центральної Ради, з одного боку, і національним українським державотворенням, — з іншого. Йому сприяли, мабуть, найбільше заходи в освітньо-науковій сфері — насамперед створення Національної академії наук. Що ж до порушеної вище проблеми, то, висвітлюючи її, О. П. Реєнт наводить показові факти, які засвідчують: гетьман спирався в своєму державотворенні на старе російське законодавство (с. 116, 121), не виключаючи репресивного (с. 130). В цьому випадку, здається, було б корисним звернути більше уваги на склад адміністративно-управлінських кадрів гетьманського режиму, їх в основному постачала російська бюрократія, що масово перебралася в Україну — "стара мацапура", як іменував недавніх царських чиновників В. К. Винниченко. Висвітлення проблеми адміністративної й значною мірою військової опори гетьманського правління зробило б розповідь про "державу П. Скоропадського" в книзі О. Реєнта ще змістовнішою.

На позитивну оцінку заслуговують і наступні розділи праці, де аналізується бурхливий, справді карколомний хід подій в Україні від падіння режиму П. Скоропадського й до утвердження радянської влади в Україні після поразки "походу Пілсудського на Київ" і розгрому Врангеля. О. Реєнту вдалося методично чітко, а головне, зрозуміло для читача побудувати системну розповідь про явища буремної української дійсності 1919—1920 рр. На схвалення заслуговує те, що автор не уникає складних і гострих наукових проблем, які постають перед кожним дослідником цього періоду, прагнучи розібратися в них, так би мовити, зсередини. Це стосується вже перших сторінок відповідної частини книги, присвячених початкам діяльності Директорії, виробленню внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу відновленої після падіння гетьманату УНР.

Складне, іноді неймовірне з першого погляду переплетіння історичних процесів в Україні і навколо неї (практично невщухаюча зброяна іноземна інтервенція, непинне наростання найгостріших форм класової боротьби, що розколола українське суспільство, невдалі спроби порозуміння й примирення між прихильниками антагоністичних форм української державності, постійний тиск з боку білогвардійських армій "єдиної й неділимої Росії", далеко непростий характер взаємин з радянською Росією, загальне несприйняття всесильним Заходом ані самої можливості появи України на політичній карті світу, ані масових різнорідних рухів в Україні, ані лідерів УНР і т. д.) робить їх і сьогодні предметом невщухаючих дискусій.

Звичайно, важко знайти науковця, який в усьому погоджувався б з положеннями, висунутими його колегою. Не всі з тих, що містяться в книзі О. П. Реєнта, задовольняють і автора цього огляду. Та будь-який рецензент не має виступати сьогодні в ролі прокурора чи навіть судді. Свої погляди краще й доцільніше викладати, коли трапляється можливість, на сторінках власних наукових праць.

Головне завдання рецензента — повернути увагу читача до книги, що розглядається. Праця О. П. Реєнта приваблює насамперед вдалою спробою дати узагальнюючий нарис чи не найскладнішого періоду вітчизняної історії, нарис, в якому використано як нові підходи у висвітленні подій минулого, так і незаперечні попередні наукові надбання. Все це й дозволяє оцінити розглядувану книгу як крок вперед у висвітленні історії українських визвольних змагань перших десятиліть ХХ ст.

Незаперечні позитивні якості рецензованої праці не дають, однак, підстав заплющувати очі на помітні технічні упущення: численні коректорські помилки, а також окремі фактичні неточності, що містяться тут.

Що ж до цікавого есе "Історія — жива наука", то воно, на нашу думку, заслуговує на окремий фаховий розгляд, який, слід сподіватися, буде зроблено історіософами і стане приводом для професійної дискусії з все ще мало розроблених у нас теоретичних проблем історичної науки.

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Навчальний посібник К,
1996. - 405 с.*

Аграрна реформа, яку сьогодні здійснює уряд України, зумовлює особливий інтерес до історичного минулого сільськогосподарського виробництва. Рецензована праця — це, по суті, історія аграрних реформ в Україні в новий і новітній час. Не випадковим у цьому зв'язку видається визначення її як навчального посібника для сільськогосподарських вузів.

Автори поставили собі за мету простежити, починаючи з ХІХ ст., зміст і основні наслідки політики правлячих класів та партій, виявити загальні тенденції розвитку аграрних відносин на тому чи іншому історичному етапі. В результаті читач одержав досить цікаву, як за змістом, так і за формою працю, що стане в пригоді всім, хто вивчає аграрну історію України. Автори не лише узагальнили величезний статистичний матеріал, а й ввели в обіг нові факти, знайдені ними як у дореволюційних виданнях, так і вітчизняних архівах. Вони не обмежилися детальним аналізом економічних, соціальних і політичних проблем аграрних реформ, що мали місце в Україні за останні півтори сотні років. У праці є розділи, що інформують читача про науковий доробок вчених-аграрників, імена яких через відомі причини були викреслені з історичної спадщини (М. Туган-Барановський, О. Г. Дояренко, брати Платон, Михайло і Василь Смирєнки та ряд інших).

Логічним завершенням книги є розділ ХV — "Проблеми екології сільськогосподарського виробництва". Як справедливо зазначають її автори, катастрофічне становище економіки України сьогодні є прямим наслідком "більш як 70-річного владарювання тоталітарної політичної системи, серцевину економіки якої становила неефективна, надмірно мілітаризована промисловість, індустріальна гігантomanія і командно-колективізоване сільське господарство" (с. 378).

Однак цікавий і корисний для навчального процесу посібник не позбавлений недоліків, які мають загалом не концептуальний, а фактологічний характер. Це, безумовно, полегшує їх усунення при наступному перевиданні книги. Що конкретно мається на увазі? На стор. 24 автори пишуть, що наприкінці ХІХ ст. "... в Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80 % селян Правобережжя й близько 70 % Лівобережжя вели одноосібне господарство". Однак підрахунки, проведені на основі найточніших у цьому відношенні даних "Статистики землевладення 1905 г." (М., 1907, с. ХХІІ—ХХХІІІ), показують, що навіть після 40-річної деградації

общинне землеволодіння охоплювало 43,6 % селянських господарств України. Згідно з цим джерелом, на Правобережжі одноосібників було 96,5 %, а на Лівобережжі — 51,6 %.

На стор. 38 йде мова про аграрне перенаселення, масштаби якого, на думку авторів, визначалися цифрою "в 7,3 млн осіб, або 68 % робочої сили". Вищезазначена цифра в історико-економічній літературі фігурує ще з 1903 р., коли були опубліковані "Материалы Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопросов о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть I" (СПб., 1903, с. 216—219). На нашу думку, картину аграрного перенаселення України у другій половині XIX ст. більш точно характеризують не відомості про людей, які не могли знайти собі роботу, а кількість селян, котрі господарюванням на землі не забезпечували собі відповідні засоби до існування. Знаючи загальну кількість усіх мешканців України, які займалися переважно сільськогосподарською діяльністю (20,3 млн у 1905 р.), і відсоток господарств, що не забезпечували собі належного рівня життя (63,3 %), одержуємо розмір аграрного перенаселення в 13 млн осіб, а не 7,3 млн.

Суттєвого уточнення потребує теза авторів про те, що до 1881 р. "царський уряд ... рішуче забороняв переселення селян із постійного місця проживання" (с. 38). Не відповідає дійсності і те, що "закон про пільги для переселенців був виданий лише у 1906 р." (с. 39). Насправді ж царський уряд, суворо контролюючи й обмежуючи масштаби переселенського руху протягом 60—70-х років, все-таки допускав це явище суспільного життя. Згідно із законодавчими актами 1861 р., держава передбачала виселення селян, які раніше належали дрібнопомісним дворянам, на казенні землі. Переселенцям безкоштовно відпускався ліс для будівництва житла, а також видавалося від 20 до 35 крб. на домообзаведення¹. Що ж до згаданого 1906 р., то 10 березня того року був лише доповнений основний переселенський закон від 6 червня 1904 р., який регулював надання новоселам відповідних пільг². Є підстави стверджувати, що переселенська тематика, на жаль, висвітлена авторами посібника без урахування досягнень історичної науки останнього двадцятиріччя. Невідомо, наприклад, як автори одержали цифру в "2 млн українців, більшість з яких освоювали землі Тихоокеанського узбережжя Росії" (с. 39). Ще 1976 р. в Хабаровську побачила світ змістовна праця В. М. Кабузана "Как заселялся Дальний Восток", що містить відповідні статистичні дані про етнічний склад далекосхідних переселенців. За незаперечними підрахунками московського дослідника, в 1917 р. на Далекому Сході постійно проживало не 2 млн (все населення краю становило близько 1 млн осіб), а 269 397 українців (В. М. Кабузан. Назв, праця, с. 161)³. Не можна погодитися і з підсумками авторів рецензованої праці щодо загальних масштабів переселенського руху: 1862—1905 рр. — близько 2 млн чол. і 1906—1910 рр. — понад 2,5 млн (с. 92). По-перше, з тексту незрозуміле, чи ці цифри стосуються усієї імперії, чи однієї України? По-друге, як у першому, так і в другому випадку вони, м'яко кажучи, неточні. Якщо мова йде про Російську імперію в цілому (що скоріше за все мали на увазі автори), то протягом 1862—1905 рр. загальне число переселенців дослідник цього питання Л. Ф. Склярів ("Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы", Л., 1962, с. 158—159) визначив у 1 530 285, а протягом 1906—1910 рр. — 2 226 658. Незрозуміло, чому автори обмежилися 1910 р., адже і в 1911 — 1914 рр. масовий переселенський рух не припинявся — за цей період кількість новоселів зросла на 873 620 осіб. Тільки

перша світова війна примусила уряд припинити організаційні заходи по переселенню.

Щодо України, то відповідні цифри також давно вже опубліковані П. Теличуком ("Економічні основи аграрної революції на Україні", К., 1973, с. 174) і М. Якименком (див.: "УІЖ", 1974, № 7, с. 37). Період до 1905 р. дав 624 955 східних переселенців, а в 1906—1914 рр. — 1 203 824. Автори не розрізняють два явища, що мали місце в міграційних процесах: а) організоване переселення і б) стихійну аграрну міграцію. Протягом 1862—1905 рр. з дозволу уряду на схід переселилося не більше 48 % усіх мігрантів, тоді як у 1906—1914 рр. так званих "законних" переселенців було вже 63 %. Тільки ті, хто мав на руках відповідні переселенські свідоцтва, мали право на передбачені законодавством пільги по проїзду і земле-влаштуванню, а не всі мігранти, як пишуть автори посібника (с. 92).

Критикуючи своїх попередників за негативну оцінку столипінської аграрної політики, що з відомих ідеологічних причин дійсно мало місце, автори рецензованої праці вдалися до іншої крайності. Не можна погодитися з їх твердженням про те, що основним змістом переселенської політики царизму було задоволення "... бажання тих селян, які прагнули збільшити свої земельні володіння" (с. 91). Якщо про це неодноразово заявляв сам Столипін, то це ще не означає, що так воно й було. Факти, наведені в численних дослідженнях аграрної реформи 1906—1917 рр., свідчать про намагання уряду за будь-яку ціну зберегти в недоторканості поміщицьке землеволодіння, а також розрядити соціальну напругу. Саме з цією метою в 1906 р. розпочалася приватизація общинної землі, було реорганізовано Селянський банк і проведено масове виселення безземельних і малоземельних селян на східні окраїни Росії. Не земство, як пишуть автори, організувало переселенський рух, забезпечувало переїжджих найнеобхіднішим тощо (с. 92), а спеціальний орган - - Переселенське управління, штат працівників якого у 1911 р. становив, згідно з даними Л. Склярєва, 2,5 тис. осіб.

Автори некритично сприйняли свідчення деяких сучасників щодо результатів облаштування новоселів. Мова в даному випадку йде про статистичне обстеження переселенських селищ, проведене за вказівкою уряду 1911—1912 рр. спеціальною групою статистиків під керівництвом В. К. Кузнецова в Північному Казахстані ("Сборник статистических сведений об экономическом положении переселенцев в Сибири". Вып. 1, СПб., 1913). Мета цього дослідження — довести критикам переселенської політики, що добробут новоселів неухильно зростає. Автори пишуть, що новосели Барабинського степу до переселення мали на сім'ю лише по 2,8 га посіву і 1,8 га сіножатей, тоді як на новому місці відповідно: 7,6 га і 13 га (с. 93). Помилка полягає тут у тому, що в розрахунок включені не одні і ті ж самі родини. До того ж, автори, оперуючи середніми даними, виключають з аналізу так званих зворотних переселенців, які так і не змогли влаштуватися на новому місці. А їх було близько 25 %.

Як не дивно, але оцінка авторами причин розорення сотень тисяч переселенців майже повністю збігається з висновками найреакційніших видань столипінської епохи⁴. На їх думку, основна вина за розорення падає на самих переселенців, які сподівалися легко "... розбагатіти в казково щедрому Сибіру" (с. 95), але дійсність виявлялася зовсім іншою. На жаль, колосальний масив відповідних джерел та літератури, опублікованої на їх основі протягом кількох десятиліть, до уваги авторами не взято. Залишається сподіватися, що в наступному перевиданні книги вони усунуть фактологічні недоліки книги, що особливо впадають в очі тим, хто багато років вивчає аграрну історію України.

¹ Див.: Крестьянская реформа в России 1861 г. Сборник законодательных актов. — М., 1954. — С. 395. Детальніше про це див.: Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма в 1861—1881 гг. // Крестьянство Сибири в период разложения феодализма и развития капитализма. Сборник научных трудов. — Новосибирск, 1981. — С. 45—67.

² Див.: Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906—1913 рр.) // Укр. іст. журн. — 1974. — № 7. — С. 33.

³ Див. також: Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850-1916 рр. // Укр. іст. журн. - 1971. - № 2. - С. 65-70.

⁴ Див. напр.: Вошинин В. На Сибирском просторе. — СПб., 1912. — С. 20; Ковригин А. К. По поводу книги "Правда о переселенческом деле" (А. И. Комарова). — Красноярск, 1913. - С. 98.

М. А. ЯКИМЕНКО (Полтава)

Микола Лубко

ЗНАМЕНИТИЙ І МНОГОЛЮДНИЙ ГРАД

Полтава, 1998. — 264 с.

Восени 1998 р. вийшла з друку нова книга з історії давнього міста України — Лисянки, заснованого в добу середньовіччя. Вже сама її назва підкреслює те історичне значення, яке мало це славне козацьке місто. Автор — М. П. Лубко — зібрав багатий матеріал, який складається з авторських й інших історико-краєзнавчих нарисів, архівних матеріалів, опублікованих документів, історичної літератури.

Книгу збагачують дослідження польських авторів, які у тій чи іншій мірі пов'язані з історією Лисянки.

Зміст рецензованої праці дає можливість чітко прослідкувати історію славетного українського міста, початок якої автор намагається обґрунтувати подіями з легенд, які йому вдалося записати з уст старожилів. Книга пронизана ідеєю національного визволення. Місто знаходилося на порубіжжі з "Диким полем", і замок, який тут був збудований, завжди надавав його мешканцям рішучості в боротьбі з ворогами. Тут відбувалися значні події Національно-визвольної революції українського народу середини XVII ст. Велич та слава Лисянки припали на добу Руїни. У той час місто пережило неодноразові спустошення й руйнації. Воно було також в епіцентрі гайдамацьких подій, які так яскраво описав Т. Г. Шевченко в розділі "Бенкет у Лисянці" в поемі "Гайдамаки". Всі ці факти автор детально аналізує в рецензованій праці.

З великим інтересом читаються сторінки книги, де розповідається про життя та діяльність відомих українських діячів, які жили у Лисянці або були причетні до неї. Це, зокрема, Т. Г. Шевченко, який в дитячі роки, шукаючи вчителя малювання, три дні жив у місцевого дядка Єфрема і потім під час подорожей на Батьківщину 1843 й 1845 рр., проїжджаючи Лисянку, записав свої спогади про неї; Йосип Димінський (1829—1905) — син відомого українського народознавця Андрія Димінського; Звенигородська художниця Софія Терещенко; П. О. Куліш, якому пощастило, як він сам про це писав, відчувати в липні 1860 р. насолоду лисянських цілющих ванн та джерел; Людмила Шевченко (1895—1969 рр.) — внучка Т. Г. Шевченка по братові Микиті — й багато інших.

Окремий розділ автор присвячує лисянській Шевченкіані, де у розділах "Тарасові стежки", "Присніться діточки мені", "Кобзарева онука" висвітлює причетність долі Т. Г. Шевченка і його родичів до історії міста, звертає увагу на пам'ятні шевченківські місця Лисянки, розглядає мемо-

ріальний комплекс "Тарасова криниця", де перед нами постають малий Тарас з коромислом та відрами, якими носив воду до школи лисянського дяка, й макет селянської хати XIX ст.

Події XX ст. подані окремими рубриками: "Мій мудрий учитель", де автор розповідає про відомого вченого, доктора історичних наук, лауреата премії ім. М. Коцюбинського І. Г. Шульгу (1921—1993), який раніше працював директором Лисянської середньої школи; "Таємниці Островського", де йдеться про зустріч влітку 1935 р. майбутнього доктора біологічних наук, професора, члена ВАСГНІЛ, академіка, уродженця Лисянки І. Є. Глуценка з Миколою Островським і подає особисті спогади Івана Євдокимовича, які певною мірою допомагають зрозуміти нелегке життя Островського як комсомольського діяча та людини, яку, за висловом автора, лише смерть врятувала від розправи з боку пануючого режиму; "Відбуяла співця незрячого весна..." — розповідає про долю поета й піснярка з Лисянщини Ю. М. Балденка.

Матеріали Лисянського історичного райдержмузею доповнюють історію міста. Зокрема, автор звертає увагу на справу канцелярії київського генерал-губернатора про втечу з місцевого маєтку княгині С. Радзивілл 70-ти селян у 1844—1845 рр. Дуже цікавою є справа Київського цивільного суду про продаж лисянського маєтку М. Г. Казнакову в 1870 р. Адже вона підтверджує продаж владою відібраних у поляків земель на території Правобережної України після польського збройного повстання 1863—1864 рр.

Окремо хочеться звернути увагу на точку зору автора (подібну точку зору поділяють ряд лисянських науковців і краєзнавців), яку він підсилює думками польського історика Едварда Круліковського, каноніка Львівського римо-католицького капітулу Я. Т. Юзефовича (1662—1728), польського історика й письменника Веспасіана Коховського та ряду інших дослідників про те, що Богдан Хмельницький народився не в Суботіві, як прийнято вважати. Зокрема, автор зазначає: "До нас не дійшли церковні метричні записи про рік і місце народження гетьмана..." й що хутір Суботів "одержав у власність батько Богдана Михайло Хмельницький за свою службу від чигиринського старости воеводи Руського Яна Даниловича, який з 1622 р. володів і Лисянкою". І далі продовжує: "...Документальних свідчень щодо генеалогії Богдана Хмельницького ми не маємо, невідоме точно і місце його народження. Що ж до його батька Михайла Хмельницького... батьківщиною чи, принаймні, місцем проживання була Лисянка або хутір Хмельник під Лисянкою. Та й прізвище своє він, треба думати, одержав від лисянського Хмельника, бо сам Михайло носив прізвище Венжик, що є зменшувальним від польського слова "вуж". Автор наводить також слова Т. Г. Шевченка про те, що Лисянка є місцем народження батька Богдана. Автор переконливо обґрунтував гіпотезу, що Михайло Хмельницький оселився під Лисянкою на хуторі Хмельник і не виключає можливості народження Богдана в Лисянці. Така думка має право на життя, хоча й потребує додаткового вивчення.

Важливими доповненнями у книзі є хроніка основних подій з історії Лисянки та список власників лисянського маєтку, які подаються в кінці дослідження.

Слід зазначити також ряд неточностей, яких припустився автор книги. Зокрема, у списку власників лисянського маєтку ми читаємо: "1807—1829 -- Юзефа Каролова Яблоновська, дружина Корвін-Моржковського (померла 1829 р.)". Але з матеріалів Центрального державного історичного архіву відомо, що в 1807 р., за заповітом І. Моржковського, все рухоме й нерухоме майно було поділене між трьома його дочками —

Сесілією, Анжелікою та Іанорою. Остання, яка згодом вийшла заміж і стала княгинею Яблоновською, отримала від батьківського майна Сокульнецький маєток у Сквирському й містечко Лисянку в Звенигородському повітах на Київщині. Княгиня І. Яблоновська у 1829 р. померла в Петербурзі. Найближчими спадкоємцями були сестри Сесілія та Анжеліка. Лисянський маєток переходить у володіння її сестри Сесілії Радзивілл. Сестри Анжеліка та Сесілія офіційно оформили акт про спадщину 20 березня 1845 р. Отже, 1829 р. померла не дружина Моржковського, як твердить М. П. Лубко, а його дочка Іанора, яка і була власницею лисянського маєтку.

Далі автор серед власників маєтку називає Вільгельма Радзивілла, але зазначає, що він — син Сесілії Радзивілл. Однак матеріали Центрального державного історичного архіву твердять, що в середині 50-х рр. XIX ст. С. Радзивілл померла і власником лисянського маєтку став її племінник князь В. А. Радзивілл.

Автор також не називає, що у 1799 р. містечко Лисянка належало князю Яблоновському.

Книга набула б більшої наукової ваги, якби окремі події історії Лисянки XVIII—XIX ст. були б висвітлені автором більш повно.

В дослідженні М. Лубко суцільну історичну розповідь про Лисянку доводить до початку XX ст. Далі у книзі подаються лише окремі епізоди подальшої історії міста. Таким чином, з дослідження випадають важливі події нинішнього століття й події останніх років, які є невід'ємною складовою частиною історії Лисянки.

Однак висловлені зауваження не знижують позитивної оцінки видання. Дослідження Миколи Лубка є науково обгрунтованим, історичні факти позбавлені суб'єктивізму. Кількість використаних архівних джерел, опублікованих документів, історичних досліджень, опрацювання всього цього матеріалу і наукова подача його на сторінках книги свідчать про той великий обсяг роботи, що її довелося зробити досліднику. Окремі матеріали, почерпнуті з ЦДІА, Київського обласного державного архіву, Черкаського обласного державного архіву та інші, опубліковані вперше. Дослідження є вагомим внеском у вивчення історії регіонів, у розвиток українського краєзнавства. Книга буде корисною для учнів, учителів, студентів й усіх, хто цікавиться історією міст Правобережної України. Вважаю, що доцільно було б Лисянському відділу освіти Черкаської області рекомендувати книгу науково-освітнім закладам району як науково-навчальний посібник у вивченні місцевої історії.

В. М. ЩЕРБАТЮК (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ:
УРОКИ ТОТАЛИТАРИЗМА**

*Межвузовский сборник научных трудов
Днепропетровск, 1997. — 171 с.*

Проблеми історії фашистської Німеччини, як і раніше, займають помітне місце у працях вчених різних країн. Тому вихід міжвузівського збірника наукових праць, який видається кафедрою всесвітньої історії ДДУ, заслуговує на увагу. Обрана тема дослідження є вельми актуальною у зв'язку з

потребою, яка назріла, більш глибокого та всебічного розкриття феномена німецького фашизму, його структури, питань внутрішньої та зовнішньої політики.

У збірнику вміщені статті істориків із України, Росії, ФРН. Серед дослідників - германісти старшого покоління (деякі з них, зокрема І. М. Кулинич, П. В. Агапов, — самі учасники Великої Вітчизняної війни) і молоді історики-початківці. Але усі вони стурбовані одним: не претендуючи на монопольне володіння істиною, зрозуміти витoki і уроки трагедії, які пов'язані з установленням гітлерівської диктатури у Німеччині.

Статті концентруються навколо таких вузлових питань: політичний розвиток Німеччини напередодні приходу Гітлера до влади; стратегія НСДАП у галузі науки та освіти; антифашистська боротьба; стан збройних сил Німеччини та її союзників; Україна у планах і політиці фашистської Німеччини; феномен пратоталітаризму у Німеччині; джерелознавчі та історіографічні сюжети.

У статті Ф. Зендельбека (ФРН) дається політична та правова оцінка державного перевороту Ф. фон Папена в Пруссії 2 липня 1932 р. Спираючись на першоджерела, автор переконливо показує, що на цьому етапі ще можна було зупинити просування нацистів до влади, але розкол у робітничому русі паралізував сили антифашистів.

Живий та наочний матеріал про функцію науки та освіти у фашистській Німеччині, виховання підростаючого покоління міститься у статтях Д. В. Руденко, Н. П. Волкової і С. Д. Олексієнко (ДДУ). Автори приходять до обгрунтованого висновку про те, що спроба фашистів переписати історію, поставити науку, культуру, освіту і виховання на службу арійським міфам, не могла не закінчитися банкрутством усього духовного та інтелектуального потенціалу націонал-соціалістичного режиму. Не допустити подібного роду експериментів в історії — найважливіший урок для усіх гуманістичних та демократичних сил у світі.

Науково-пізнавальний інтерес для сучасного читача викликають, безумовно, статті Л. С. Тутик та А. І. Голуба (ДДУ) про антифашистську боротьбу у Німеччині та на міжнародній арені. Л. С. Тутик охарактеризувала Д. Бонхьоффера — гуманіста, миротворця, теолога, чия діяльність і праці широко відомі на Заході. А. І. Голуб, спираючись на архівні документи, розповів про специфіку боротьби української соціал-демократичної еміграції проти фашизму в 30-ті роки. Необхідність подібних досліджень очевидна.

Деякі аспекти міжнародного розвитку Німеччини в кінці 20—30-х рр. висвітлені у статтях А. Г. Хмельникова і В. В. Іваненка (обидва — ДДУ). А. Г. Хмельников показав погіршення відносин між СРСР і Німеччиною, яке прискорилося після приходу Гітлера до влади. Цьому сприяла також сталінська репресивна політика ("Шахтинська справа" — 1928 р., процес над "Промпартією" - 1930 р.).

В. В. Іваненко розкрив передумови укладення радянсько-німецьких договорів 1939 р. та їх наслідки для західноукраїнського регіону. Автор підкреслює, що возз'єднання Західної України з УРСР стало вирішальним кроком до єдності усіх українських земель, але, з іншого боку, воно було здійснено шляхом таємної угоди Гітлера та Сталіна і привело західноукраїнський регіон під владу сталінського тоталітарного режиму.

У статті Н. М. Руденко (Інститут історії України НАНУ) наведений багатий статистичний матеріал, який висвітлює кількісний, національний, соціальний, віковий, загальноосвітній аспекти і морально-політичний стан збройних сил фашистської Німеччини та її союзників, які воювали на Східному фронті. У статті підкреслюється, що мужність радянсь-

кого народу, міцність радянського тилу солдати вермахту відчули з перших же місяців війни.

Свого роду центр ваги збірника становлять статті, в яких розкриваються плани і політика лідерів фашистської Німеччини щодо України. [К. В. Реука~] (ДДУ) присвятив свою статтю місцю та ролі А. Розенберга у формуванні нацистських концепцій східної політики. Автор показав, що Розенберг займав самостійну позицію з ряду аспектів цієї політики, чітко розрізняв росіян, українців і білорусів і вважав, що існуючі між ними протиріччя необхідно використати в інтересах Німеччини. Одним з таких засобів могло стати, на думку Розенберга, задоволення прагнення українського народу до незалежності, автономного від Росії існування. Подібна позиція була відкинута А. Гітлером.

Статті І. М. Кулинича (Інститут історії України НАНУ), С. Р. Сухокурова (Інститут всесвітньої історії АНРФ), П. Г. Кожем'якіна (ДДУ) на конкретних прикладах та фактах розкривають суть окупаційного режиму в Україні, який був встановлений фашистською Німеччиною, справжню мету А. Гітлера щодо слов'янських та інших народів СРСР. Тематично і концептуально вони загострені проти спотвореного тлумачення нашого недавнього минулого.

Як дослідження і одночасно джерело можна оцінювати статтю [її. В. Агапова | (ДДУ) "Дем'янський "котел". Автор — учасник описаних подій. Спираючись на особисті враження, інші джерела та літературу, він розкрив значення досвіду оточення німецьких частин перед Сталінградською битвою.

Певний інтерес викликають матеріали, в яких аналізуються соціально-психологічні та інтелектуальні характеристики харизматичних лідерів — Гітлера та Сталіна. О. А. Зарубінський (Вінниця) розглядає феномен Гітлера не як випадкове викривлення німецької історії, а як закономірний кінцевий продукт попереднього розвитку націоналістичних елементів духовного устрою німецької нації; як фундаторів пангерманізму наводяться імена Фіхте, Гегеля та інших філософів; аналізуються їх висловлювання. При усій спірності наведених автором аргументів викладена ним концепція має право на існування і може бути предметом нових досліджень, дискусій та критики.

А. С. Зав'ялов (ДДУ) розвиває думку про наявність у тоталітарних режимах певних історичних коренів, інакше кажучи, певної суми явищ в суспільно-політичному житті і соціально-психологічній сфері даного соціуму, яка передувала встановленню тоталітарних режимів і яка може бути названа пратоталітаризмом. При цьому спостерігається відомий збіг характерних для цього етапу суспільного розвитку феноменів у різних країнах. Джерелами обрані філософські праці Ф. Ніцше і О. Шпенглера. Даний напрямок досліджень є вельми перспективним.

Стаття М. Д. Мартинова (ДДУ) присвячена сталінській концепції міжнародних відносин 20—30-х рр. Автор підкреслює, що в період між двома світовими війнами Й. Сталін як державний діяч і політик, як аналітик і дипломат виявився в галузі міжнародних відносин не на рівні завдань свого часу. Він не зрозумів суті фашизму, місця та ролі фашистської Німеччини у системі міжнародних суперечностей аж до нападу Німеччини на СРСР, якому Сталін не зміг ні запобігти, ні зустріти його у всеозброєнні.

Збірник завершують статті Б. В. Петеліна (Вологда), І. Г. Олексієнка (ДДУ), в яких осмислюються різні аспекти уроків фашистської Німеччини. У статті Б. В. Петеліна показано ставлення ХДС/ХСС до німецького фашизму і його краху, аналізуються фактори, які впливали на теоретичні

позиції партій, насамперед їх лідерів. Автор приходить до висновку про те, що ці найбільші партії ФРН засвоїли головний урок краху третього рейху — ніколи більше з німецької землі не повинна розпочатися війна.

І. Г. Олексієнко підкреслив, що, за винятком періоду фашистської диктатури, федеративний державний устрій є невід'ємною складовою частиною демократичного конституційного права у Німеччині.

Безперечно, збірник міг бути більш повним і цілісним, якби автори дали осмислення уроків тоталітаризму як наскрізну проблему. Залишається нез'ясованим також питання про сприйняття сьогодні широкими колами німецького суспільства уроків історії фашистської Німеччини, самої особистості Гітлера і його оточення.

Слід було коротко дати історіографічний огляд проблеми. У цілому міжвузівський збірник "Вопросы германской истории" поповнює історіографію Другої світової війни і заслуговує на видання більшим тиражем.

Н. В. КРИВЕЦЬ (Київ)

*ПРЕСА УКРАЇНИ: ГАЗЕТИ 1917-1920 рр.
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК
(Укладач — Г. Я. Рудий)
К., 1997. - 95 с.*

Глибоке наукове вивчення процесів політичного, соціально-економічного і духовного розвитку суспільства стало можливим лише на підставі джерел, залишених часом у спадок майбутньому. Важливе місце серед них належить періодичній пресі, зокрема газетам.

Для всебічного дослідження преси у джерелознавчому плані вкрай необхідно залучати документальний матеріал у вигляді наукової бібліографії. Зазначимо, до речі, що бібліографічні довідники, покажчики періодичних видань України обмежені, по багатьох періодах зовсім відсутні, а потреба в них велика. Тому слід вітати ініціативу і копітку працю науковця Г. Я. Рудого, який підготував до друку рецензоване видання. До нього включено 768 назв газет — органів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Директорії, політичних партій та організацій, які не перебували на більшовицьких позиціях. Більшість цих видань зберігалася у спецфондах і була недоступною широкому колу дослідників. Укладач покажчика виконав роботу великого обсягу. Він ретельно перевіряв наявність у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Бібліотеки науково-довідкових видань Центральних державних архівів України вказані у покажчику номери газет періоду української революції 1917—1920 рр., прізвища їх редакторів, видавців, назви видавничих організацій.

Праця упорядника утруднювалася тим, що він, по суті, не мав попередників. Покажчики газет, що виходили в Україні в радянський час, включали небільшовицькі періодичні видання.

Бібліографічний покажчик, укладений Г. Я. Рудим, охоплює територію України і майже увесь час випуску газет в Україні з лютого 1917 до грудня 1920 р. включно. Дослідник зможе довідатися, коли, де, які газети видавалися, хто їх видавав, редагував. Більшість з них вперше включено до покажчика. Слід відзначити високий фаховий рівень довідника. Опис складено у відповідності з бібліографічними вимогами. Заслужують на

увагу додатки "Топографічний покажчик", "Список скорочень" та "Іменний покажчик", які полегшують роботу з періодичними виданнями.

Автор наводить узагальнюючі дані про тематичну спрямованість, географію, динаміку розповсюдження друкованих органів, підкреслюючи, що включені до опису газети можуть бути систематизовано-хронологічним джерелом сукупної різноманітної інформації, бо охоплюють різні сфери життя суспільства доби революції та визвольних змагань 1917-1920 рр.

Звичайно, автор не мав змоги провести у повній мірі розшук і облік періодичних видань зазначеного періоду в усіх можливих місцях їх зберігання. В разі перевидання покажчика бажано було б включити до нього всі комплекти газет, які зберігаються в бібліотеках, архівах України і за її межами.

Рецензована праця прислужиться широкому загалу науковців, викладачів вузів, студентів, певною мірою компенсуючи брак відповідної бібліографічної літератури, а також стане поштовхом до активації джерелознавчих пошуків.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. М. ВЕСЕЛОВА (Київ)

Міжнародна науково-теоретична конференція "Голод—геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків"

28 листопада 1998 р. у Києві відбулася міжнародна науково-теоретична конференція "Голод—геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків". Конференція підготовлена оргкомітетом, очолюваним віце-прем'єром Кабінету Міністрів України, директором Інституту історії України НАН України, академіком *Валерієм Смирнієм*. До його складу ввійшли дослідники голодоморів заст. директора Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. *Станіслав Кульчицький*, д-р іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Василь Марочко*, відомий правозахисник, голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні *Левко Лук'яненко*, канд. іст. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Олександра Веселова*.

У роботі конференції взяли участь більше 50 науковців з ряду науково-дослідних закладів, вузів, установ культури, державних і громадських організацій столиці й регіонів України, дослідники з Росії, Франції, США. Було заслухано понад 30 змістовних доповідей.

Вступним словом конференцію відкрив доктор історичних наук, проф. Станіслав Кульчицький, який наголосив на надзвичайній актуальності теми конференції, важливості збереження пам'яті про голодомор-геноцид в ім'я мільйонів жертв лихоліття. Він, зокрема, підкреслив, що скорботна річниця національної трагедії українського народу — 65-ті роковини штучного голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні — не історична минувшина, а відчутна рана, що жагучим болем пронизує нашу історичну пам'ять.

У доповіді "Голод 1933 року — трагічний фінал Української революції" зав. відділом Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук *Владислав Верстюк* наголосив на тому, що в 20-х роках продовольче питання стало питанням політичним. Більшовицька влада шляхом реквізиції зерна на селі намагалася придушити повстання, що охоплювали більшість території України. Заст. директора Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. *Станіслав Кульчицький* у своїй доповіді "Проблеми голодомору в суспільно-політичному житті України 80-х — початку 90-х років ХХ ст." наголосив на тому, що виявлення причин голодомору, конкретні факти, які почали друкуватися після грудня 1987 р. у радянській українській пресі, справили колосальний вплив на свідомість людей. Вони переконалися в тому, що доля народу не повинна вирішуватися за межами кордонів України. Розкриття цієї болючої теми стало важливим чинником гострої постановки питання про суверенітет України.

"Політика голодомору" — тема доповіді доктора історії *Джеймса Мейса* (США). З доповіддю "Юридичні аспекти голодомору 1932—1933 років"

виступив голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні *Левко Лук'яненко*. "Голод 1933 року в контексті міжнародної політики" - тема доповіді д-ра іст. наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України *Василя Марочка*. "Статистика жертв голодомору в світлі архівних джерел" - доповідь начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, д-ра іст. наук *Руслана Пирога*; "Міграційні процеси в Україні на початку 30-х років як наслідок голодомору" — доповідь д-ра іст. наук, проф. Національного університету ім. Т. Г. Шевченка *Володимира Сергійнука*; "Інформаційне висвітлення голодомору органами ГПУ УСРР" — доповідь керівника Центру історичної політології і етнонаціональних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, д-ра іст. наук *Юрія Шаповала*; "Голодомори в Україні як вияв антиєвгенічної політики держави" — доповідь канд. філол. наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України *Сергія Білокося*.

Актуальними й цікавими були доповіді активіста Асоціації дослідників голодоморів в Україні *Петра Ящука* з Хмельниччини -- "Малодосліджені аспекти геноциду-голодомору в Україні"; канд. іст. наук, доц. Кременчуцького державного політехнічного інституту *Ганни Капустин* — "Голодомор у селянській ментальності". Кандидат іст. наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Віктор Прилуцький* та доц. Миколаївського сільськогосподарського інституту *Петро Соболь* присвятили свої доповіді становищу молоді під час голоду-геноциду — "Молодь УСРР у період голодомору 1932—1933 рр." та "Шкільництво у голодні 1932—1933 роки".

Інтерес учасників і гостей конференції викликали доповіді, присвячені регіональній історії голодомору. Про голод 1932—1933 рр. на Миколаївщині розповів декан Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова (Миколаївська філія), канд. іст. наук *Микола Шитюк*, на Дніпропетровщині — канд. іст. наук, доц. Дніпропетровського державного університету *Олександр Нікілев*.

Велику зацікавленість викликали доповіді активістів Асоціації директора Валківського районного краєзнавчого музею на Харківщині *Тамари Поліщук* — "Голод 1933 року на Валківщині" і *Миколи Булди* з Полтавщини — "Трагедія краю Григорія Сковороди: голод 1932—1933 рр. на Чорнухинщині".

"Репресії голодом на Уманщині" та "Голод у с. Романівці Тальнівського району Черкаської області" - теми доповідей активіста Асоціації, директора Тальнівського музею хліборобства на Черкащині *Вадима Мицика* та його земляка, працівника Тальнівського краєзнавчого музею *Олега Шатайла*.

"Ужинок смерті під час голодомору 1932—1933 рр. у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області" — таку доповідь виголосив член Асоціації дослідників голодоморів в Україні *Юрій Авраменко*. Канд. іст. наук, ст. науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Олександра Веселова* виступила з доповіддю "Увікопомнення загиблих від голодного мору".

За рішенням конференції названі вище та інші доповіді учасників конференції будуть опубліковані у спеціальному науковому збірнику. Конференція виробила рекомендації щодо подальшого поглибленого дослідження проблеми як у центрі, так і в регіонах.

Наукове зібрання голодознавців стало свідченням зростання інтересу наукової громадськості до проблеми дослідження голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні.

Учасники та гості наукової конференції заслухали виступ акад. *Валерія Смоля* "1933-й рік в нашій пам'яті, в нашій історії" на вечорі-реквіемі пам'яті жертв голодомору в Національній філармонії України.

Від учасників конференції було покладено квіти до пам'ятного знака жертвам голоду-геноциду.

В. М. БЕКЕТОВА (Дніпропетровськ)

Міжнародна наукова конференція "Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи"

3—5 вересня 1999 р. у межах ювілейних заходів, присвячених 150-річчю (1849—1999 рр.) від дня заснування Дніпропетровського історичного музею, відбулася міжнародна наукова конференція з проблем музеєзнавства і музейної справи під назвою "Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи", на якій було заслухано й обговорено понад 50 доповідей і повідомлень представників музеїв, наукових та учбових закладів міст Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Нікополя, Павлограда, Харкова, Запоріжжя, Херсона, Одеси, Кременчука, Києва, а також смт. Рокині Луцького району Волинської області та Бахчисараю, АР Крим.

До збірника тез, надісланих попередньо, увійшло 71 повідомлення, серед яких, крім вищезазначених, вміщені матеріали співробітників музеїв м. Москви (Центральний музей сучасної історії Росії), Таллінна (Спілка слов'янських просвітницьких та благодійних товариств в Естонії), Львова, Донецька, Рівного, Житомира, Чернівців, Івано-Франківська.

На пленарному і п'яти секційних засіданнях були розглянуті актуальні питання з історії музейної справи, сучасного стану музеїв та перспектив їх подальшого розвитку, проблем науково-дослідної роботи, комплектування фондів, вивчення та каталогізації музейних збірок, експозиційної, виставочної та науково-просвітницької діяльності музеїв.

Історія, сучасний стан і програма подальшого розвитку Дніпропетровського історичного музею — одного з найстаріших і провідних музеїв України — були висвітлені в доповіді на пленарному засіданні директора музею *Н. І. Капустіної*. Особлива увага в її виступі була приділена тим актуальним проблемам, які постали перед музеєм на сучасному етапі, та перспективним напрямом діяльності музею, які вже сьогодні дають можливість йому працювати ефективно, з повною віддачею, обслуговуючи майже 300 тис. відвідувачів різними формами музейної діяльності.

Головною проблемою доповіді на пленарному засіданні генерального директора Національного музею історії Великої Вітчизняної війни (м. Київ) *О. С. Артемова* були шляхи вдосконалення стаціонарної експозиції музею. Проведена в цьому музеї реекспозиція сприяла більш об'єктивному відтворенню історії одного з найважливіших періодів радянської історії, героїчної й водночас трагічної сторінки життя радянського суспільства, яка ще зовсім нещодавно однобічно, дещо упереджено й схематично висвітлювалася музеями. Як зазначив доповідач, науковці музею знаходяться у постійному пошуку, щоб показати в музейній експозиції не тільки "вигідні", а й "тіньові", важкі сторінки війни. Експозиція музею постійно доповнюється й удосконалюється.

На пленарному засіданні також виступили з повідомленнями про сучасний стан музеїв і привітаннями з ювілеєм Дніпропетровського історичного музею провідний співробітник науково-методичного відділу Національного музею історії України (м. Київ) *О. Л. Кагарлицький*, директор Бахчисарайського палацу-музею *Ебубекіров Серет* та директор Рокинівського музею просто неба (на Волині) *О. Середюк*.

На об'єднаному засіданні першої та другої секцій "Історія і сучасний стан музейної справи в Україні" та "Проблеми науково-дослідної роботи музеїв: історія, сьогодення, перспективи, проблематика" особливу зацікавленість учасників конференції викликали доповіді й повідомлення провідного наукового співробітника Дніпропетровського музею, канд. іст. наук *С. В. Абросимової* "Внесок Д. Яворницького у розвиток музейної справи в Україні"; проф. Національної гірничої академії України, д-ра іст. наук *Г. К. Швидько* про історію зв'язків Національної гірничої академії України та Дніпропетровського історичного музею (до 100-річчя академії), доцентів Дніпропетровського держуніверситету, кандидатів іст. наук *Т. Д. Липовської* та *В. Д. Мирончука* про виставкову діяльність Д. Яворницького під час організації й проведення Південно-російської обласної сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки 1910 р. у Катеринославі; зав. сектором Дніпропетровського музею *А. І. Перкової*, яка узагальнила досвід відтворення меморіального будинку-музею академіка Д. І. Яворницького; провідного наукового співробітника Києво-Печерського історико-культурного заповідника *К. К. Крайнього* про історію і колекцію християнських культових пам'яток Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, який проіснував майже 50 років і мав 30-тисячне зібрання пам'яток духовної й матеріальної культури; директора Одеського історико-краєзнавчого музею *В. В. Солодової* про пошуки скарбів Музею єврейської культури ім. Менделє-Мойхер-Сфорім, який існував в Одесі в 1920—1930 рр. Слушні пропозиції й теоретичні міркування пролунали у виступах заст. директора Нікопольського історико-краєзнавчого музею *М. П. Жуковського* та зав. сектором Національного заповідника "Хортиця" (м. Запоріжжя) */ . М. Дашевської*, які торкнулися відповідно проблем вивчення історії міст і сіл України та теоретико-філософського осмислення музейного предмета, як важливого елемента трансформації суспільних відносин в Україні.

Робота цих двох секцій завершилася екскурсією в один з найстаріших і кращих у Дніпропетровську вузівських музеїв на громадських засадах - Музей історії Національної гірничої академії України, де директор цього музею */ . М. Єлінов* не тільки ознайомив присутніх з 100-річною історією вузу, а й розповів про деякі особливості проведеної в ньому реекспозиції та форми роботи з відвідувачами.

Найпредставницькою на конференції була третя секція "Комплектування музейних збірок, їх наукове вивчення, атрибуція і каталогізація". Вона мала три підсекції: "Особливості комплектування фондів музеїв на сучасному етапі"; "Архівні пам'ятки як об'єкт археографічного дослідження і джерела з історії краю" та "Каталогізація музейних збірок". Здебільшого на засіданні даної секції виступали наукові співробітники Дніпропетровського історичного музею. І це не випадково, тому що саме комплектування, вивчення і каталогізація музейних збірок посідають одне з провідних місць у діяльності музею на сучасному етапі. Співробітники */ . А. Фоменко, Г. Ф. Шамрай, Н. О. Степаненко, А. М. Фаримець, О. В. Аліванцева, Н. Є. Василенко* та ін. обговорили ті проблеми, з якими їм доводиться стикатися повсякденно при упорядкуванні музейних картотек, каталогів, аналітичному огляді різноманітних музейних колекцій — па-

м'яток археології, етнографії; філателістичної, фотографічної, книжкової, архівної, культової та інших збірок.

Дискусійний характер мало засідання четвертої секції, присвяченої експозиційно-виставковій діяльності музеїв. Тут обговорювалися найактуальніші теоретико-методологічні і практичні проблеми, пов'язані з удосконаленням і перебудовою стаціонарних експозицій музеїв, активізацією виставкової роботи, яка є перспективним напрямком музейної діяльності, ефективним засобом залучення відвідувачів у музей. Досвідом роботи з цих питань поділилися заст. директора Херсонського краєзнавчого музею *В. М. Асламов*, завідувачі секторами Дніпропетровського історичного музею *В. І. Лазебнік*, *Н. М. Шейміна*, старші наукові співробітники цього ж музею *Т. М. Цимлякова*, *Л. М. Чурилова*, зав. сектором Хортицького музею-заповідника */ М. Дашевська* та ін.

На останній, п'ятій секції "Музей і відвідувач", були заслухані повідомлення й обговорені питання щодо науково-просвітницької роботи музеїв, пошуку нових ефективних видів і форм впливу на відвідувачів, формування та виховання музейної аудиторії ХХІ ст. У повідомленнях зав. відділом Дніпропетровського музею *Л. І. Баско*, зав. відділом заповідника "Хортиця" *Т. І. Митрофанової*, наукового співробітника Дніпропетровського музею *Л. О. Гайди* та наукового співробітника Павлоградського історико-краєзнавчого музею *Є. В. Прокопенко* узагальнений досвід роботи цих музеїв щодо створення комплексних цільових програм роботи з відвідувачами; підкреслене значення соціолого-психологічних досліджень у музеї для вивчення й урахування попиту відвідувачів, ролі реклами, засобів масової інформації в популяризації музеїв.

У прийнятій учасниками конференції резолюції серед багатьох актуальних питань, які виокремлені в результаті обговорення, особливо слід підкреслити необхідність створення асоціації музеїв України зі своїм статутом і друкованим органом, яка об'єднає зусилля музейних працівників країни по збереженню того потенціалу, який мають музеї у всіх напрямках діяльності, удосконаленню і подальшому розвитку музейної справи в Україні.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. П. НАГОРНА (Київ)

60-річчя віце-президента НАМ України, академіка НАНУ І. Ф. Кураса

Віце-президенту НАН України, директору Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, раднику Президента України, академіку НАНУ / І. Ф. Курасу виповнилося 60 років. Свій ювілей відомий учений, державний і громадський діяч зустрів у розквіті творчих сил, сповнений новаторських ідей, творчих задумів, далекосяжних планів.

І. Ф. Курас народився 3 жовтня 1939 р. у с. Немирівське Балтського району Одеської області. Вчився в Немирівській семирічній і Перелетській середній школі, потім на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Після закінчення з відзнакою університету працював науковим співробітником Кіровоградського партархіву, водночас викладаючи у Кіровоградському філіалі Харківського політехнічного інституту. В 1964 р. І. Ф. Курас став аспірантом Київського

державного університету, менш як за три роки підготував і захистив кандидатську дисертацію з проблем національно-визвольного руху в Україні початку ХХ ст. Високий рівень цієї праці засвідчив вихід у світ монографії молодого вченого у 1971 р.

На рубежі 60-х і 70-х рр. ніхто не займався науковою розробкою проблем української багатопартійності. В усталену ідеологічну схему вписувалася лише історія КПРС і її "бойового загону" - компартії України. Іван Федорович сміливо взявся за розробку наукової цілини. Його глибоко цікавила проблема впливу національної ідеї на партійне будівництво, історія українських національних партій та їх зникнення з політичної арени. У ті часи, коли напрям наукового пошуку жорстко програмувала ідеологія, розробляти ці питання можна було лише в ракурсі "протиборства пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму". І. Ф. Курасу все-таки вдалося викласти драматичну історію УПСР, УСДРП та інших опозиційних партій, видати з цієї проблеми ґрунтовну монографію, а згодом захистити й докторську дисертацію. За ці праці Президія АН України присудила Івану Федоровичу премію імені Д. З. Мануїльського.

На той час І. Ф. Курас мав уже чималий послужний список. Протягом десяти років він встиг попрацювати доцентом Київського університету, старшим науковим співробітником і вченим секретарем Інституту історії партії, відповідальним працівником відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України. Природний розум і широке коло наукових інтересів, досвід педагога й організатора науки запобігли перетворенню вченого в апаратника. Його науковий діапазон постійно розширювався, зростав практичний досвід, особливо у сфері міжнародних відносин. Спілкування із сотнями різних людей виховувало комунікабельність, толерантність, діалогічне мислення — риси, так потрібні справжньому керівникові.

З 1983 р. Іван Федорович зосередився на роботі в Інституті історії партії, займаючи посади заступника директора — спочатку по партархіву, а пізніше — по науковій роботі. Під його керівництвом в інституті, який багато хто продовжував розглядати як твердиню догматичних підходів, сформувалася новаторська дослідницька школа, що бачила своє головне завдання у переосмисленні застиглих канонів. Він виявив неабиякий хист до археографії і очолив підготовку корпусу вартісних документальних та довідкових видань, присвячених переважно революції і громадянській війні в Україні.

Можна по-різному оцінювати горбачовську перебудову, але її вплив на виведення соціогуманітарних наук з-під омертвляючого ідеологічного преса навряд чи хтось буде заперечувати. Стало, нарешті, можливо відкритими очима подивитися на принципові питання історії радянської України. Справжнім відкриттям для багатьох стали підготовлені під керівництвом І. Ф. Кураса наукові розвідки, продиктовані, за його власними словами, "імперативом нового мислення". Збірники "Про минуле — заради майбутнього", "Маршрутами історії" та інші засвідчили готовність інституту не лише до заповнення "білих плям", але й до ґрунтовного переосмислення концептуальних основ соціогуманітаристики. У самого Івана Федоровича роздуми про можливі альтернативи розвитку України після 1917 р. поєднувалися з поглибленим інтересом до подій Великої Вітчизняної війни, з пошуками шляхів демократизації архівної справи, нових механізмів підготовки кадрів гуманітаріїв, вдосконалення видавничої практики.

На той час І. Ф. Курас був уже визнаним у республіці та поза її межамі організатором науки. З березня 1988 р. він поєднував роботу в інституті

з обов'язками академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права Академії наук України. Не полишав і викладацької роботи, читаючи курси та спецкурси у Київському університеті й Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук. Плідно працював членом редколегії "Українського історичного журналу" та інших періодичних видань. Тому ясно бачив "больові точки" тогочасного суспільствознавства, його відірваність від проблем, що їх висувало життя. Особливо непокоїв Івана Федоровича стан розробки проблем національних відносин і трагічний розрив між теорією й практикою, що виявився у цій сфері.

Наївний національний романтизм, що наочно виявився у перші роки незалежності України, мав своїм підґрунтям цілковиту недослідженість реальних етнонаціональних процесів. Навіть тоді, коли у різних республіках СРСР запалали вогнища міжетнічних конфліктів, ніхто не мав уявлення про реальний потенціал кожної республіки, про здійсненність гасел "економічного суверенітету", про можливий розвиток подій у "гарячих точках". Адже тисячі книг і статей на теми радянської національної політики тиражували одні й ті ж ходульні приклади, покликані ілюструвати "розквіт і зближення соціалістичних націй".

Треба віддати належне І. Ф. Курасу: задовго до розпаду СРСР він порушував перед керівництвом України питання про необхідність організації досліджень у галузі національних відносин. Справа гальмувалася не лише розгубленістю політичного керівництва, відсутністю політичної волі, а й суто матеріальними причинами — браком приміщення, коштів і т. ін. Іван Федорович ініціював створення в Інституті історії партії сектора історії, теорії й практики міжнаціональних відносин і поволи створював відповідну наукову школу. Це дало змогу організувати центр дослідження етнонаціональних процесів відразу після здобуття Україною незалежності. Таким центром став Інститут національних відносин і політології (нині Інститут політичних і етнонаціональних досліджень), який веде свій родовід від грудня 1991 р. У системі Академії наук України нарешті з'явився центр розробки теорії політики з акцентом на дослідженні міжетнічних, міжрегіональних, міжконфесійних відносин — саме тих, від яких залежать злагода і громадянський мир у суспільстві. Директором нової наукової установи став І. Ф. Курас.

8 років існування інституту — це не тільки десятки вартісних монографій і сотні наукових статей, не лише великі енциклопедичні довідники і власні "Наукові записки". Це також безліч узагальнюючих аналітичних матеріалів, спрямованих на вироблення нових парадигм етнонаціонального розвитку, запобігання конфліктності в етнонаціональній сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики. В умовах, коли до 1992 р. ні політології, ні серйозної етнонауки в Україні практично не існувало, науковцям інституту вдалося не тільки визначити об'єктно-предметну зону цих наук, але й створити по суті зовсім новий, синтетичний науковий напрям — етнополітологію. Нині в інституті працюють відділи етнополітології, теоретичних і прикладних проблем політології, етніоісторичних досліджень, національних меншин, єврейської історії і культури, а також центри політичних технологій, історичної політології, проблем церкви та етноконфесійних досліджень.

Окрема і дуже важлива сторінка історії інституту — створення в Україні наукової юдаїки. Годі й говорити, що в Радянському Союзі не могло бути й мови про наукове дослідження історії єврейства. Після закриття в 1949 р. Кабінету єврейської культури при ВУАН робота у цьому напрямі взагалі припинилася. Відновлення Кабінету було чи не першим кроком у діяльності інституту, а нині його відділ єврейської історії і культури є ви-

знаним центром досліджень з юдаїки. Інститут тісно співпрацює з громадськими організаціями і культурними товариствами національних меншин. Це стосується, зрозуміло, не лише єврейської громади.

Наукові дослідження, що виконуються в інституті під керівництвом І. Ф. Кураса, зорієнтовані на теоретичне осмислення глибинних процесів, що відбуваються в етнонаціональній сфері, та їх відображення у політичному житті країни. Йдеться насамперед про науковий аналіз діалектики взаємодії етнічних і політичних, етнічних і регіональних, етнічних і конфесійних факторів, моделювання оптимальних технологій управління цією сферою, здійснення експертиз відповідних проектів. Глибоко досліджується етнонаціональна специфіка, характер та особливості політичного процесу і політичної культури в минулому і сучасному житті України, релігійна ситуація, взаємини різних конфесій. Важливо підкреслити, що робиться все це відповідно до традицій сучасної компаративістики, у порівнянні із загальносвітовими тенденціями і процесами. Інститут веде плідний діалог з представниками різних партій і рухів, різних конфесій, тісно співпрацює з державними і громадськими організаціями. При інституті є аспірантура, ведеться підготовка кадрів найвищої кваліфікації.

Втім, І. Ф. Курасу завжди було тісно в рамках наукового осмислення суспільних процесів. Його діяльна натура прагне живого діла — не так політології, як політики. Тому ні для кого не стало сюрпризом його призначення на пост віце-прем'єр-міністра України у 1994 р. Близько трьох років у його віданні перебувала вся гуманітарна сфера України. Про величезний обсяг його роботи у скрутний час, коли системна криза охопила й духовну сферу, коли постійно зменшувалися бюджетні асигнування на науку, культуру, охорону здоров'я, читач може дізнатися із шойно виданої книги Івана Федоровича "Етнополітика: історія і сучасність". Але і в цих надзвичайно складних умовах він незмінне зберігав урівноваженість, толерантність, вміння шукати і знаходити компромісні рішення. Його поважають за політичну незаангажованість, допитливий і гострий розум, за талант порозуміння і категоричне несприйняття демагогії, за принциповість і тверде обстоювання власної позиції.

Не випадково упродовж останнього часу І. Ф. Курасу незмінне діставалися пости, які вимагали максимальної концентрації енергії і неабиякої витривалості й працездатності. Досить їх просто перелічити, щоб зрозуміти масштаб роботи та відповідальності. Йому довелося очолювати Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму, Комісію у справах неповнолітніх, Державну комісію з питань реорганізації у галузі науки. З 1996 р. — він член Ради з питань науки та науково-технічної політики при Президентові України, з 1997 р. — член Комісії з державних нагород України, з 1998 р. — член Координаційної ради з питань внутрішньої політики. І. Ф. Курас очолював штаб Л. Д. Кучми на президентських виборах.

Заслуги І. Ф. Кураса як політика, вченого, державного і громадського діяча високо оцінені. В 1998 р. йому було присвоєно звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Нагороджений орденом Дружби народів, орденом "Великий хрест" (1997 р., Італія), орденом князя Гедимінаса IV ступеня (1998 р., Литва), орденом Ярослава Мудрого V ступеня.